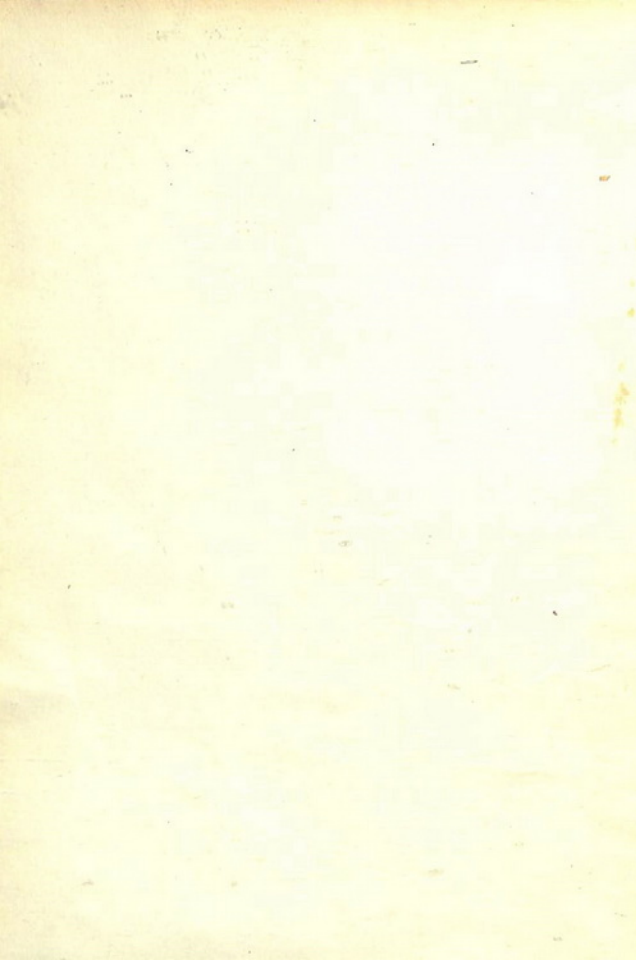

Հրաշագործար

ՄՐԲԱԶԱՆ
ՌԻԽՏ

ՀԱՅՊԵՏԿԱՏ

891.99

Բ-82

ՀրաշխաՔոշար

ԱՏՈՒԳԱՄ Է 1961 թ.

ՄՐԱԱԶԱՆ

ՈՒԽՏ

8876

A $\frac{\pi}{3025}$

ՊԱՏՄԱԾՔՆԵՐ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ
1946

Р. КОЧАР
СВЯЩЕННЫЙ ОБЕТ
(На армянском языке)
Армгиз, Ереван, 1946

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄՎԱԾԻ

Զինվորական թղթակից Իվան Դավիդովի հետ միասին վերադառնում էինք կրակի առաջավոր դժից։ Իրիկնադեմ էր։ Արևը սպաղ հայացքով մեզ էր նայում հորիզոնի ծայրից և շտապում հանգչել ձյունադաշտերի վրա։

— Արագացնենք մեր քայլերը, որ գիշերը վրա չհասնի, — փութացնում էր իմ ուղեկիցը, — թե որ մոլորվեցինք, դժվար կլինի այնուհետև մինչև լուսաբաց գտնել ճանապարհը։

Հասանք ծանոթ անտառին, երբ արևն արդեն տափաստանին էր քավում։ Քիչ հետո հորիզոնի մյուս ծայրից, աստղերն արդեն մեր աչքերի մեջ էին գցում իրենց փայլփլանքը։

Սկսվում էր երեկոյան պարզկան։ Գնում էինք, գնում անտառի եզրով և նա չէր վերջանում։ Անտառն ուրեմն մեր ծանոթը չէր։ Նմանությունը խաբեց։ Փռված էր դեպի արևմուտք անծայր տափաստանը։ Ծնշող լռություն էր տիրում, թվում էր թե ամեն կյանք մեռել է սառնամանիքից, միայն ձյան խշխշոցն էինք լսում սեփական քայլերից։

Ո՞վ է տեսել ձեզնից ուսական ձմեռը։

Տաք շորերի վրա նաև կաշվե բրդոտ մուշտակ ևս հագնում, ձեռքերիդ՝ այծի մորթուց ձեռնոցներ, գլխիդ՝ ականջավոր տաք գլխարկ, բաց են միայն այտերդ ու աչքերդ, բայց էլի շունչդ սառցակալում է ուռնգերիդ մեջ, ծանրացնում սրտիդ զարկերը, աչքերիցդ սառը քամին գլորում է արտասուքներ, որ սպիտակ հուլունքաշարի նման մնում են այտերիդ վրա։

Անտառն արդեն խորթանում էր, ինչպես այն գեղեցկուհին, որ հեռվից ծանոթ է երևում քեզ, ժպտում ես, պատրաստվում ես բարեկելու, բայց երբ մոտենում ես, ցույց է տալիս անծանոթի իր մոլթ հայացքը:

— Պարզ է, որ մոլորվել ենք,— անհանգստանում է ընկերս,— ոչ մի ծանոթ կետ չի երևում:

— Այո՛, սխալ ենք եկել,— համաձայնում եմ ես:

Դուրս գալով անտառից, մի պահ լուռ կանգնում ենք երկուսս էլ, զննում տափաստանը:

Առաջին անգամը չէ դա: Մենք վաղուց վարժվել ենք այդպիսի անակնկալների: Դա մեր առօրյան է: Զինվորական թղթակիցը պիտի փնտոի հայրենական պատերազմի հերոսներին, տեսնի նրանց, լսի նրանց պատմությունները: Իսկ հերոսը լինում է մարտի մեջ, կրակի գծում: Նրան դառնելու համար պետք է լինում հաճախ փորձությունների միջով անցնել, սողալ թշնամու կրակի տակով մինչև դիրքերը, իսկ այնտեղ նրա հետ պաշտպանվել թշնամու հարձակումից, դնալ գրոհի հերոսի հետ միասին, բաժանել հաղթանակի խնդությունն ու ձախորդության դառն զգացմունքը: Քիչ չի պատահում, որ արագ փոխվում է դրությունը և նա չկարողանալով դառնել իր փնտրածը՝ մոլորվում է անծանոթ տարածությունների մեջ: Այդ դեպքում պիտի հույսը դնի իր հետախուզական ընդունակությունների վրա, որ ձեռք է բերել կոխվներում և ձգտի նմանվել այն մարդկանց, որոնց գործերն է փառաբանում...

Բայց սա չէր իմ ասելիքը: Շեղվեցի պատմությունիցս: Ես պիտի պատմեի, թե ինչպես այդ օրը սկիզբ առավ մի գեղեցիկ բարեկամություն: Առհասարակ այն զգացմունքը, որ ծնվում է փորձությունների մեջ, մեծ գործերի օրերին, երբեք չի մեռնում:

Գիշերը կես էր եղել արդեն: Եվ ոչ մի ծանոթ նշան չէր բուռնում մեր հայացքի առաջ: Միայն գիտեինք, որ ճիշտ է մեր բռնանած ուղղությունը: Դա ասում էր մեզ աստղազարդ երկինքը, Հարդագողի ճամբան՝ Միր Կաթինը: Հաստատ գիտեինք մի բան, որ պիտի դառնեք «մեր» փոքրիկ խուտորը, և այնտեղ բարի պառավ Յուլիանն Իվանովնայի տնակը: Նա սպասում է մեզ գիշերվա այս ուշ ժամին և անհանգստանում է մեզ համար, անհանգստանում է հարազատ մոր, սիրող դայակի պես: Ես ինքնաբերաբար արտասանում եմ.

Подруга дней моих суровых,
Голубка, дряхлая моя...

Դավիթովը կանգ է առնում, դարձյալ ականջ դնում: Շուրջը լռությամբ է տիրում: Նա հարցնում է.

— Ո՞ւմ կարող ենք հանդիպել այս գիշեր, բարեկամի՞, թե՞ թշնամու:

— Բարեկամի՞,—ասում եմ ես,—եթե ընկել ենք թշնամու գրաված գոտին, ապա գիշերվա այս ժամին անտառի տերը ոչ թե նրանք կլինեն, այլ պարտիզան Շչ-ն, իսկ նրան հանդիպելն այսօրվա մեր արկածների ամենագեղեցիկ վերջաբանը կլինի... գուցե հենց նրան հանդիպենք...

— Տեսնում եմ, բարեկա՛մ, որ ուզում ես նրա խմբի կոմիսարը դառնալ,—երգիծում է Դավիթովը:

— А что-ж! վատ չէր լինի...

Ու սկսում ենք խոսել պարտիզան Շչ-ի մասին: Նա անանուն շրջանի պարտիական կոմիտեի քարտուղարն է և քաջ պարտիզանի անուն է հանել: Նրա խումբն սպառնալիք է դարձել հափշտակիչների համար: Շչ-ն գարնան ամալի պես դուռում է թշնամու վրա ձմռան այս օրերին և ահ ու սարսափ տարածում, հայտնրվում է այնտեղ, ուր երբեք թշնամին նրան չէր սպասում, մահ է տանում նրանց անակնկալ, ինչպես եթե պարզ երկնքից կայծակը հանկարծ խփի ու անհետանա տափաստանի մեջ:

Մենք խոսում ենք Շչ-ի մասին ու լռելով երազում: Տեսնում ենք նրան մեր աչքերի առաջ, մտնում նրա խումբը, հարձակվում թշնամու վրա, ջարդում արյունարբուների ցեղի մարդկանց, շրջապատում շտաբներ, դերի վերցնում գնեքալիների: Ի՞նչ ճամբաներով ասես չի անցնում մարդու երեակայությունը:

Բայց ո՞ւր ենք գնում: Ահա շան հաջոց է լսվում: Ուրեմն մոտերքում գյուղ կա: Գնում ենք հաջոցի ուղղությամբ, թվում է թե մոտ է, բայց ինչքան գնում ենք, հաջոցն այնքան թուլանում է ու հեռանում: Դուրս է եկել լուսնյակը, լուսավորել է դաշտը: Հանկարծ մեր աչքերի առաջ երևում են տնակների կոնտուրներ: Ուրախանում ենք: Դա մեր խուտորն է: Ահա և մեր բարի Յուլիանե Իվանովնայի տունը: Մեծում ենք: Լռությամբ է տիրում: Զե՞ որ նա անմիջապես բացում էր ուրիշ անգամ: Մեծում ենք կրկին:

— Ո՞վ է,—հարցնում է ներսից ծանոթ, սիրելի ձայնը:

— Մենք ենք, մայրի՛կ, բաց արեք դուռը:

— Ա՛, դո՛ւք եք...

Բացում է, ներս ենք մտնում:

— Այսօր ուրիշ հյուր էլ ունեմ,—ասում է նա մեզ միջանցքում:

Ներսում, ուռաական վառարանի վրա նստած, երկար միրուքավոր մի մարդ ճամբորդական պարկ է կարում: Նա պատասխանում է մեր բարեկին և շարունակում իր գործը:

Սկսվում են «մեր գայակի» գուրգուրանքներն ու փայփայանքը: Մոռանում են այդպիսի ժամանակ ամեն ձախորդություն, բեզ զգում են տանը, հարազատ մորդ մոտ:

Խոսում, ծիծաղում ենք:

— Հեռվի՛ց եք գալիս,—հարցնում է միրուքավորը մի պահ ընդհատելով աշխատանքը և մանրիկ աչքերը հառելով մեզ վրա:

— Այստեղից, ուր որ գնացել էինք,—պատասխանում է Դավիդովը:

— Իսկ չի՞ կարելի իմանալ, ուր էիք գնացել.—կրկին հարցնում է նա:

— Մեր սիրուհիների մոտ,—պատասխանում եմ այս անգամ ես:

Միրուքավորը ժպտում է մի ժպտով, որ դժվար է ասել, ինչ ունեք իր մեջ, լուռ և զլուխը կախելով՝ շարունակում է իր աշխատանքը:

Դավիդովը թղթի կտորի վրա գրում է ինձ. «Ի՛նչ մարդ է սա, չե՞ս կասկածում որևէ բան»:—Ես պատասխանում եմ. «Քո այդպիսի հարցից հետո ակամա կասկածել եմ սկսում»...

Իվանովնան գնում է մյուս սենյակը: Նրա ետևից գնում եմ ես էլ, հարցնում թե՛ ինչ մարդ է նրա հյուրը: Նա խորամանկ ժրպտում է.

— Լավ մարդ է, վատ մարդ չի, հարևան գյուղացի է, գործով ևկել էր, ուշ էր, չվերադարձավ...

Ու ավելացնում է.

— Ես վատ մարդկանց հյուր չեմ ընդունում...

Ուրիշ ոչինչ...

Ոչինչ չհաստատող այդ հանձնարարականները Դավիդովին բնավ չեն բավարարում և նա համառում է, թղթի կտորների վրա

դրելով, թե գերմանացիներն աշդակն ցուական են լինում, աշդակիսի ծնոտ ունեն, աշդակիսի ճակատ. «Ապա ուշադիր նայիր դեմքին. մի՞թե կասկածելի չի դրա մոտիքը, դրա տերտերական միւրուքը: Թե որ ազնիվ մարդ է, ինչու չի գտնվում բանակում, երկար միւրուքով թաքցնում է իր հասակը, ես այլեւ չեմ կասկածում, որ այդ ծպտյալն «արիացի» է, հակառակը պնդելու հիմք չունեմ»:

Դավիդովի պատճառաբանություններից ոչ մեկն էլ ինձ հիմնավոր չէր թվում, բայց նա այնքան հաստատուն կերպով էր կասկած հայտնում, որ ինձ էլ ներշնչեց: Իվանովնան իհարկե ազնիվ սիրտ ունի, բայց նա կարող է խաբվել, միամտորեն կարող է սխալվելով, օձ սնուցել իր տաք ծոցում:

Ու ես սկսում եմ հարց ու փորձ, առանց տոնի մասին մտածելու:

— Ի՞նչ եք անում դուք կես-գիշերով այստեղ:

Նա հանդիստ պատասխանում է.

— Ճամբորդական տոպրակ եմ կարում:

— Իսկ ի՞նչ մարդ եք, ի՞նչ ճամբորդության եք պատրաստվում:

— Գնալու եմ այնտեղ, ուր պիտի գնամ...

«Իրոնիայից դուրկ չէ»,—մտածում եմ ես և որոշում ինքս էլ այդ ձևով խոսել.

— Ինչո՞ւ համար է ձեր այդ միւրուքը. նա օգնո՞ւմ է ձեզ որեւէ բանում...

— Բայց ձեզ էլ չի խանգարում կարծեմ:

— Իր գեղեցկությամբ ուշադրություն է գրավում:

Նա կշտամբանքով գլուխը թափահարում է:

— Է՛, կովկասցի՛, կովկասցի՛, չե՞ս կարող հարգանքով խոսել օտարական մարդու հետ, ինչո՞ւ է նա արժանի բո ծաղրանքին:

— Ո՞վ ասաց թե ես կովկասցի եմ:

— Մի՞թե ես չեմ ճանաչում մարդկանց. ճանաչում եմ ես և չեմ ծաղրում...

— Ես էլ չեմ ծաղրում, հետաքրքրվում եմ, թե ինչո՞ւ երիտասարդ մի տղամարդ ցանկացել է իր ջահելութունը ծածկել քոյարական այդ փառահեղ միւրուքով...

— Բոյարակա՞ն... չի՞նի՞ մկրատ եք փնտռում միրուքս կտրե՛լու, ինչպէս Պետրոս առաջինն էր կտրում բոյարների միրուքները...

Ու ծիծաղեց լիաթոք, առողջ ծիծաղով, որը, չգիտեմ ինչու, դուր եկավ ինձ, բայց ընկերոջս հավանորեն գրգռեց, որովհետեւ նա դիմեց ավելի սուր լեզվի.

— Դա նպատակահարմար կլինի,—ասաց,—այն ժամանակ կերեւայիք դուք ձեր իսկական դեմքով...

Օտարականը առանց նրան նայելու՝ շարունակեց խոսակցութիւնն ինձ հետ:

— Աձ! Տեսնում եմ, որ իմ դեմքը դուր է եկել ձեզ, իսկ իմ ուշադրութիւնն էլ, ճիշտն ասած, ձեր ոտքերը գրավեցին. չե՞ք մրսում սապոգներով՝ առանց վալենկաների, այսօր 35 աստիճան ցուրտ էր դրսում...

«Խորամանկն է, չի բռնվում»,—մտածում եմ ես: Երևում է, որ ավելի ամրացել են Դավիդովի կասկածները: Նա ներկային շարժումներ է անում՝ տեսնելով, որ ես սկսեցի կատակով և այդպէս էլ շարունակում եմ:

Միրութեամբն ասում է.

— Եթե ընդունեք իմ օգնութիւնը՝ ես կարող եմ առաջարկել այն ձեզ...

Որոշում եմ թույլ տալ, որ նա ինքը խոսակցութիւնը վարի: Ես տեսնեմ ի՞նչ է դուրս գալիս:

— Իսկ ինչո՞վ եք ուզում օգնել,—հարցնում եմ ես...

— Ինչով որ կարող եմ, դուք կովկասցի եք, ինչպէս տեսնում եմ, դեռ մեր ցրտից ձեր աչքը վախեցած չէ, բայց ձմեռն այստեղ կատակ չի անում, կարող եք ցրտահարվել, այն ժամանակ ոչ մի օգուտ չեք բերի ոչ որի...

— Չեմ բացառում այդպիսի հնարավորութիւն:

— Hy! տեսնում եք... եթե թույլ եք տալիս, ես վաղ առավոտյան կփնտռեմ, ձեզ համար թաղիքի կտոր կձարեմ, ամուրբ բերեցնեմ և Իվանովնայի հետ միասին ձեր սապոգների համար տաք շիխոններ կկարենք... եղա՞մ... ա՛յ դա գործ կլինի, ձեր ոտքերն այլեւս չեն մրսի, թե չէ, որ դուք իմ միրուքը ծաղրեք, ես էլ ձեր սապոգները (որոնցով կարող եք լավ լեզգիներին պարել, բայց սառնամանիքին դիմանալ, երբեք չեք կարող), բանի նման

չի լինի... Հետո դուք էլ, ես էլ կզղջանք, որ այդպիսի լեզվով ենք խոսել իրար հետ...

Ինչ մեղքս թաքցնեմ, նրա խոսքերը հնչում էին այնքան անմիջական, այնքան անբռնադրոսիկ, որ այդ մարդը սիրելի էր դառնում նույնիսկ: Համենայն դեպս պարզ էր, որ նա հետաքրքրական անձնավորություն է՝ օժտված խելքով ու խոսելու շնորհքով: Նայում եմ նրա դեմքին: Բարի, բրիտոսանման է, խաղաղ, ինչպես սրբապատկեր: Մի րոպե լավ զարդ է տղամարդու համար, սիրուն է, երբ մազոտ դեմքի վրա փայլում են գեղեցիկ աչքեր՝ լի կյանքով ու աշխուժով:

Բայց դե՛, այդ բոլորը միայն տպավորություններ են: Դավիդովն արդեն ակնհայտ դժգոհություններ է ցույց տալիս, որ ես դադարեցի կասկածել, որ չեմ ստուգում այդ մարդու ինքնությունը:

— Քնեցեք, ընկերներ՛, լուսաբացը մոտ է,—ասում է անծանոթը,—տեսնում եմ, որ շատ եք հոգնած...

— Շնորհակալություն ձեր հոգատարության համար,—ասում է Դավիդովը:

Ես պառկում եմ քնելու: Անծանոթը մյուս սենյակն է անցնում, պառավ Իվանովնայի ննջարանը: Նա այնտեղ պիտի քնի: Նա մեզ բարի գիշեր է մաղթում, ապա դուռը ծածկում իր վրա:

Դավիդովը բռնում է կողքս, փափսում, «Հիմնավորում» Ասպա կատակում է.

— Ահա արկածների հաջող վերջաբանը, ուզում էիր պարտիզան Շչ-ին հանդիպել ճանապարհին, բայց այս աղվեսին հանդիպեցիր...

Ու էլի լուրջ տոն ընդունելով՝ հարցնում է.

— Բայց մի՞թե դժվար էր փաստաթուղթ հարցնել:

Իրավացի է նա: Եվ դնում, ինքը ծեծում է դուռը:

— Քաղաքացի՛, ցույց տվեք ձեր փաստաթղթերը:

— Ահա թե ինչ, բայց ինչո՞ւ այդքան ուշ եք հարցնում:

— Դա մեր գործն է,—ասում է Դավիդովը:

Անծանոթը գալիս է մեր սենյակը, քանդում ծոցը և ոչ թե Դավիդովին, այլ ինձ է պարզում մի քառաձալ թուղթ: Բացում եմ: Զինվորական բժշկական հանձնաժողովի վկայականն է, ոչ հաստատում է, թե՛ նիկոլայ Վասիլևիչ Բաբենկոն (այսինչ շրջա-

նի, այսինչ գյուղացի), ազատված է զինվորական ծառայությունից ծանր ոսկրախտի, թորախտի և կարճատեսության պատճառով, իմանում ենք նաև, որ նա 1900 թվի ծնված է, ազգությամբ ուկրաինացի: Վեպականի վրա նրա լուսանկարն է, նույն կերպարանքով, ինչպես հիմա կանգնած է մեր աչքերի առաջ: Վերագրվում էմ իրեն:

— Բավարարված էք,—հարցնում է նա:

— Պետք էր նայել,—ասում էմ ես:

— Շի՛շտ է:

Միջամտում է Յուլիանե Իվանովնան:

— Կա՛վ մարդ է Նիկոլայ Վասիլևիչը, լա՛վ, մի՛ կասկածեք, դուք ուրեմն չհավատացի՞ք պառավիս. կարծում եք թե կարող եմ գովաճա՛ն էլ դառնալ...

Նորից պառկում ենք: Դավիդովն այլևս ոչինչ չի ասում:

Կարծես նոր էր, որ աչքերս փակել էի, երբ զգացի, որ մեկն ինձ շարժել սկսեց:

— Վե՛ր կացեք, բարեկա՛մ, վե՛ր կացեք...

Աչքերս բացեցի: Նորածանոթն էր:

— Վե՛ր կացեք, սկսվել է մարտը...

Շտապ հագնվեցինք, դուրս եկանք բակը: Լուսանում էր: Լավում էր հեռվից հրետանու որոտը, հորիզոնի վրա սպիտակ փայլով պայթում էին հրթիռներն ու հանգչում:

— Այդ մերոնք գրոհի գնացին,—ասում էմ ես,—գնա՛նք, Դավիդով՛ւ...

— Շտապո՛ւմ եք,—հարցնում է Նիկոլայ Վասիլևիչը,—եթե մի ժամ սպասեք, ձեր սապոգների տաք չեխուղներն արդեն պատրաստ կլինեն, կարում եմ, համարյա վերջացնելու վրա եմ:

— Նրեք ժամ հետո պիտի շարժվենք,—ղիմեևով ինձ՝ ասում է Դավիդովը,—գեռ հողվածներ պիտի մշակենք, թողնենք խմբագրությանը...

Ներս ենք գնում: Նիկոլայ Վասիլևիչն արդեն ավարտել է: Չափում է ոտքերիս վրա: Գրկում է կոշիկս, դնում կրծքին, նշանակում ավելն ու պակասը. մեկը մի քիչ նեղ է, մյուսն՝ ընդհակառակը: Քանդում է կարածը, կտրատում մկրատով: Կրկին սկսում է կարել:

— Ուզում եմ և՛ հարմար լինի քայլելու համար, և՛ տաք, մի քիչ էլ, թեկուզ՝ գեղեցիկ, թղթակիցներ եք, ամոթ է...

Նրան օգնում էր Իվանովնան:

Մինչ մենք կալարաեինք հողվածները, արդեն վալենկաները պատրաստ էին: Հագա, փորձեցի քայլել, լավ էր: Ուրախացա: Զերմ խոսքերով շնորհակալություն հայտնեցի:

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ... Մի՞թե ձեզ համար էր իմ աշխատանքը և ոչ թե ինձ համար... էլ ո՞րն է իմ գործը, ինքս չեմ կռվում, ոչինչ չեմ անում, դուք պատերազմի մեջ եք... Օգնելով ձեզ՝ ես օգնեցի ինձ, իմ երեսաներին, պառավ Յուլիանեին, որին դուք էլ եք սիրում, ինչպես տեսնում եմ...

Անկեղծ էր խոսում:

— Իհարկե այդպես է,—ասում եմ ես,—բայց դե մի ուրիշը կարող էր հանձն չառնել այդքան շարշարանք, գիշերով թաղիք ու քրեզներ չփնտրել:

— Բանն էլ հենց այդ է, որ ես չէի կարող չառնել,—ասում է նա մի բարի ժպիտով:

Նրա մանրիկ աչքերը շողում են ինքնագոհ:

Զերմ մնաս բարով ենք ասում:

— Գուցե երբևէ հանդիպենք, բարեկամնե՛ր, ես ձեզ չեմ մոռանա, դուք էլ աշխատեցեք հիշել ինձ... Գրեցեք ճշմարտությունը, ա՛յն, ինչ մարդիկ զգում են իրենց հոգում. լավ ծառայեցեք հայրենիքին...

Ինձ թվաց, թե նա հազիվ է զսպում իր արտասուքները:—

«Եթե կեղծ են այս բոլորը,—մտածում եմ,—ուրեմն այս քրդոտն առաջնակարգ մի դերասան է. բայց ինչո՞ւ հավատ չունենալ դեպի մարդը»:

Նրկուս էլ քայլում ենք լուռ: Նրբ արդեն հեռացել էինք, ես հարցնում եմ Դավիդովին:

— Ի՞նչ ես մտածում այդ մարդու մասին:

— Հավ բան չեմ մտածում,—ասում է նա,—դու առհասարակ գյուրահավատ ես, զգայուն, ինչպես բանաստեղծները. իսկ իմ կարծիքով նա կեղծավորի մեկն էր և վարպետորեն խորամանկ... Դուք ասելով ունեցողն այդպես արագաշարժ չէի լինի, թոքախտով հիվանդին էլ աչքերի արտահայտությունից եմ ճանաչում, նա երկաթե կուրծք ուներ և առողջ էր եղան պես. վերջապես մի՞թե

չէիր նկատում, թե ինչպես արագ էր կարում, ինչպես ճարպկորեն էր գործածում բիզն ու ասեղը, կարճատեսն այդպես չէր աշխատի...

— Կույրերն էլ են այդպես արագաշարժ ու ճարպիկ կարում,— առարկեցի ես:

— Դյուրահավատ ես, դյուրահավատ,— կրկնեց նա:

— Իսկ դու կասկածամիտ ես չափից ավելի. ես չեմ թաքցնում, որ լավ տպավորություն թողեց այդ մարդն ինձ վրա, նույնիսկ ինչ-որ լավ զգացմունք եմ տածում ես դեպի նա:

— Դա նրանից է, որ ոտքերդ հիմի տաք են, չեն մրսում,— սրախոսեց Դավիդովը,— բո ռոմանտիկ վերաբերմունքը դեպի աշխարհը կարող է ցեխին էլ ծիածանի գույներ տալ...

Ինձ մնում էր նույնպես սրամտությամբ պաշտպանվել: Օգնության եկավ ծեր Տուրգենևիվը: Հիշեցի նրա խոսքերը.

— Ի սեփան աստուծո, Արկադի, մի՛ խոսիր այդպես գեղեցիկ...

Այդպիսով մեր վեճը դադարեց:

...Այդ օրվանից անցել էր մի ամսից ավելի, իսկ ամեն օրը ճակատում բերում է տասնյակ նոր դեպքեր և ակամա անցածը մոռանում ես, թարմ, հաճախ ցնցող տպավորությունները գրավում են հնի տեղը: Իսկ ժամանակն անցնում է և դու ուշադրություն չես դարձնում նրան:

Կրկին շարժվում ենք զորամասից-զորամաս, ստորաբաժանումից—ստորաբաժանում, մեկից հեռանալով՝ մյուսին ենք փրնտուում: Կրկին նույն ձմեռը, նույն միօրինակ դաշտերը, ձյունով ծածկված նույն նոճիկները, ու եղևնիների անտառները՝ հավերժորեն կանաչ, նույն արևը, նույն լուսինը հավասարապես՝ պաղ ու ցուրտ: Չես զգում դու բնության խիստ խաղերը: Մենք սովոր ենք մտածել, որ սառնամանիքը թշնամու համար է միայն: Մենք լավ ենք զգում մեզ, մանավանդ որ մեկ-մեկ ետ ենք շարտում նրանց և առաջ ենք գնում մեր հարազատ դաշտավայրերով:

Այստեղ, ահա, երեկ նրանք էին: Այսօր արդեն հեռու են և մեր զորքերը կրնկակոխ հետևում են նրանց, զորքերի հետ լուսա-

Նկարիչներ, թղթակիցներ, գրողներ: Ու էլի, ես և զինվորական
թղթակից Իվան Դավիդովը: Աջ ու ձախ մեր շուրջը հիտլերական
ասպատակությունների հետքերն են, աղետարար պատկերներ:
Թշնամին գլխակորույս փախչում է՝ հրի ու բոցի մատնելով ռուս
քարի, սիրելի մարդկանց տներն ու ընտանիքը, գնդակահարում
պառավներին ու ծերերին, սվինահարում պատանիներին ու երե-
խաներին, փախչում է թողնելով ջարդված տանկեր, մեքենաներ
և կանաչավուն ուսադիրներով սառած դիակներ: Ցերեկը երկինք
է բարձրանում վառվող գյուղերի ծուխը, գիշերները հրացուլը
լուսավորում է հորիզոնը:

Մի գյուղի մոտ թշնամին ակտիվ դիմադրություն ցույց տվեց:
Առավոտից երեկո տեղի ունեցան ուժեղ կռիվներ: Թվում էր թե
ամենուրեք հողի վրա պայթում են ականներ: Որոտում էր մեր
հրետանին՝ ահեղ աղմուկների մեջ խլացնելով թշնամուն: Դիտա-
կետերից կարելի էր տեսնել, թե ինչպես ռազմանյութ կրող գեր-
մանական մեքենաները պայթում են մեր արկերից և զոհաւային
կրակ ու բոց թափում դաշտերի ու մարդկանց վրա: Իրիկնադեմին
թշնամու կրակը թուլացավ, մերոնք, ընդհակառակը, ուժեղացրին:
Այսօր էլ կրկին մի խիզախ գրոհ էր պատրաստվում:

— Նայի՛ր, բարեկա՛մ, ահա քո վեպի հերոսը,—կանչեց
հանկարծ Դավիդովը թևիցս քաշելով,—նրան բռնել են մերոնք...

Ես նայեցի դեպի ձախ: Նրկու բանակային առաջներն առած,
բերում էին մեր ծանոթին, նրան, որ շխտլներ կարեց իմ սապոգ-
ների համար և իմ ու Դավիդովի վեճի առարկան դարձավ: Նույն
շեկ, երկար միրուքն էր, նույն խաղաղ ու անվրդով դեմքը, միայն
շորերն էր փոխել: Քայլում էր արագ, թեթև, տասնվեց տարեկան
պատանու պես: Եվ ինքնավստահ: Նա մեզ շնկատեց, իսկ մենք
զարմացած նայում էինք նրան:

Բռնվածին դեպի շտաբ էին տանում:

— Տեսնում ես, սիրելի՛ս,—ասաց Դավիդովը,—երևում է,
որ քո բարեկամը ոսկրախտով է տառապում, որ կարճատես է...
Իմ զգացողությունը երբեք ինձ չի խաբում, նա գերմանական լըր-
տես է, կարողացավ քեզ խաբել, և ես էլ թույլ գտնվեցի այն ժա-
մանակ, շքանտարկեցի նրան. ինքներս գրում ենք աշակրջության
ու զգոնության մասին և ահա չկարողացանք մեզ հանդիպած
թշնամու դիմակը վար առնել...

Ես՝ որեւէ բան ասել չէի կարող: Նա իրավացի էր: Զգացի խղճի խալթոցներ, հոգիս լցվեց անախորժ զգացումներով: Ինձ զգում էի մեղավոր այն սուրբ գործի առջև, որի համար պատ-
րաստ էինք կյանքներս տալ:

— Գնանք նրա հետևից,—ասացի Դավիդովին,—նրան շտաբ են տանում:

— Ինչո՞ւ դնանք, տեսել ենք արդեն այդ լրտեսի մոտիվը:

— Կրկին տեսնենք, չէ՞ որ մենք կարող ենք օգնել, որ շատ բան պարզվի:

— Ճշմարիտ է,—համաձայնեց նա:

Հեիհե հասանք շտաբ: Խնդրեցինք ղեկուցել, որ պետք մեզ ընդունի: Ներս մտանք, բարեկեցինք:

— Ի՞նչ է ձեզ պետք, ընկե՛ր թղթակիցներ...

Զինվորական լեզվի հակիրճությամբ ղեկուցեցինք հղելու-
թյունը:

— Սպասեցեք,—ասաց նա և կարգադրեց ներս բերել բըռն-
վածին:

Ներս բերին: Ինձ թվաց, թե շտաբի պետը նրան տեսնելով՝ հանկարծակիի եկավ: Բռնվածի դեմքն էլ փոխվեց, երբ տեսավ մեզ այդտեղ:

Պետը հրամայեց բանակայիններին դուրս գնալ: Եվ երբ նրանք ծածկեցին դուռն իրենց հետևից և երբ մենք դեռ չար հա-
յացքներով մեր ծանոթին էինք նայում, հանկարծ տեղի ունեցավ անսպասելին: Մեր ծանոթն ու շտաբի պետը գրկախառնվեցին տարիներով իրար շտեպած երկու եղբոր պես: Նրանք համբուր-
վում էին ջերմ ողջագուրանքով, իսկ մենք շշմած նայում էինք:

— Ա՛յս լրտեսի հարցաքննությանն էիք ուղում ներկա լի-
նել,—դարձավ պետը մեզ,—ներկա հղեք, շատ հետաքրքրական բաներ կարող եք լսել:

— Բարեկամներ՝, բարեկամներ՝, նորի՞ց հանդիպեցինք իրար,
—բացականչեց Նիկոլայ Վասիլևիչը և մոտեցավ ու սեղմեց մեր ձեռքը: Դավիդովին ասաց,—այս անգամ էլ դուք ինձ լրտեսի տեղ
դրիք, ինչպես առաջին օրը. դուք կարծում էիք ես չէ՞ի հասկանում,
թե ինչ եք գրում ընկերոջը. «այս մարդը կասկածելի է երևում»
լրտես կլինի...»: Էիս դո՛ւ, կողա՛կ...

Հանկարծ նրա հայացքն ընկավ ոտքերիս:

— Ի՞նչ եմ տեսնում, նոր վալենկանե՞ր եք ստացել, լա՛վ է, լա՛վ, իմ սարքած բաներն ուրեմն պետք չեկա՞ն.

— Ինչպե՞ս չէ, պետք եկան, Նիկոլայ Վասիլևիչ, շա՛տ շնորհակալ եմ...

— Լա՛վ է, լա՛վ—կրկնեց նա:

— Ամենալավն այն է, որ դուք մեր մարդն եք,—ասացի ես,—շատ ուրախ եմք, որ սխալվեցինք, Նիկոլայ Վասիլևիչ...

Շտաբի պետը ծիծաղեց:

— Նիկոլայ Վասիլևիչ, այդ ի՞նչ անուն ազգանուն է.

— Թող այդպես ասեն, անո՛ւնը չի կարևորը...

Պետք պայտաակից հանեց քարտեզն ու թղթեր:

— Դե ուրեմն սկսենք, թղթակիցներն էլ թող լսեն,—ու դարձավ մեզ,—ընկերներ, դուք գործ ունեք հայտնի պարտիզանական խմբի ղեկավար ընկեր Շչ-ի հետ...

— Ի՞նչ...—համարյա միասին բացականչեցինք ես ու Դավիդովը:

Իմ մարմինը սրսփաց անակնկալից, ինչպես լինում է արտակարգորեն լավ, ցնցող լուր լսելիս:

— Այո՛...

Նրան ներս բերելը, ողջագուրանքն ու այն ամենը շտեկեցին այնքան ժամանակ, ինչքան որ կարող է տևել դրա նկարագրության ընթերցումը:

Պարտիզան Շչ-ն սկսեց պատմել: Ուշադիր լսելով նրան՝ ես միաժամանակ ծոցատետրիցս մի կտոր թուղթ պոկեցի ու գրեցի Դավիդովին. «Իմ զգացողությունը երբեք ինձ չի խաբում, նա մեր մարդն է, դու անտեղի կասկածեցիր և ես էլ կարճատես գտնե՞ցի, համեստ մարդու մեջ շտեսա իսկական հերոսին»...

Նա պատասխանեց.

— Վրեժխնդի՛ր եղար...

Շչ-ն վերադառնում էր հետախուզությունից: Մի ամիս շարունակ գործել էր թշնամու թիկունքում, հարձակվել նահանջող ավտոշարանների վրա, ոչնչացրել վաշտեր, խլել զենք ու մթերքներ, ազատել զնդակահարությունից տղամարդկանց, կանանց ու երե-

խաների, փրկել ազնիւ քաղաքացիների կյանքը, ժողովրդական իրարդար ձեռքով պատժել դավաճաններին ու ծախվածներին, զբրկել նրանց կյանքից, ինչպէս մարդն իր սեփական մարմնի վրա երևացող թարախած խոցերն է կտրում: Գիշերով մտել է նա գերմանական շտաբներն ու դաշունհարել սպաների, որ հավետքնաժ մնան, չսպանեն ու չթալանեն այլևս և վերցրել է փաստաթղթեր, ուղարկել բանակի հրամանատարութեանը...

Մենք լսում էինք այդ պատմութիւնները և թվում էր թե մեկը բարձրաձայն կարդում է մեզ համար արկածային մի վեպ, որի հերոսները գործում են անհավանական քաջութիւններ, կատարում են սխրագործութիւններ, որոնք կարող են գրվել գրքերում ու պատմվել հեքիաթների մէջ, բայց կյանքում կհամարվեն անհնարին և հավատալի չեն լինի: Նա շտաբի պետին պատմեց թշնամու զորամասերի տեղի, նրանց դասավորութեան, թվի, ռազմամթերքի շափի, տրանսպորտի մասին: Պատմեց թե ի՞նչ ուժեր ունեն այս գծի վրա մեր զորամասի դեմ պաշտպանվող գերմանացիները, այդ ուժերը ո՞ր կողմից, ի՞նչ բանակով են դասավորված, ի՞նչ զենքեր ունեն:

Ինձ դարմացնում էր, թե ինչպիսի՞ ճշգրտութեամբ էր նա իմացել այդ ամենը և ինչպէ՞ս է մտքում պահել այդքան թվեր ու մանրամասնութիւններ:

— Ինչպէ՞ս եք այդ բոլորը հիշում,— միջամտելով հարցրի ես:

— Պետք է հիշել, դրա համար էլ հիշում եմ,— պատասխանեց նա ինձ ու շարունակեց իր պատմութիւնը:

Դրսից լսվում էր մեր հրետանու հետզհետեւ ուժեղացող կրակը: Թշնամու արկերն ստեպ-ստեպ պայթում էին մեզ մոտիկ տարածութիւնների վրա: Կողքի սենյակում տիրում էր աշխույժ անցուդարձ, հեռախոսային խոսակցութիւններ, հրամանների փոխանցում ստորաբաժանումներին: Մի արկ պայթեց մեր խրճիթի մոտ, բեկորներից մեկը ջարդեց լուսամուտը և շառաչունով կապով դիմացի պատին՝ անցնելով Շչի գլխի մոտով:

Ոտքի կանգնեցինք:

— Դուրս գանք, կարող է կրկնվել.— ասաց պետը, ապա դիմեց մեզ,— լուսաբացին գրոհի ենք գնալու, ընկերներ՛ր, եկեք մեզ

հետ, իսկ այժմ Շշ-ի հետ գնում ենք գործով, հետո կհանդիպենք...

Շշ-ն մոտեցավ ինձ:

— Անպայման կհանդիպենք ես ու դու, խոսեցու նյութ կըզըտ-
նենք, ես շատ եմ հիշել ձեզ այս ամսվա ընթացքում, հիշում ու
ծրծաղում էի, թե ինչպես պինդ բռնել էիք միրուքիցս, բաց չէիք
թողնում: Յտեսությո՛ւն, եթե չհանդիպենք, ողջունենե՛ր Կովկասին,
կտեսնենք մի օր ձեր Կովկասը, կապրենք կտեսնենք, մենք ապրող
ժողովուրդ ենք...

Սահնակը թեթև սահեց, ապա թուրքից նրանց դեպի այն կող-
մը, որտեղից լսվում էր ռազմի որոտ ու ճարճատյուն:

Պարզկա էր և լուսնկա: Ռուսական հունվարյան երեկո, որ իր
դաժանություն մեջ անհուն հմայք ունի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՄՎԱԾԲ

...Մենք հողվածներ էինք պատրաստում վերջին օրերի դեպ-
քերի մասին: Դուռը ծեծեցին: Տանտիրուհին դուրս եկավ և վերա-
դառնալով ասաց, որ մի հենակավոր մուժիկ ինձ է հարցնում:

Ո՞վ կարող է լինել, որ անուն աղդանունով ճանաչում է ինձ
այս անծանոթ տեղերում, ուր երեկ դեռ գերմանացին էր և մար-
դիկ նոր են սթափվում դաժան մղձավանջից:

Դուրս եկա:

Դռան շեմի մոտ, մի ուսի ծանրությունը հենակին դրած,
մյուս ձեռքով նա իր զապորոժյան բեխերն էր դլորում: Օ՛, մեր
բարեկամն է, մեր Շշ-ն: Միրոս թրթռաց: Զէ՛ որ ես սիրահարվել
էի այդ մարդուն, չէ՛ որ սիրում էի նրան, երբ դեռ նույնիսկ չէի
տեսել, երբ միայն երազում էի նրա մասին:

Պատմեց, որ ոտքը վիրավորվել է իր ռազմական վերջին գոր-
ծողություն ժամանակ, որ հիմա արդեն բժշկվել է, երեք օր հետո
նորից գնալու է գործողության: Երբորդ անգամն էր վիրավորվում
ու բժշկվում:

— Գնանք ինձ մոտ, — առաջարկեց նա, — ապրում եմ խաղաղ
մի տնակում, ոչ ոք չկա տանը:

— Գնա՛նք...

... Նստած ենք դեմ-դիմաց: Նա ինձ չի նայում, նայում է առաստաղին, կարծես ինչ-որ կետ նրա ուշադրութունը գրավել է: Խոսում է ինձ հետ, աչքերի մեջ լռին մի թախիծ:

Ես հարցնում եմ, թե ինչպես է կարողանում ամեն օր մի նոր կերպարանք ստանալ: Այս անգամ միրուքը չկա և դրա փոխարեն ունի ոլորուն հաստ բևեռներ, նման այն դուլցադուններին, որ թուրքի սուլթանին նամակ են գրում Ռեպինի հայտնի նկարում:

— Հաճելի չի ծպտվելը, — պատասխանում է նա, — ինչո՞ւ պիտի հարկադրված լինենք մեզ անճանաչելի դարձնել, չբայլել ազատ և սեփական մորթով... Բայց դա էլ պետք է և դրա համար էլ դժվար չէ... գեղեցիկ էր մեր հայրենիքը. շատ վայելքներ ճաշակեցինք, կյանք է, միշտ խաղաղ ու երջանիկ աշխատանքի մեջ չես լինի... ճաշակեցինք հաշտության ու համերաշխության քաղցրությունն ազգերի ու մարդկանց մեջ, դարձանք եղբայրներ մեկս մեկու համար, հարազատներ, կառուցեցինք մեր գեղեցիկ աշխարհը... և դեռ ինչե՞ր չէինք անի: Ու ահա այսպես... դժվար չէ՞, ասում եք, ինձ համար... նույն հարցը կարող եմ ես ձեզ տալ... Ամեն մեկը կարծում է, թե իր արածը սովորական է, այդպես էլ պետք է լինի... դժվար բան չկա, երբ պարզ է նպատակը, երբ գիտես ինքդ ո՞վ ես, որտեղից եկար, ո՞ւր ես գտնվում և ո՞րտեղ պիտի գնաս...

Լռեց նա: Երկար լռեց: Ապա նայեց ինձ, ձեռքը փաթաթեց մեջքիս.

— Գիտեք, ձեզ շատ էր սիրում պառավ Յուլիանեն, պատմել էր ինձ նախքան ձեր գալը այն երեկո և ես էլ սիրեցի ձեզ... Ձեր մեջ զգացի հարգանք դեպի մարդը, համարյա սեր, դուք սիրում եք կյանքը...

— Ինչո՞ւ եք այդ բոլորն ասում, ի՞մ բարեկամ...

— Չգիտեմ. թեթևանում է սիրտս, երբ ժամանակ է լինում շաղակրատել մտերիմ մարդու հետ, ցանկանում եմ քնքուշ խոսքեր ասել, գրկել, համբուրել.

Ես տեսնում էի, որ Շչ-ն այս անգամ առաջին օրվա մարդը չէ, հանգիստ իրոնիայով խոսող այն առեղծվածային անծանոթը: Խնդրեցի որ պատմի իր կյանքը:

— Ի՛նչ կարող եմ պատմել, մեր կյանքը մեր ուսուցիչն էր

և այսօրն է, տարբեր տեղերում, բայց ապրել ենք մենք բոլորս էլ միևնույն խորհուրդն ունեցող կյանքը...

Խոսքերը դուրս էին գալիս ծանրությամբ, կցկատուր: Հուզմունքը խանգարում էր:

... Տասը տարեկան գեղջուկ մի տղա էր նա, ծնվել էր այնպիսի խրճիթներից մեկում, որոնց պես հազարներ եմ տեսել ես և որոնք իրար այնպես նման են թվում անծանոթ մարդու աչքին:

Վաղ մանկության օրերին զրկվեց ծնողներից: Մեռան նրանք, թողնելով նրա հետ փոքրիկ, շատ փոքրիկ քոջը: Նա ինքն աշխատեց ուրիշների մոտ, կերակրեց ու մեծացրեց քոջը, նույնիսկ կրթության տվեց, ժամանակ չգտավ ամուսնանալու, բայց քոջն ամուսնացրեց և սիրեց նրա բնատնիքն ու երեսաներին:

...Ու նրանք, ահա, այլևս չկան: Նրանց բռնեցին գերմանացիները, տանջեցին, խոշտանգեցին, ստիպելով, որ քույրն իր եղբորը մատնի, հայտնի նրա տեղը: Երիտասարդ կինը հերոսաբար դատարկեց փորձության բաժակը և մեռավ հերոսուհու մահով: Արհամարհանքով գերմանական սպային նա ասաց.

— Միևնույն է, ձեր ձեռքը նրան չի հասնի...

Ասաց ու ընկավ իր աղջկա հետ միասին գնդացիների կրակից: Փոքրիկի ձեռքն ընկել էր մոր դեմքին, իսկ դեմքը սառույցի վրա, շիկավուն մազերը թափվել էին արյունով ներկված ձյուններին...

Նույն գիշերը հողմի նման գլուղ հասավ Շչ-ի խումբը...

— Դուք հարյուրապատիկ վրեժ եք լուծել,—ասացի ես,— դա պետք է ձեզ հանգստացնի...

— Ես հանգիստ եմ, թանկագիր'նս,—ասաց նա,— դա՛ չէ, բայնը: Եթե միայն իմ քույրը լիներ... Մի՞թե մինչև այդ օրն սպանվածները իմ քույրերը չէին, այսօր և վաղը նահատակվողները նույնպես հարազատներ չե՞ն մեզ... Ինձ ասում են, թե քո շրջանն արդեն աղատագրվել է, պիտի մնաս շրջանում աշխատելու, բավական է, ամեն պարտիզան, ասում են, պիտի իր շրջանում գործի...

... Զէ', եղբա՛յր, ներեցե՛ք, ես փոքրիկ մի շրջանի բնակիչ չեմ, այլ Ուկրաինական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի քաղաքացի, ոչ էլ այդպես, ես զավակն եմ Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության, քանի ազատ չէ Միությունն ամբողջովին, ինչո՞ւ պիտի վտանգի մեջ լինեն ուրիշները, իսկ ես թիկունքում...

Ծանր շնչեց։ Լոեց։ Ծխամորճը գլխիվայր բռնելով՝ խփեց սեղանին, որ մոխիրը թափվի։ Հանեց գրպանից մախոբկայի տոպրակը, ծխամորճը լցրեց, սեղմեց բութ մատով, լուցկին վառեց, բայց չկայցրեց։ Դարձավ ինձ։

— Բայց ծանր է այնուամենայնիվ. նրանից ոչ մի հիշատակ չի մնացել մոտս, նույնիսկ նրա և երեխայի լուսանկարը... ամեն ինչ տանն էր, ամեն ինչ մոխիր դարձավ...

Լուցկին վառեց մատերը։ Անտարբերությամբ դեն գցեց, վառեց նորը, ծխամորճը կայցրեց։

— Շուտով այս բոլորը կանցնի, կռնչանա թշնամին, կփրնտոենք, կգտնենք իրար... այն ժամանակ ինձ հյուր կգաս, կիմանաս թե ի՞նչ բան է Ուկրաինան... Ես գյուղացի եմ ոչ միայն, այսպես ասած, սոցիալական դրությամբ, այլև հոգով։ Ես հոգի ու դաշտի մարդ եմ... կգաս ինձ մոտ պատերազմից հետո. ի՞նչ գեղեցիկ կլինի ամեն փնչ, դու պատկերացնել չես կարող... Դուրս ես գալիս դաշտ, քամույ խշշում ևն ցորենի ծաղկած արտերը, ալիքները դնում են մինչև հորիզոնի ծայրը։ Քայլում ես, քայլում և թվում է թե ողջ աշխարհը կանաչ ցորենով է ծածկված և վերջ ու ծայր չկա... Օ՛խ, գեղեցիկ է... կգաս այն ժամանակ, երբ ծաղկեն խրճորենին ու բալենին, երբ բուրի դարունը Ուկրաինայում...

Շշ-ի աչքերը վառվում էին կրակով։ Նա երազում էր կարծես ինքն իր հետ։ Ինձ թվում էր թե բնութենապաշտ բանաստեղծ է, խոսում կողքիս նստած, ցնորուն հայացքը լի սիրով ու ուժմանտրեկայով, ազգային զգացմունքներով մի բանաստեղծ՝ Տարասի նբման, զապորոժցու կերպարանքով։

— Զգիտեմ, կարո՞ղ է որեւէ մարդ երկրագործի նման երջանիկ լինել,— շարունակեց նա,— գիտնականն ու գյուտարարն իրենց բստեղծածից դո՛հ են մնում, բայց ասում են, թե իրերեմն էլ տանջվում են, որ գրեւ են այսինչ-այնինչ գիրքը, որովհետեւ մարդը փոխվում, դարգանում է, իսկ գիրքը նույնն է մնում, ինչպես տրավել էր... Մեր ստեղծածից մենք դո՛հ ենք մնում միշտ, մեր՝ կյանքի բոլոր շրջաններում։ Անցնում ես ահա, տեսնում կարմրող խնձորը ծառի վրա, ունենում ես հաճելի զգացում, որ դու ես այդ ծառը տնկել— խնամել, հիշում ես, որ տարիներ առաջ նա դալար և՛

շիւղ էր միայն, անցնում ես քո մշակած փթթող դաշտերով, հոգիդ փառավորւում է... ինչքա՛ն աշխատում էի ես, ինչքա՛ն աշխատում... իմ սերն էր ինձ դեպի դաշտերը մղում, ոչ թե պարտակոչ նուկնունը, որի նկատմամբ նուշնպես միշտ ակնածանք եմ ունեցել, մոռանում էի ինքս ինձ, երեկոյան գալիս անկողին էի մտնում հոգնած մարմնով, բայց խղճով ու հոգով խաղաղ ու հանգիստ... ինձ արժանի դարձրին լենինի շքանշանի, գովեցին թերթերում, շատ շատերը գալիս էին ինձ մոտ, որ բացատրեմ հոգի լեզուն: Իսկ երբ ինձ տարան շրջանի պարտիական կոմիտեում աշխատելու, անկեղծ եմ ասում, տխրեցի... բայց էլի դաշտերից չէի կտրւում... Ասում են լե նիկոլոսիչ Տոլստոյը հանգստացնում էր իր հոգին դրքերից ու փիլիսոփայություններից՝ երկրագործության մեջ, ծառեր էր տնկում ու խնամում, անխոնջ հնձվոր էր, թափառում էր դաշտերում, ճանաչում էր խոտերի ու ծաղիկների բոլոր տեսակները...

Կրկին լռեց, որ քիչ հետո շարունակի:

— Շատ են գովում Կովկասը, մեր Հայրենիքի մարգարիտն է... ամսոսում եմ, որ շեմ տեսել, ցանկանում էի գալ, այնպես էլ չհաջողվեց...

Հանեց գրպանից ժամացույցը, նայեց:

— Ո՛ւշ է, պիտի բաժանվենք, գրեցեք իմ հնարավոր հասցեները, թողեք ձեր տան և զինվորական հասցեն... Թողեք ինձ որևէ հիշատակ, եթե ունեք...

Ուտքի կանգնեցինք:

Ի՛նչ կարող էի թողնել ես նրան: Ուզում էի ամեն ինչ տալ այդ մարդուն: Ոչինչ չկար մոտս:

Մի միտք ծագեց մեջս հանկարծ:

Հանկեցի ծոցիցս կնոջս և իմ դստեր լուսանկարը, ինձ համար ամենաթանկագին հիշատակները ռազմաճակատում:

— Ահա քեզ հիշատակ, սիրելի՛ Շշ.— այնպես կարծիր, թե սա քո բոլոր լուսանկարն է իր փոքրիկ աղջկա հետ...

Արագ ձեռքիցս փախցրեց: Նայեց: Այտի մկանները թրթռացին: Մանրիկ աչքերում շողաց արտասուքը... Մոտեցավ, մի ձեռքով ամուր գրկեց ինձ, մյուսով լուսանկարը պահելով հայացքի առաջ:

— Եղբարի՛կ իմ, եղբայրի՛կ... Սա ամենասուրբ նվերն է ինձ, մնն բարեկամության նվիրական նշանը... Դու հասկացար ինձ, շնորհակալ եմ... Կաղատագրվի մեր հայրենիքը և ես կգամ ձեզ մոտ և նա ինձ կընդունի հարազատ քրոջ պես, հավատացած եմ... Չէ, դուք կգաք միասին ինձ մոտ, ես ցույց կտամ ձեզ Ուկրաինան, մեր հայրենի հողը... այո՛, հողը... իսկ հիմա, եղբայրի՛կ, բաժանվենք... հարցրու իմ մասին: Չեմ սիրում ես պարապ նստել, երբ լսեմ՝ որ մի բան եմ արել, իմացիր, որ դա կլինի հավերժացումն մեր այս բարեկամության ուխտի... Մնա՛ս բարով... Ողջույններ քրոջս ու երեխային, ես ինքս էլ կգրեմ նրան... Մնաս բարով:

ՎԵՐՋՍԵԱՆ

Երեկ Իվան Դավիդովն ինձ մոտ վազեց ու ավետեց, որ Շչ-ի պարտիզանական խմբի քաջերից մեկն այս բոլակին մեր շտաբումն է: Փութացինք տեսնել: Բայց նա արդեն չկար, անմիջապես վերադարձել էր: Շտաբում պատմեցին այն հերոսական դործերը, որ պարտիզանների պետ Շչ-ն կատարել է վերջին օրերս թշնամու թիկունքում, գծվարին, ահավոր գործեր, որ հավիտենական փառքի լուսապսակով կարող են զարգարել նրա ճակատը և ժողովրդական երգ ու առասպելի նյութ դառնալ: Ես լսում էի այդ պատմությունները խորին հուզմունքով և թվում էր, թե ինձ է պատկանում այդ փառքի կեսը, թե հարազատ եղբորս սխրագործություններն են պատմում ինձ... Աչքերիս առաջ էր նրա բարի, անմոռաց դեմքը, բարի ու խաղաղ, ինչպես սրբանկար, և սիրով ու կրակով լի, երբ երազում էր իր հայրենիքի վաղվա մասին: Ես ապրում էի հպարտության ու երջանկության զգացմունքներ մեր բարեկամության համար, չէի մոռանում, որ նա իր հերոսական դործերի վայրկյաններին իր ծոցում, իր սրտի վրա է ունեցել իմ փոքրիկ դրստեր լուսանկարը... Բարեկամություն... Այո՛, այն զգացմունքը, որ ծնվում է փորձությունների մեջ, մեծ և սուրբ գործերի օրերին, երբեք չի մեռնում...

Երեկ ողջ օրը հուզված էի ես և որոշեցի գրել մեր բարեկամության այս պատմությունը:

Հունվարի 30. 1942.

Գործող Բաճակ

ՄԻ ԿՆՈՋ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1.

Երբորդ օրն էր, որ թշնամին համառ կերպով դիմադրում էր: Դիմացը՝ հարազատ դաշտանկարն էր, ուսական տափաստանը, չայն ու անսահման, ինչպես իր ժողովրդի սիրտը: Հռնվարի առաջին օրերն էին: Ինքնակոշ հյուրերն անարգելով ու անպատվելով տանտերերին՝ խցկվել էին ներս, վախենալով սառնամանիքին դուրս գալ: Հասարակ աչքով, պարզ ու մեկին երևում էին լուկ գյուղերը՝ ծածկված սառած ձյունների տակ, թշնամու թաթի ծանրությունից լուռ ու պապանձված: Նայում ես ահա ծանոթ հորիզոնին, երկրի վրա կամարած կապույտ երկնքին, դիտում ես ահա պարզկա երեկոն, որ լուսավորվում է հազար հրթիռներով ու լցվում հազար աղմուկներով, ապրում ես ուսական կախարդված գիշերվա ողջ վրդովմունքը և հոգիդ մինչև խոր հատակները լցվում է վրեժի հզոր ուժով, լցվում անսահման առելությամբ: Եթե կան աշխարհում մարդիկ, որ զարմանում են սովետական զինվորի ինքնամոռացության հասնող մոլեռանդության վրա, երբ իրենց հողի համար մղված կռիվների մեջ նրանք խենթությունների են հասնում, եթե կան այդպիսի մարդիկ, ապա նրանք երբեք չեն ապրել իրենց մայր հայրենիքի ուրախություններով և չեն տառապում նրա ճակատագրի համար, չեն հիացել նրա բնության գեղեցկություններով և չեն ցնցվել թշնամու ավերածությունները տեսնելիս: Նրանք անհոգի ու անսիրտ մարդիկ են՝ զուրկ արժանապատվությունից ու արիությունից:

Միտքն ու զգացմունքը խանգարում են ինձ պատմել այն դեպքերը, որ հիմա, այս տողերը գրելիս, հիշելով, փշաքաղվում է մարմինս, աչքերս մթնում են և ամբողջ էությունս այրվում է կրակով:

Թշնամու պաշտպանության գիծը ճեղքվեց մի քանի տեղից։
Հուսարացը հաղթանակ էր երկնում։ Եվ այն, ինչ տեսանք մենք,
երբեք, երբեք չենք մոռանա։

Հեռվում, ձորակի մեջ տեղավորված գյուղից կռվի ահեղ ռո-
պեններին երևացին ծխի սյուներ, հետո սյուներն ամպ դարձան,
գորշ ու մութ ամպ, որ դանդաղ երկինք էր բարձրանում՝ չկարվելով
ձորաբերանից։

Ի՞նչ էր դա. գիտեինք, որ թշնամին նենգ է և շատ խարդա-
վանքների սովոր։ Բայց ի՞նչ դիվային միջոցի է դիմում նա։ Մի
քանի ռոպե միայն անմեկնելի թվաց երկինք բարձրացող ծուխը։
Հրամանատարները նայեցին հեռադիտակներով և տեսան թշնա-
մու ոճիւրը։

— Այրո՛ւմ են գյուղը...

Նայում էին մարդիկ ահավոր դայրույթով ու ցասումով, լար-
վելով, կուտակվելով որպես բուռնցք։ Ուժեղ կրակի տակ ճնշելով
թշնամուն, ճնշելով նրա ղեկների գործողությունը, առաջ էին գը-
նում վաշտերը։ Ծուխը գնալով մեծանում էր, նա ծածկեց աչքից
հորիզոնի կեսը։ Նրևում էին բոցերն ու սև ծխի մեջ բարձրացող
կայծերը, որ փշրվելով հրթիռների նման, թափվում էին ցած։

Ո՞վ կարող էր մտածել այդ բոլորին իր կյանքը խնայելու մա-
սին, եթե նա փոքրոգի ու դավաճան չէր։ Բայց գտնվեց հերոսնե-
րից հերոսը, մի անանուն մարտիկ, մի շարքային բանակային, որ
ոտքի կանգնեց ու իր կրծքի ողջ ուժով գոռաց.

— Նրանք այրո՛ւմ են մեր հայրենիքը...

Նա մեկ ձեռքով թափահարում էր հրացանը և մյուս ձեռքով
ցույց տալիս ծխով ծածկված հորիզոնը։

Դա էլ հենց գրոհի սկիզբը եղավ։ Մեկ մարդու պես ոտքի
կանգնեցին ամենքը՝ վրեժի նոր բացականչություններով։ Առաջին
մարտահրավերը հնչողն ընկավ թշնամու կրակից, նրա հետ միա-
ժամանակ՝ նաև ուրիշների։ Հետո դժվար էր որոշել, թե հերոսաբար
նահատակվածներից ո՞րն էր առաջինը, որ ոտքի կանգնեց և որո-
տաց հասարակ ու պարզ խոսքը. — «Նրանք այրո՛ւմ են մեր հայ-
րենիքը»... մի խոսք, որից փշաքաղվեցին մարդկանց մարմիննե-
րը, որը լցրեց մարդկանց հոգին գերմարդկային ուժով։ Ես հաճախ
եմ մտածել այդ անանուն զինվորի մասին։ Գուցե սեղան ենք նըս-

տել նրա հետ միասին, սիրտ բաց արել մեկ-մեկու, դուցե միճել, կովել ենք երբևէ ու մի վայրկյան դառնացել իրարից, կամ սփոփել իրար դառն ու ծանր օրերին, ինչ գիտենաս: Ով էլ լիներ նա, սովետական մարդ էր և դա բավական է հասկանալու համար նրա սխրագործությունը:

... Անցավ մի գիշեր էլ: Մյուս օրը, կեսօր գեռ չէր հղել, որ քշելով թշնամուն՝ հասանք այրվող գյուղին: Ծուխն ու խանձահոտն արդեն հասնում էին գրոհողներին: Այդ վայրկյաններին էր, որ հանկարծ ծխի ու կրակի միջից դուրս թռավ մի սև ուրվական ու դեպի մարտիկները վազեց: Ռազմական սովորությամբ մարտիկները հրամայեցին նրան ձեռները վեր բարձրացնել, հրացանների փողը նրա վրա ուղղելով: Նա բարձրացրեց ձեռքերը և կանգնեց մի պահ, ապա հիվանդ ու թևաթափ թռչունի պես մի կոխն արձակելով, մի քիչ էլ առաջ եկավ և ուշաթափ ցած ընկավ գետին, բանակայինների ոտքերի մոտ: Նրան վեր բարձրացրին: Ծխահոտը փչում էր հագուստների վրայից: Դեմքն ու ձեռքերը մրոտ էին, կարծես ձյութով ներկված: Մարող աչքերից արտասուքներ է՛լ չէին կաթում: Նա շկարողացավ գրկել այն մարդկանց, որոնց մոտ վազելու համար լարել էր իր վերջին ուժերը: Միայն նշաններով վազելու համար լարել էր իր վերջին ուժերը: Միայն նշաններով հասկացրեց, որ ծխի մեջ էլի ուրիշներ կան: Մի քանի րոպե հետո բանակայիններն այրվող տների մոտից հանեցին երկու երեսխա: Ուժասպառ մորն ու կիսաուշաթափ երեխաներին սահնակներով թիկունք ուղարկեցին...

Հարձակումը շարունակվում էր: Ծխի հետ նստել էր ձորակում ծանր խանձահոտը, շորերի և մարդկային մարմինների խանձահոտը: Շատ փայտաշեն տներից մնացել էին ուսական վառարանների աղյուսները միայն: Ամեն, ամեն ինչ թաղվել էր ծխի ու մոխիրների տակ: Դարեր շարունակ ապրել էր ավանն իր կյանքով, իր խաղաղ ու բարի ժողովրդով, իր ազգային ընտանեկան ավանդույթյուններով: Եվ ծխում էին այդ բոլորը թշնամու կրակի տակ և ոչ մի կենդանի մարդ չէր մնացել պատմելու այդ դարհուրելի եղեռնագործության մանրամասնությունները, բացի այն սև ուրվականից, որին սահնակը թիկունք տարավ:

Դա հունվարյան օրերին էր: Այսօր մարտն է: Սկսվել է ձյուն: Հալում է դաշտերի ձյունը: Առվակներ են հոսում, լսվում

է ջրերի մեղմ կարկաշը, հարթությունները շողշողում են արևի տակ: Անցել է երկու ու կես ամիս, երկու ու կես ամիս շարունակ նս մտածում էի այն կնոջ մասին, որ մեր առաջ գուրս եկավ կրո-վի օրը: Ինձ թվում էր թե ողջ մի աշխարհ տարավ նա իր հետ լի սարսափներով ու թշնամու դաժան գործերով: Ես որոնում էի նրան ու չէի գտնում, բայց նախազգացումն ասում էր, որ մենք կհան-դիպենք մի օր: Եվ հանդիպեցինք...

2.

... Նստում է իմ դիմաց երիտասարդ մի կին, տխուր, թախ-ծոտ աչքերով, որ թվում է թե դեռ խոնավ են արտասուքներից: Նրա կողքին՝ իննամյա մի ցոլակն պատանի, որ նույնքան հետա-քրքրությամբ լսում է մոր պատմությունները, ինչպես մյուսները:

Երիտասարդ կինը պատմում է ցավով, տառապանքով, պատ-մում է եղելություններ, որ մարդկային երեակայությունը երբեք չէր կարող ստեղծել: Հին, մեծ գյուղը, որից մոխրակույտեր ու ալյուրած աղյուսներ մնացին միայն, նրա հայրենի գյուղն է: Ինքն ապրում էր մոտիկ քաղաքում, որ գրավեցին աշնանը օտարերկրյա հափշտակիչները: Քաղաքից գուրս եկավ նա մի օր ցնցոտիներ հագած որպես մուրացիկ, բռնած իր որդու ձեռքը և ընկավ հայ-րենի գյուղի ճանապարհը: Թշնամու ասպատակությունների հետ-քերը փռված են ամեն տեղ, և՛ քաղաքներում, և՛ գյուղերում: Ամեն տեղ մահ է, կոտորած: Միայն թե հասնի հայրական օջախը, տեսնի մի անգամ էլ հարազատների դեմքերը և եթե վիճակված է մեռնել, միատեղ մահը թեթև կլինի: Ճանապարհին գերմանացի-ները շատ անգամ բռնեցին նրան, ծաղրեցին, ծեծեցին: Գեղե-ցիկ կինը տգեղ էր թվում նրանց, նա «քողարկված» էր, այդ պատ-ճառով էլ հնարավոր եղավ կենդանի, որդու հետ միասին գյուղ հասնել: Բայց այնտեղ էլ գերմանացիներն էին: Նրանք վարվում էին այնպես, ինչպես բարբարոս թշնամին կարող է վարվել այն գրաված երկրի ժողովրդի հետ, որի բարոյական ոգին բարձր է իրենից և գրդում է նրա բիրտ կրթերը:

Ահա պողպատե սաղավարտներով հիտլերականները հավա-քում են գյուղի խոճկորները: Գյուղը լցվում է խոխններով, մորթ-վող անասունների ձայներով, կրակոցներով, հարբած զինվորների ոռնոցներով ու հայհոյանքներով: Կրակում են խոզերի վրա, հաշող շան վրա, փախչող հավերի ետևից, կրակում են անիծող պառավի

վրա, կրակում են արդար, անաշառ երկնքի վրա... Գյուղը քարանուժ է սարսափից: Տղամարդ չկա, միայն կանայք և զառամած ծերունիներն ու երեխաներն են մնացել: Ամեն թաղում, երբ հայտնվում են ավտոմատներով զինված ավազակները, երեխաները ճշում են ու ձայնում իրար.

— Գերմանացին եկա՛վ, գերմանացի՛ն...

Ու ներս են փախչում, թաքնվում մահճակալների տակ, վառարանների հսկում, ծածկվում են տան անկյուններում: Զահել աղջիկները չեն լվացվում շաբաթներով, դեմքերին վերքեր են բուսցնում, հագնում են հին ու կեղտոտ շորեր, անմաքուր թաշկինակներ կապում: Նրանք ցեխոտում են իրենց գեղեցկությունը, որ շոուցադրեն թշնամու լպիրշ, ցանկասեր աչքերին: Մայրերը փակում են դռները, ծածկում լուսամուտները: Բայց կանաչ շինելավորները ներս են խուժում, փակ դուռը ջարդվում է նրանց առաջ, տանտիրուհու ատելությունը լի հայացքը չի շփոթում նրանց, այլ գրդռում է: Ներս են ընկնում խմբով, սպալի հետ, ինչպես քաղցած գալլի ձագերն իրենց մոր էտեփ...

— Օ՛, աստված իմ, ինչե՛ր չեն անում նրանք, ինչե՛ր... ինչ-պե՛ս դուք կարող եք զգալ, հասկանալ առանց տեսնելու...

Նրիտասարդ կիներ ոսկեգույն մաղերով գլուխն թափում է ափերի մեջ և լուռ: Մենք մխիթարանքի խոսքեր չենք ասում: Շատ է լսել նա այդպիսի խոսքեր: Թող ինքն իր մտքերի ու զգացմունքների հետ լինի...

Մոր կողքին կանգնած փոքրիկ տղան աչքերը հատակին է հանել: Այդ լուռությունը, մոր ու որդու այդ ծանր լուռությունը, ավելի շատ բան է ասում, քան կասեր պերճախոս լեզուն: Իմ աչքերի առաջ բացվում է մոխրացած, ծխացող գյուղը... Բայց կիներ բարձրացնում է գլուխն ու ոչ թե՛ ինձ, այլ տան մի անկյունին հատելով իր կարմրած աչքերը՝ շարունակում է իր պատմությունը.

— Ներս են մտնում և վայրկենական արագությամբ աչքերով խուզարկում տան անկյունները.. կարագով հաց են տեսնում երեսխալի ձեռքին, խլում, ուտում են, ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով սարսափից ճշացող երեխայի վրա, շաքարամանի մեջ տեսնում են մի կտոր շաքար, գրպաններն են դնում, ամանի մեջ կաթ են տեսնում, վերցնում խմում են... քանդում են բոլոր անկյունները,

գտնում հանում են այնպիսի առարկաներ, որոնց գոյութունը տանտերերը վաղուց մոռացել են... Եվ հավաքում են բոլորը... մոտենում են փակ սնդուկներին ու դիվային ծիծաղով ցույց են տալիս կողպեքը... փակել եք հա՛, կարծում եք դժվա՛ր է բացել... Եվ գործիքներ են ճարում, բացում են, կամ վերցնում են կավերցնում են ձեռքի սապոն, սապոնաման, հուլունքներ, կոճակներ, երեխաների ձեռնոցներ, դուլպաներ, նորածնի համար պատրաստված շապիկն ու վարտիկը... Ինքներդ ասացեք, ինչո՞ւ համար են այդ բոլորը, մի՞թե իրենց երկրում այդպիսի հասարակ բաներ գտնել չեն կարող, միթե իրենց Բեռլինում նորածինները տկլոր են և պետք էր դրա համար մեր երկիրը գալ, ռուսական գյուղերը թալանել... Մտածում ես, մտածում և ինքդ չես հավատում աչքերովդ տեսածներին... Ահա ես ձեզ պատմում եմ և նրանց անամոթ դեմքերը կանգնած են երեակայությանս առաջ... խուզարկել վերջացրել են տունը, մառանն են մտնում: Հավաքում են ինչ որ կա, վերջին ձուն, վերջին բաժակ կաթը, կշիշոցով լցվում է տունը՝ բռնում են հավերին ու սագերին: Փետուրները ձյան փաթիլների պես խաղում են օդի մեջ ու հատակին նստում: Սիրտդ լցվում է, բռնքերդ դողդողում են, վայրկյանը հուսահատական դործողության է մղում, բայց միտքդ զսպում է քեզ. դու ոչինչ անել չես կարող...

— Պա՛ն զինվորներ, հեռ սպա, մի՞թե դուք չգիտեք ինչ բան է խիղճը, մի՞թե ամոթի զգացումն անծանոթ է ձեզ...

Ձեռնում են թե չեն հասկանում: Ավտոմատն ուղղում են վրադ և ձեռքով իրենց բերանը ծածկում, թե՛ եթե չլռես, կըսպանենք: Վախեցնելու համար չեն անում, այլ սպանում են—Բռլշեվի՛կ. բռլշեվի՛կ... դո՛ւմ, դո՛ւմ... Եվ բռլշեվիկ են համարում յոթանասուն տարեկան պառավ կնոջը, որ աստվածածնի անունով մահ է ցանկանում նրանց և հայհոյում են ու՛ դո՛ւմ, դո՛ւմ, կրակում են նրա խորշոմներով պատած դեմքին... Է՛, իմ սիրելիներ, ինչպե՛ս, ինչպե՛ս պատմեմ ձեզ... ծանր է հիշել այդ բոլորը... երբ հիշում ես, պատմում, նորից կրկնվում են այդ դժոխային սարսափները... Հավատացնում էին, որ մեր կառավարության բանը պրծել է, որ Մոսկվան, Լենինգրադը գրավել են արդեն, որ գրավել են Բագուն և մերոնց քշել են մինչև Ուրալ: Բայց երեխաներն ան-

Նկատերինա Ֆեոդորովնան պատմում է.

...Մի օր էլ մոտիկից լավեց մերոնց հրետանային կրակը: Գերմանացիների մեջ նկատելի էր տագնապ, արագ իրարանցում: Հուլիսի շողաց մարդկանց հոգում, բայց նրանք իրենց ժպիտները թաքցնում էին թշնամու աչքից: Երկրորդ օրը կրակն ավելի մոտեցավ: Գերմանական զորք էր տեղափոխվում դեպի կրակը: Անհանգստությունն ավելի աչքի ընկավ: Նույն օրը երեկոյան գյուղ մտան գերմանական նոր վաշտեր, կտրեցին բոլոր ճանապարհները և ամեն տուն մտնելով հրամայեցին.

— Տասնհինգ րոպեից հետո ճամբա պիտի ընկնեք դեպի թիկունք, կարող եք ձեզ հետ ուտելու բան վերցնել...

— Ինչո՞ւ համար, պան զինվորներ...

Խոսքի փոխարեն ավտոմատն էր պատասխանում: Առաջին րոպեներին սպանեցին մի քանի հոգու և սարսափ տարածեցին գյուղը:

— Սառնամանիք է, հե՛ն սպա, երեսները կմեռնեն ճանապարհին:

— Այդ դեպքում թող այստեղ մեռնեն, եթե չեք ուզում մեռնեն ճանապարհին,— պատասխանում է սպան:

Ծայրի թաղն արդեն դատարկվում է: Մի կին հանկարծ ճշում է.

— Այրո՞ւմ են գյուղը, գյուղն այրո՞ւմ են...

...Գոռուն գոչումը, լաց ու կոծը, աղաղակը երկինք են հասնում: Այրվում է ծայրի թաղը: Ապա կրակը կամաց-կամաց մոտենում է կենտրոնին: Ավտոմատների հարվածներով հայրական օջախից դուրս արին նաև Նկատերինա Ֆեոդորովնային իր քույր Մարիայի և երեսների հետ: Հետո նրանք տեսան, թե ինչպես հիտլերականները շշերով նավթ լցրին տան տախտակի շեմին, փայտաշեն կտուրին ու կրակ տվին: Բոցերը մեղմ, հանդարտ, ապա մեկեն լափեցին տունը, շեկ օղակի մեջ առան, հալեցին կտուրին նստած սառցաշերտերը: Նկատերինան ու Մարիան նայում էին հորենական վառվող տանը՝ քարացած, կարծես անտարբեր:

Ի՞նչ նշան էր, որ մերոնք գալիս են: Թշնամին ավելի գաղան է դառնում, երբ զգում է իր թուլությունն ու հակառակորդի ուժը: Այրվող գոմերում խռնշում էին խոճկորները, կրակի միջից սրտա-

կեղեր մլավում էին կատուները... Այդպիսի պատկերներ միայն մեծ ոճրագործի երեակայութունը կարող էր ստեղծագործել։ Բայց այն, ինչ տեղի ունեցավ հարեանների հետ, ավելի դիվային էր...

Երկու պառավ կին՝ Մատրիա Տիմոֆեենա Բարաշինսկայան և Մարֆա Միխայլովնա Ռիկովան, պառավ ու հիվանդ կանայք, վերջին տարիների ընթացքում անշարժ ընկած մահճակալներին՝ չէին կարող շունչ ու կյանք առնել և դեպի գերմանական թիկունքը քայլել։ Հայհոյեցին նրանց, անպատվեցին գերմանացիները, բայց անօգուտ էր։ Այն ժամանակ, սպայի հրամանով զինվորները պառավ կանանց ոտքերից քարշ տալով հանեցին նրանց իրենց տներից ու դրսում ձյունների վրա թողեցին։ Հունվարյան սառնամանիքին մեկ-երկու ժամից ավելի չդիմացան պառավները։ Գալարվեցին ցրտի տակ ծերությունից ու հիվանդությունից տանջված նրանց մարմիններն ու շորացան։ Կարծես կատարվեց բնության մեջ հասարակ, սովորական մի բան։ Ոչ ոք չզարմացավ դրա վրա։ Գյուղի բնակիչները չզարմացան, որովհետև նրանք ճանաչում էին արդեն թշնամուն և սպասում էին նրանից ամեն ինչ, ոչ էլ իրենք, այդ բարբարոսությունների հեղինակները զարմացան, որովհետև դա առաջինը չէր, նրանց ոճիրների մեջ անշան մի դեպք էր դա։

Թշնամու դեմ որպես բարոյական վիթխարի մի ուժ, կանգնեց գյուղացի Նիկոլայ Ալեքսեեիչ Կոշկարյովը...

Երբ գերմանացիները նրա խճիթը մտան ու հրամայեցին, որ դուրս գա՝ նա դիմեց իր ընտանիքի անդամներին և առանձին-առանձին նրանց իր մոտ կանչելով՝ համբուրեց ծերունական դողդողացող շրթունքներով ու ասաց.

— Գնա՛ք բարով, կենդանի մնացեք դուք ու պատմեցեք բոլորին, թե ինչ տեղի ունեցավ մեր գյուղում... Իսկ ես կմնամ...

— Դո՛ւրս արի, ծերուկ,— գոռացին թշնամիները։

— Ես այստեղից դուրս չե՛մ գա...

— Դուրս չես գա՞, ինչպե՞ս թե.

— Սա իմ տունն է, ինքս եմ կառուցել, երբ երիտասարդ էի, որդիներս այստեղ են ծնվել, թոռնիկներս էլ. հայրս այս տանն է մեռել, ես էլ կմեռնեմ այստեղ...

Թուանքեն խոսող սպան զարմացած լսում էր ծերունուն ու

տշինշ շէր հասկանում: Ի՞նչ է ցանկանում նա: Ու ասաց նրան գերմանացի սպան իրոնիայով:

— Ի՞նչ է, ուզում ես այրվի՞լ քո օջախի մե՞ջ...

— Ես շատ կոփվեցի մեջ եմ եղել և ծանր վերքեր եմ ունեցել,—ասաց ծերունին:

Սպան ծիծաղեց:

— Լա՛վ, դե մնա՛ քանի որ ուզում ես...

Ու կարգադրեց դուռը փակել նրա վրա:

Բոցերը լափեցին խրճիթը: Սև ծուխը դուրս հորդեց ջարդված լուսամուտներից: Պատուհանի առաջ երևաց ծերունու կերպարանքը: Գլուխը բաց: Գորշ, երկար մազերն ու ալեհեր միտուրը խառնվել էին ծխին: Չեղբերը բռնեցր արած՝ նա սպանում ու հայհոյում էր թշնամուն: Սպան ու զինվորները դիտում էին տեսարանը: Բոցերը հասան ծերունուն, լափեցին մազերը... Բայց նա դեռ հայհոյում էր Տարաս Բուլբայի պես... նա ուժի ու վրեժ-խընդրության մի ահավոր խորհրդանշան էր, այդ յոթանասունհինգամյա ռուս գյուղացին, հին զինվորն ու հերոսը... Առաստաղի գերանները փլվեցին և ծուխն ու բոցերը ծածկեցին նրա կերպարանքը...

— Սա առասպել չէ,—շարունակեց Եկատերինա Ֆեոդորովնան,—իրականություն է. մեր շրջանում, մեր հին գավառում ամենքը ճանաչում էին Նիկոլայ Ալեքսեևիչ Կոշկարյովին և արդեն լսել են նրա նահատակությունը... Բայց նա միակը չեղավ... գերմանացիներն իրենց տների մեջ այրեցին նաև ծերունի Կոզլով Եմելյան Եֆրեմովիչին և Բարադինսկի Վասիլի Իվանովիչին էլ: Եվ դուցե շատ ուրիշներին էլ, բայց այդ իրարանցման, հրի ու բոցի մեջ ես միայն այդքանը տեսա: Երբ թշնամին դուրս վռնդվի մեր երկրից, վերադառնան տարագրությունից մեր համագյուղացիները, շատ բան պարզ կդառնա, որ մի մարդու աչքը դիտել չէր կարող...

...Ու այսպես, այրվում էր գյուղը, այրվում էին մարդիկ: Երեկո էր դառնում, իջնում էր մթնշաղը: Մի քանի կիլոմետրի վրա ճակատամարտ էր տեղի ունենում: Եկատերինա Ֆեոդորովնան զարմանում էր, թե ինչպես իրեն թողել են մեխված իր տեղում: Մոտեցավ նրան մի զինվոր ու գոռաց.

— Ինչո՞ւ ես կանգնել, անմիջապես հեռացիր!

Բայց թվում էր, թե իրեն չեն դիմում: Սթափվեց նա ծանր մղձավանջից, երբ զգաց գերմանացու բռունցքի ծանր հարվածը: Գեմքը շաղախվեց արյունով: Լավեց Սլավիկի ճիշը: Ոչինչ չպատասխանեց նա գերմանացուն: Ուզում էր ապրել, ուզում էր տեսնել ազատ հայրենիքի մարդկանց ու պատմել նրանց, այո, որքան հիշում է, ոչինչ չպատասխանեց: Բայց ո՛չ, մոռացել է նա, Սլավիկը լավ է հիշում, որ մայրիկն ասաց. «Բանդիտեն՛ք, սրիկանեն՛ք...»

...Որդուն գիրկն առնելով, երիտասարդ կինը վազեց դեպի ձորակը, դեպի այրվող տները: Գերմանացի զինվորը հեռացավ, կարծելով, թե նա դեպի տարագրության ճամբան է վազում: Եկատերինա Ֆեոդորովնան իրեն նետեց ձորակում կուտակված ծխի մեջ, մոտեցավ այրվող մի տան ու ծածկվեց փոշու ու կայծերի տակ:

Ողջ գիշեր այրվում էր գյուղը: Իրենց տան մոտից լսում էր Ֆեոդորովնան կովի ծանոթ, ծանր բառաչը... Բացվեց լույսը, բայց նա երեխայի հետ դեռ չէր շարժվում տեղից: Լույսը բացվեց և նրան թվում էր, թե ծանր մի երազից է արթնանում, դաժան, կոշմարային մի երազից, որ ահա պիտի փարատվի մշուգ՝ նման:—Արևը շողում էր երկնքից և գորշ ծխի պալարների միջից շողերը նրան էին հասնում: Արևերն ու ափանները պայթում էին շուրջը և վախի ոչ մի զգացում չունեին: Մերտնց կրակն էր դա, թող շատ կրակեն, շատ կրակեն թշնամու վրա և թող ինքն էլ ընկնի մեր կրակից, միայն պատժվի թշնամին: Հետո հասան նրան ուռեերեն, հարազատ խոսքեր, լսեց նա հուժկու ուռան, լսեց Ստալին, Հայրենիք բառերը... և ուժ հավաքելով՝ դուրս եկավ թաքստոցից և բնդառաջ վազեց...

— Ահա՛ այն բոլորը, ինչ տեղի ունեցավ,—ավարտեց իր պատմությունը երիտասարդ կինը,—ի՛նչ կարող են ասել իմ կցկտուր խոսքերը, որ խեղդվում են կոկորդոմա: Եվ առհասարակ մի՞թե մարդու լեզուն կարող է նկարագրել այն ահավոր պատկերները, որ տեսնում է նրա աչքը... Դուք տեսաք մեր գյուղը. մեր մեծ, հարուստ գյուղը, որ ուներ 7000 բնակիչ, հիմա փոշի ու մոխիր է դարձել, այրվեցին ու փոշի դարձան ծանոթ ու հարազատ մարդկանց ոսկորները և հազար-հազար քաղցր, նվիրական հիշատակներ, այրվեցին մեր բոլոր զգացմունքները և միայն վրեժ-

խընդրության զգացմունքը մնաց ավելի ուժեղացած, ավելի բորբոքված... դա իմ հայրենական Կրուտոյ Լոգ գյուղն էր, ես հետո՝ քաղաքի բնակչուհի էի դարձել, իմ ընտանիքի օրրանը Բելգորոգ քաղաքն էր... Բայց մի՞թե նրա դրությունն էլ նույնը չի թշնամու վայրենություններից...

Լոեց չորտասարդ կինը: Մենք էլ էինք լուռ: Ոչ մի հարց տալու պետք չկար: Եթե սիրտը դեռ չի դատարկել՝ ինքը կխոսի, կշարունակի իր պատմությունը: Ու ահա, նա կրկին բարձրացնում է գլուխը, այս անգամ նայում ուղիղ իմ աչքերին:

— Դուք կին ու երեսաններ, քույրեր ու մայրեր ունե՞ք...

— Այո, և՛ քույրեր, և՛ կին ու երեսա...

— Իհարկե սիրում եք բոլորին էլ... Ավելորդ է իմ հարցը... Ինչպես կարո՞ղ եք չսիրել... սիրում եք և չէիք ցանկանա, որ նրանք էլ տեսներին այն սարսափները, որ ես տեսա, ոչինչ մի՛ խնայեք թշնամուն ողնշացնելու համար... Ես միայն ձեզ չեմ ասում դա... բոլորին... Ես ինքս էլ զենք վերցրի և պարտիզանական խմբերի հետ պիտի գործեմ թշնամու թիկունքում, ուրիշների, թեկուզ հարազատ եղբոր ձեռքով կատարված վրեժի հատուցումն ինձ քիչ կմխիթարի... Կողնշացնենք թշնամուն և դարձյալ կապրենք մեր ազատ հայրենիքում... Այլվել են մեր տները, ոչինչ, կապրենք մենք մեր պարզ, կապույտ երկնակամարի տակ, ռուսական բաց երկնքի տակ և կվերաշինենք մեր երկիրը...

3.

...Քեզ եմ պատմում այս բոլորը, իմ թանկագին, իմ սիրելի՝ հայ ժողովուրդ, իմ ծնո՞ղ մայր, քեզ, որ շատ ես տեսել բռնակալներ ու բարբարոսներ: Իմացի՞ր, որ քո աշխատավոր որդիների՝ տեղահան անող Շահ Աբասը, քո զավակներին սրախողխող անող սուլթանները, քո գյուղերում ու քաղաքներում դիակի կուլտեր կանգնեցնող էնվրեն ու Թալիաթը՝ կրկին սուր են բարձրացրել քո եղբայրների ու քեզ վրա, այս անգամ եմբողջու կոստյումի մեջ ծածկելով իրենց բարբարոսի ժանտ հոգին ու ալլանդակ կերպարանքը: Թանկագի՛ն իմ ժողովուրդ, իմ եղբայրնե՛ր ու քույրե՛ր, սովետական հայրենասեր պատանիներ, թող ձեզ հասնեն ռուս ծեր կանանց՝ Մատրինա Տիմոֆեևնա Բարաշինսկայայի և Մարֆա Միխայլովնա Ռիկովայի հառաչանքները: Նրանց որդի-

ները վրեժխնդիր կլինեն իրենց մայրերի համար՝ մենք ենք նրանց որդիները: Գուցե հենց նա էր որդին այդ մայրերից մեկն ու մեկի, որ այրվող գյուղին նայելով կանչեց. «նրանք այրում են մեր հայրենիքը... Վրեժի այդ խոսքերը թող հնչեն բոլորի՝ մեծի ու փոքրի սրտում: Թանկագին՝ն իմ ժողովուրդ, հայ հերոսակա՛ն ազգ, որ դիմացար դարերի արհամիրքներին, որ ոտքի ես կանգնած կրկին քո պատվի ու ազատության համար, թող նահատակ նիկուլայ Ալեքսեևիչ Կոշկարյովի ողջակիզվող կերպարանքը՝ ծխի ու բոցերի մեջ կանգնի քո աչքերի առաջ և լցնի քո բոլոր որդիների սիրտն այն հզոր ուժով, որ կոշվում է վրեժ...»

...Մարտի վերջին օրերն են: Հալչում է ձյունը: Դաշտերն ու անտառները բուրում են դարնան բույրերով...

Հալվող ձյունը առունք է դառնում ու խոխոջում: Անտառներում երգում են ճնճղուկները, դեղձանիկներ էլ այսօր հայտնվեցին: Մի պահ ականջ եմ դնում նրանց երգին... Դա արթնացող բնությունն է, գարունը... Մոտիկից տրոտում են ականանետերը և ճնճղուկների երգը լուռ է... պապանձվում է անտառը... Թո՛ղ ուժգին հնչի ռազմի համերգը, բնության ձայներին մենք հետո ականջ կդնենք, թող ավելի լայն բացվի մեր ճամբան դեպի արևմուտք: Մեր ուղեկիցն է արևը: Նա էլ է դեպի արևմուտք գնում: Եվ նույնքան հաստատուն է մեր ընթացքը, ինչպես արևդական ճանապարհը դեպի արևմուտք... նրա ուժը տիեզերքի օրենքների մեջ է, մերը՝ մեր հոգու... նրա մեջ եռում է հավիտենական հրահեղուկը, մեր սրտի մեջ՝ վրեժի ուժը:

Մարտ, 1942 թ.

Գործող Բաճակ

ՈՐԴՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

...Կապույտ հորիզոնին նկատվեց եկեղեցու ծանոթ դմբերը և ողջ մանկությունն իր քաղցր պատկերներով եկավ տանկի հրամանատարի աչքերի առաջ, հստակ, պարզ մանրամասնություններով, ինչպես արևի տակ շողացող դաշտերն աշնան այս առավոտին: Կարծես երեկ էր, որ բարձրանում էր նա այնտեղ աղավնիներին կանչելու, որ պտույտ էին գործում սուր վեղարի շուրջը, կապույտ փետուրներ թողնելով օդի մեջ, թևերով քնքշորեն խփոնքնա դեմքին և հեռանում կրկին, որ էլի ետ գան, երբ որ կանչի նա: Անցել էին այդ օրերից տասը երկար տարիներ... Բայց կարծես երեկ էր, որ գարնան քննություններից հետո մարզային կենտրոնից տուն վերադառնալով՝ ծանոթ դաշտերով, կարոտով ու անհամբերությամբ բլուրի վրա բարձրացավ նայելու հայրենի գյուղաքաղաքին և առաջինը նրան ողջունեց նույն այս դմբերը, փայլփլելով հունիսյան արևի շողքերից:

Արվարձաններից բարձրանում էր գորշ ծուխն ու ծավալվում քաղաքի վրա, բոցե լեզուները դուրս էին սողում մեծ շենքերի լուսամուտներից, խամրող կայծեր ցրելով ծխի մուր զանգվածի մեջ: Թվում էր թե վառվում է նրա մանկությունը բոլոր սուրբ ու նվիրական հիշատակներով: Երբեք հարազատ քաղաքն այդքան մոտիկ, միաժամանակ այդքան հեռավոր չէր թվացել: Այնտեղ նա թողել էր իր կյանքի կեսից ավելին, ձեր ծնողներին՝ որոնց դեմքերի սիրելի խորշոմները ծածկվում էին դառը ծխով նրա երեկակայության մեջ, սիրելի ընկերուհուն, որ ողջակիզվում էր այդ բոցերի մեջ: Տանկիստ նշանառուն այդ բոլորի համար մեղավոր էր զգում իրեն, նրան թվում էր, թե ինքն է լքել հարազատներին, թողել նրանց թշնամու ձեռքը, դժոխային տանջանքների մեջ:

Տանկն սպասում էր իր թաքստոցում: Հրետանային կրակը դեռ շարունակվում էր: Դղրդում էին երկինքն ու երկիրը խլացնող աղմուկներով, արձագանքը երկար ու անվերջանալի կրկնվում էր, կարծես գալով հողի խորը ընդերքներից: Բայց նա ոչինչ չէր լսում: Բուժ մատի արմատով տրորում էր քունքերը, թևքերով սրբում ճակատի քրտինքը, աղի բրախները, որ հոսում էր նրա աչքերի մեջ ու մշուշոտում տեսողությունը, շնչառությունը գնալով ավելի ու ավելի ծանրանում էր, շնայած արձակել էր օձիբի կոճակները:

— Ե՛րբ պետք է վերջացնի հրետանին... ինչո՞ւ են այսքան ուշացնում,— խոսում էր նա կարծես ինքն իր հետ, հանգիստ, բայց ներվային, դողացող ձայնով: Ընկերները գիտեին նրա հուզմունքի պատճառը և այսօր արտակարգ քնքույշ էին վարվում նրա հետ: Գնդացրորդն ասաց.

— Ընկեր հրամանատար, մի հուզվեք, հանգիս եղեք, մեր հերթն էլ կգա...

Անցավ երկու ժամ, անսահման մի հավիտենականություն, ծանր ու հոգեմաշ: Երկու ժամ շարունակ դիտեց նա հայրենի բաղաբի այրվելը, ատամներն ամուր իրար սեղմած, անհամբերությունից շարունակ ու շարունակ անհանգիստ շարժումներ անելով, մտքով լրացնելով այն դաժան պատկերը, որ կատարվում էր լույս օրվա մեջ, մտքով տեսնելով մանրամասնություններ բաղաբի տներում ու փողոցներում, որ չէին երևում հեռավորությունից:

Հնչեց ազդանշանը: Հրթիռները սպիտակ լույս արձակելով փշրվեցին օդի մեջ: Տանկերը վագրերի նման փնչոցով դուրս ցատկեցին թփուտներից ու առաջ նետվեցին գլխապտույտ արագությամբ: Պայթեցին առաջին ականները խոյացող տանկի առաջ, սուլեցին գնդակները՝ թշնամու հակատանկային զենքերից:

— Դեպի աջ, ուղիղ խրամատների վրա,— հրամայեց նա մեքենան վարողին: Տանկը շուտ եկավ և ուղղություն վերցրեց դեպի գերմանական խրամատները: Տարածությունը կարճանում էր ակնթարթի վայրկյանում: Դիրքերից դուրս եկան մի քանի գերմանացի: Աշտարակի գնդացրորդի դիպուկ համադարձով նրանք փռվեցին գետնին, ինչպես փշերը գերանգու հարվածից: Տանկը շուտ եկավ դիրքերի մեջ, պտույտներ գործեց, տրորելով իր տակ թշնամու զինվորներին,

արյուն, ոսկոր ու հող խառնելով իրար ու կրկին սլացավ առաջ։ Ահա քաղաքի առաջին մխացող տները։ Թնդանոթի նշանառուի աչքի առջևով, օպտիկական նշանացույցի տափով անցնում էին ծխից սևացած պատեր, ջարդոտված աղյուսներ, կոտրված ու այրված մահճակալներ՝ մոխիրների մեջ, խափանված տանկեր սև սվաստիկաներով և փոսեր, փոսեր... Գործողություն արագությունը նրան մտածելու ու հիշելու ժամանակ չէր տալիս։ Տանկը կանգնում էր երբեմն միայն մի վայրկյան, հրամանատարը թնդանոթից կրակում էր փախչող խմբերի մեջ և հրամայում լցնողին։

— Արա՛գ-արա՛գ...

Ապա հրամայում մեքենավարին.

— Առա՛ջ, ուղի՛ղ...

Ետևից և աջ ու ձախ կողմերից գալիս էին ուրիշ տանկեր։ Գնալով ավելի ու ավելի էր խստանում հակառակորդի հրետանու կրակը։ Արկերը պայթում էին խմբերով, բեկորները թափվում էին տանկի վրա։

Ահա փողոցի սկիզբը։ Ռադիստը հայտնում է.

— Փողոցի սկիզբը ականապատված է։

— Շուտ տուր դեպի ձախ, — հրամայում է տանկի՝ պետը, — այնտեղից ճանապարհ կա նույն այս փողոցը մտնելու։

Տանկը շուտ է գալիս։ Ուղիղ դեպի եկեղեցին։ Ռադիստը հայտնում է.

— Եկեղեցու գմբեթից ականանետներն ու զնդացիրները կրակով կանգնեցնում են մեր հետևակին։

— Եկեղեցո՞ւց, — հարցնում է պետն ու հրամայում, — կանգնի՛ր այստեղ, այս պատի տակ։ Տանկը կանգ է առնում։ Ուղիղ նշանառությամբ հրանոթի կրակն ուղղում է նա գմբեթին։ Առաջին և երկրորդ արկերը վրիպում են։ Գմբեթը օրորվում է նրա աչքին, երբում ու կրկին մնում է կանգուն։ Նա նորից հրամայում է լցնողին.

— Ի՛նչ ես մեռածի նման շարժվում...

Այն հեռու, երազ օրերին նա քարեր էր նետում նույն այս գմբեթի նեղլիկ լուսամուտներին թառած աղավնիների վրա և միշտ լսում մոր հանդիմանություններն այդ շարունակվող հա-մար։

— Ինչո՞ւ հանգիստ չես տալիս այդ անմեղ թռչուններին, փուչ տղա, անպիտան...

Այդ ամենն հիշելու ժամանակ չկար: Անմեղ թռչունների տեղում թառել էին այսօր գերմանացիները, հայրենի գյուղերն ու քաղաքներն հրկիզողները...

Հրանոթի փողից դուրս է փչում սպիտակ բոցը, կրակոցը թնդում է ու վայրկենապես շուռ է դալիս եկեղեցու վեղարը:

— Լցնե՛լ—գոռում է հրամանատարը,—նույն նշանառությու-
նը պահած:—Մեր տանկը չի դավաճանի, լցնե՛լ...

Երկրորդ անգամ դուրս է ժայթքում բոցը տանկի հրափողի բերանից և շուռ է գալիս ողջ դաժնթը, բարձրանում է խիտ դե-
ղին ծուխ և փոշով ծածկվում է շենքը:

Բայց կրակը շարունակում է նա, արկերը մեկը մյուսի ետևից պայթում են փլվող շենքի ծխի ու փոշու մեջ:

— Չեք ազատվի ոչ մեկդ այստեղից, չեք ազատվի...

Գլխավոր մուտքից իրար ետևից ծխի ու փոշու միջից դուրս են վազում կռացած կերպարաններ: Գերմանացիներն են, այո՛, պարզ երևում է:

— Գնդացրո՛րդ, կրա՛կ սողուններին, երկար համազարկե-
րով...

Ճարձատում է աշտարակի զնդացիրը՝ չընդհատվող համա-
զարկերով: Ընկնում են մի քանիսը, մյուսները փախչում են դե-
պի գլխավոր փողոցը: Ետևից հասնում են մյուս տանկերը:

— Առա՛ջ դեպի ձախ, մտնել գլխավոր փողոցը...

Մեքենան վարողն ակնթարթային արագությամբ կատարում է հրամանը:

Ահա գլխավոր փողոցը... ավերված ու քարուքանդ:

Ահեղ մեքենան հասնում է փախչող գերմանացիների ետևից, իր տակն առնում նրանց ու պտույտ գործում տեղում: Աչ կող-
մից ձեռքի նռնակներ են նետում, որոնք պայթում են տանկի առաջ, մայքերի մոտ ու մանր բեկորներ ցրում: Ավտոմատի գըն-
դակները կաշում են տանկի զրահին ու թափվում շուրջը փղի վրա հարձակվող մեղրաճանճերի նման: Գնդացրի փողը թեքվում է դեպի աջ ու ճարձատելով պատասխանում թշնամուն: Լուսա-
մուտների շրջանակների վրա, աղյուսների վրա առաջանում են

կարմիր կետեր: Ամբուլյուններից փողոց են նետվում գերմանացիների խուճապահար խմբեր և ավտոմատները նետելով, փախչում նրա երկարությամբ:

Մայթերի ու ճանապարհների վրա փռվում են դիակներ: Մանոթ փողոց, ծանոթ, հարազատ մայթեր: Կմտածն՝ տանկիստը երբեկից, որ մի օր թշնամու արյունով պիտի լվա այն մայթերը, որոնցով անցել է սիրային երգեր սուլելով մի քանի տարի առաջ ամռան լուսնյակ գիշերներին, երբ արձակուրդ էր եկել հայրենի քաղաքը: Կմտածն՝ որ իր ձեռքով թշնամու դիակներ կփռվեն այն եղևնու բնի մոտ, ուր կանգնում էր Մարիայի հետ այնքան երկա՛ր, երկա՛ր, նրա փոքրիկ փափուկ թաթիկները իր ափերի մեջ առնելով, այն պահերին, երբ խոսք չէր գտնում նրան ասելու և երբ լուսնյակն այնքան հաճելի էր ու այնքան լի մաքուր զգացմունքներով: Եվ ո՛ւր է նա հիմա, Մարիան, արդյոք չի՞ նայում նրան որևէ ներքնահարկի լուսամուտից, սպասո՞ւմ է նա իր գալուն և գիտե՞ արդյոք, որ քաղաք մտած առաջին ազատարար տանկի հրամանատարը Ստյոպան է...

Տանկը աջ ու ձախ կրակ տեղալով անցնում է առաջ, մաքրելով փողոցը: Հանկարծ այդ վտանգավոր վայրկյանին ճանապարհին բուռնում է մի պատանի ու ձեռքերը վեր պարզում:

— Կանգնե՛լ,— գոռում է հրամանատարը ցնցվելով:

Պատանին մի քանի քաջլ առաջ է վազում՝ այլալված ու շնչակտուր և կանչում է սուր ձայնով: Նա դլխաբաց է, ցրիվ, շևեկ մազերով, և դեմքին խիստ սարսափ կա նստած:

— Փողոցի վերջում, աջ անկյունի տան մեջ հակատանկային հրանոթ է դրված...

Հրամանատարը սրբում է ճակատը թևքով և կանչում պատանուն:

— Վասիլենների՝ տանը, Մի՛տկա...

Պատանու աչքերը չռվում են անակնկալից ու զարմանքից: Նա չի էլ տեսնում, թե ով է կանչում իրեն, նա շշմած է, որ իրեն ճանաչում են: Տանկը թրթուռավոր անիվների գրդղոցով առաջ է նետվում թողնելով իր ետևից աղմուկ ու փոշի:

— Բեքվել աջ, և կանգ առնել փողոցի ծայրին, այնտեղից Վասիլենների տունը լավ է երևում...

Վասիլենների տունը... ահա նա կանգնած է օպտիկական-
նշանացույցի վրա: Տանկի անձնակազմը չի կռահում, որ դա նույն
իրենց լեյտենանտի՝ Ստեպան Վասիլևի տունն է, իրենց տանկի
հրամանատարի տունը:

Իսկ այդ տնից արդեն թշնամին կրակ էր բացում քաղաքին
ընդհուպ մոտեցած մեր հետևակի վրա:

Լնկերները նկատեցին, որ դողում էին նրա ձեռքերը, նկատե-
ցին, որ աչքերը կարմրել էին, բիրերը լայնացել, կուրծքը բարձ-
րանում ու իջնում էր ծանր շնչառությունից, փողոցներն ու տնե-
րը օրորվում էին հսկայական նավերի պես, որ խարխալներ են
նետել ալեկոծված ծովի վրա: Չնկատեցին ընկերները նաև ար-
տասուքի ծանր կաթիլները, որ գլորվեցին հրամանատարի աչքե-
րից, խառնվելով փոշախառն քրտինքի հետ: Պայթեցին առաջին,
երկրորդ, երրորդ կրակոցները և թշնամին լռեց... Փուլ եկավ
մանկություն օրրանը...

— Առա՛ջ, — հրամայեց լեյտենանտը տենդային դողոցից նվա-
զած ձայնով: Փլված տան շուրջը տանկը պտույտներ գործեց
գնդացրի կրակով սանրելով իր ճանապարհը և դուրս եկավ դըլ-
խավոր փողոցի վրա հակառակ ծայրից: Մյուս ծայրին երևացին
մյուս տանկերը և նրանց ետևից ավտոմատավոր հետևակային-
ները:

— Նու, արդեն մերն է քաղաքը...

Բայց հենց այդ րոպեին տեղի ունեցավ այն ողբերգությունը,
որի լուրը ցնցեց քաղաքի ողջ մնացած բոլոր բնակիչներին, որի
պատմությունը արցունքներ է պոկում նույնիսկ պատերազմի
կրակների մեջ կոպտացած, հազարավոր մահեր տեսած մարտիկ-
ների աչքերից, որի մասին հիշելիս անգամ՝ արյունդ դողում է
երակներիդ մեջ: Ոռնաց հեռվից եկող թշնամական հեռաձիգ
թնդանոթի սրկը, սուլեց անապատի թույն կուտակած օձի նման
ու պայթեց տանկի աշտարակին: Մեքենան կես պտույտ գոր-
ծեց ու անշարժացավ խոլական կռվի մեջ ճակատից խփված
հերոսի նման: Ու ամեն ինչ լռեց մի պահ: Ներքնահարկից դուրս
եկան մի քանի ծերուներ, կանայք, աղջիկներ ու պատանիներ,

տանկը շրջապատեցին վրա հասած հետեակայինները: Մի կորամեջք, միրուքավոր ծերունի, հյուծված ու դեղնադեղն, ձեռքն օդի մեջ թափահարելով, կանչում էր.

— Քաղաքացիներ, բարի մարդիկ, նրանք առաջինը քաղաք մտան; առաջինը...

Տանկից դուրս բերին նահատակված հերոսների դիակները: Գնդացրորդ-ապրիստ Իվան Սորոկինը ողջ էր դեռ: Նա աչքերը բացեց, սառը հայացքով նայեց շուրջն ու շշնջաց.

— Ո՞վ է ճանաչում Ստեպան Վասիլեին, նա այս քաղաքից է, մեր լեյտենանտը...

Միրուքավոր ծերունին փլվեց մեքենայի սառը կողին.

— Ի՞նչ ասացիք, ի՞նչ...

Ամեն ինչ պարզ էր: Յուրյ տվեցին նրան լեյտենանտի դիակը: Մոտեցավ, անլաց համբուրեց որդու ճակատը, ապա տեսնելով, որ պառավն էլ է դալիս դեպի խմբված բազմությունը, ընդառաջ գնաց նրան, գրկեց և ետ դարձնելով քնքշանքով, ասաց.

— Կլավդիա, աղավնյակս, ետ գնանք ներքնահարկ, կարիք չկա որ դու նայես սպանվածներին, գնանք...

Երբ ծերունին՝ Լեվ Վասիլեիչ Վասիլևը կրկին ետ դարձավ զոհված որդու դիակի մոտ, ծերունիների, կանանց ու երեխաների, բոլոր դինվորների ու սպանների աչքերին արտասուքներ տեսավ: Դողդողացող ձեռքը կրկին օդի մեջ թափահարելով, նա կանչեց.

— Արտասուքներ պետք չեն, քաղաքացիներ, բարի մարդիկ, նա մեռավ, որպեսզի ապրի Ռուսիան...

Ու ձեռքը բռնեց շինելով, ներվայնորեն թափահարեց, վերջին անգամ ավելացնելով.

— Իմ որդին տուն վերադարձավ որպես իսկական հերոս...

Նրա մերկացած թևին երևում էին կապույտ, հաստ երակները: Մերունին նման էր մի ահեղ արձանի, ահեղ մարմնացում տառապանքի, ուժի ու վրեժխնդրության:

Հերոսին թաղեցին զինվորական պատվով: Լեյտենանտի դագաղի վրա հանգչում էին աշնան դաշտային ծաղիկները: Հերոս որդու մոտ կանգնել էին Լեվ և Կլավդիա Վասիլևները՝ խորին ակնածությամբ, հպարտ իրենց որդու դուրսագնությամբ և գլուխը

ները հակած՝ անպարփակ վշտի ծանրության տակ: Իսկ տանկը
կանգնած մնաց քաղաքի գլխավոր փողոցի ծայրին, վիրավոր,
ջարդված ճակատով, որպես պողպատե հուշարձան ազատագրու-
թյան մեծ ճակատամարտերի: Եվ հեռավոր դյուղերից ու ավան-
ներից և զինվորական կայազորներից մարդիկ խմբերով գալիս
էին նրան նայելու և ծաղիկներ էին դնում նրա պողպատե հե-
ծյալի գերեզմանին...

Նոյեմբեր, 1943 թ.

Գործող Բաճակ

ԿՅՆՆՔԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Նրանք ծնվել էին իրարից հեռու երկնակամարների տակ, հոգով ու մարմնով սնվել էին տարբեր օգ ու ջրով:

Սակայն ճակատագրով նրանց վիճակված էր հանդիպել իրար գեմ առ դեմ:

Ֆա կյանքի անհրաժեշտությունն էր:

Նրբ Ադրբեջանի Եվլախ փոքրիկ քաղաքում ախսախկալ ծերունիներն եկան շնորհավորելու այգեպան Մահմեդին նրա տղա զավակի ծնունդը, ցանկանալով, որ նորածինն աճի, ազնիվ իգիթ դառնա, իսկ պիտներուհիները շողշողալով ուրախությունից, իրար գրկից խլելով նորածինն, խնդրեցին Մինալեր մայրիկին, որ նա տղային կոշի ժողովրդական ազատագրության առաջնորդներից մեկի անունով, նույն այդ ժամանակ Գերմանիայի կայացիգ քաղաքում հինգ տարեկան Հայնց Բեյնգրենտին հազցրել էին շագանակագույն բաճկոն՝ սև արծվի նկարը կրծքի գրպանին, ձեռքը սուր տվել և սովորեցնում էին ճյուղքեր շամփրել, խրտվիլակներ խոցել:

Այդպես սկսվեց կյանքը մեկի և մյուսի համար: Իսկ մի քանի տարի հետո, երբ Եվլախի գեղեցիկ այգիներում խնձորենու և ծիրանիների տակ մասնով Յակուբն առաջին գիրքն սկսեց կարդալ, կայացիգ քաղաքում Հայնցն արդեն ճանաչում էր իր քաղաքի բոլոր փողոցների վրա եղող հասարակաց տները և դավերի մեջ էր մտնում պոռնիկների հետ:

Յակուբի համար կյանքի ամեն օրը կախարդական գրքի մի հետաքրքրական էջ էր: Հայրերի զրույցները, բնության դույները, գարունն իր ծաղիկներով, ամառն իր մրգերով, աշունն իր առատությամբ, հողմը զով լեռներում, տապը հովիտներում,—այդ

ամենը նրա պատանեկան հոգին լցնում էին հետաքրքրությամբ ու սիրով դեպի կյանքն ու բնությունը: Պատանությունն անժանոթ են փրկափայտական խորհրդածությունները: Նա աճում ու ծաղկում է, ինչպես ինքը բնությունը: Շրջապատը պատանուն թվում էր սքանչելի ու կատարյալ: Նա ոչինչ ավելին չէր երազում, քան այն, որ ստեղծված էր անհայտ ձեռքերով: Բանաստեղծ Նիզամու «Գյուլիստանը», «Էնյին ու Մեջնունը» և այն բոլոր գեղեցիկ ավանդությունները, որոնց մեջ կային այնքան լավ երգեր սոխակի ու վարդի սիրո մասին, լրացնում էին կյանքի գեղեցկությունը նրա երեկակայության մեջ: Նա մտքով երբեմն թափառում էր նաև ուրիշ երկրներում՝ իր համար անժանոթ ու անշոշափելի: Նա գիտեր, որ Գերմանիայում եղել է Գյոթե, որը Նիզամու պես դյուբական ոտանավորներ ունի գրած սիրո մասին, բայց չգիտեր, որ եղել է նաև մարդաստաց փրկափայտ Նիցշե, որն արհամարհանք է քարոզել դեպի մարդն ու ժողովուրդները:

Տղան ցանկանում էր շատ բան իմանալ և երեխ հենց դրա համար էլ լուսկյաց ու ինքնամփոփ էր, բայց սիրալիր դեպի ընկերները և ասպետաբար բարի դեպի աղջիկները: Հարևանները նրա մասին ասում էին. «մրջնոցի վրա էլ ոտք չի դնում, այնքան քնքուշ սիրտ ունի»... Յակուբը մարդկանցից ոչ մի վատ բան չէր սպասում: Նրանք պատկերանում էին իրեն այնպես, ինչպես որ ինքն էր:

Իսկ նույն այդ ժամանակ Լայպցիգում Հայնցն ամեն օր տուր ու դմիոցի մեջ էր լինում, գրալանում պահում էր սուր դանակներ, ծեծում էր հասարակաց աղջիկներին «դավաճանության» համար և հաճախ տուն էր գալիս՝ դեմքին ուռուցքներ և կապտաբծեր:

Յակուբի շրթունքները երբեք սուտ խոսք չէին արտասանում: Նա մեծանում էր քայլերով ազնվության ու ճշմարտության ճամբով: Իսկ Հայնցն ամեն քայլափոխին ստում էր ու խաբում, պարծենում մոր առաջ, շողոթորթում հորը, բամբասում դպրոցական ընկերուհիներին:

«Գյուլիստանը» պատմում էր Յակուբին վսեմ սիրո մասին, անձնազոհության և սրբազան ուխտին հավատարիմ լինելու մասին: Իսկ Նիցշեն հավատացնում էր Հայնցին, որ մարդն իր ճննդյան օրից մեղավոր է աշխարհի վրա, որ թույլը հանցավոր

է կյանքում, և ուժեղը պետք է խորտակի նրան, որ դա նույնիսկ ուժեղ «գերմարդու» պարտքն է:

Իսկոյցը, ուսուցիչներն ու գրքերը Յակուբին ասում էին, որ եղել են ու կան բռնակալներ, որոնք խլում են մարդու և ժողովուրդների ազատ աշխատանքը, պատմում էին, որ միայն Սովետական Միության մեջ են ժողովուրդներն ազատ ու իրավահավասար եղբայրներ, որ նրանք պետք է պատրաստ լինեն թշնամական մութ ուժերի ներխուժման դեմ: Նա մտքով ընկալում էր այդ, բայց չէր կարծում, թե այդ օրը կգա այնքան շուտ, որ հենց ինքը պիտի զենք վերցնի: Նա շատ էր հափշտակված գրքերով, բնությանը և հովվական կյանքով՝ կանաչ լեռներում, սառն աղբյուրների ու ջրվեժների եզերքներին և դրա համար էլ չէր պատրաստվում պատերազմի:

Իսկ այդ ժամանակ Լալայցիգ քաղաքում «նացիոնալ-սոցիալիստական» երիտասարդության ժողովներում Հայնցի ցուցամատը դնում էին Յակուբի հայրենիքի սրտի՝ Բաբու քաղաքի վրա և ասում էին նրան. «Դու պետք է այս հարուստ նավթահանքերը նվաճես մեծ Գերմանիայի համար»:

Երբ Յակուբը վերջին առարկայի ավարտական քննություններ էր տալիս դպրոցում, Հայնցն արդեն տանկերի վրա, ձեռքին ավտոմատ, դուրս էր եկրոպական երկրները, սպանում ծերերին ու երեխաներին, առևանգում և բռնաբարում ջահել աղջիկներին:

Այո՛, նրանք պետք է հանդիպեին: Դա պատմական անհրաժեշտություն էր:

Հունիսյան մի երեկո, սրտի թրթիռով ու դողով, որ մի անգամ է մարդ ունենում իր կյանքում, Յակուբը գաղտնի ժամադրության զնաց սիրած աղջկա մոտ: Նա աղջկան ոչ մի գեղիցիկ խոսք չասաց սիրո մասին, հանդիսավոր երդումներ չտվեց նրան: Աղջկա առաջ երգվում է նա, ով վստահ չէ, որ հաստատուն կլինի սիրո մեջ: Յակուբը պոկեց մի վարդ, կարմիր ինչպես արյունը, և տվեց սիրած աղջկան: Դա նրա սիրտն էր, նրա սերն ու խոստովանությունը: Առաջին համբույրը, բալենու այգին, խաղաղ երեկոն ողջ տիեզերքը լցրեցին սիրով, բարությունը ու գեղեցկությունը: Ողջ գիշեր նա քնել չկարողացավ իրեն համակած երանությունից: Ո՛վ կարող էր նրանից խլել այդ զգացմունքները, այդ սերն ու այդ երջանկությունը: Նա այդ մասին չէր կարող

մտածել: Լույսը բացվում էր: Լուսամուտներից երևում էին կապույտ լեռների ուրվագծերը: Հարավի արևի ճառագայթները բոցերի պես թափանցեցին սենյակի ներսը...

Ի՛նչ իմանար նա, որ Լայպցիգ քաղաքի Հայնցը, զինված մինչև ատամները, ուտերին սպայական ուսադիրներ, կրծքին երկաթե խաչ, ներս է խուժել իր Հայրենիքի սահմաններից, որպես դող, հենց այդ առավոտ՝ նույն այն վայրկյաններին, երբ նրա շրթունքների վրա դեռ վառվում էր առաջին համբույրի կրակը...

Նվ Յակուբը, դեռ կանաչ պատանի, դենք առավ ձեռքը ու ռազմի դաշտ մեկնեց, հոգում՝ ծերացած մոր դեմքի խորշումներն ու թխահոն աղջկա պատկերը, աչքերի առաջ՝ Հայրենիքի անծայրածիր դաշտերը:

Պատմե՛ք, թե ինչ տառապանքներ կրեց նա, զինվորական դաժան կյանքի ինչ ճանապարհներ անցավ: Ինչի՞ համար: Ամեն մարդ գիտի, թե ի՛նչ բան է պատերազմը: Նա նահանջում էր՝ սրբելով արտասուքները, որպես արևելքցի մարդ՝ շամաշելով իր հպարտ ու վեհ հոգու վայրկենական թուլության համար, շթաքցնելով իր վիշտը: Նա նահանջում էր, և նրան հետևում էր նույն Հայնցը՝ Գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքից:

Հաստատվում էր, որ նրանք պիտի հանդիպեին: Դա անհրաժեշտ էր հանուն կյանքի:

Պատերազմի ամիսներն ու տարիները նրան փորձ էին բերում և լրջասոհույն, հարստացնում էին նրա մտքերը, ցրվում էր ումանտիկ պատկերացումների վարդազույնը, և կյանքն օրեցօր երևում էր իր դաժան ճշմարտության մեջ, անհուն, խորն ու հասկանալի: Ասում են, թե պատերազմում մարդիկ բթանում են: Ծիշտ չէ: Նրբեք մարդկային միտքն այնպես չի աշխատում, ինչպես մահվան մոտիկության ժամանակ, երբ պատերազմի իմաստը շողում է մարդու մտքի. աչքերի առաջ իր ամբողջ պայծառությամբ, ինչպես ձյունը գազաթների վրա, արևի շողքերի տակ, երբ ճշմարտությունը բոցավառում է մարդու ամբողջ էությունը և թարմություն է լցնում գիտակցության մեջ: Այդ ժամանակ առարկաները հայացքիդ տակ գծագրվում են ավելի ու ավելի հստակ, փարատվում է առեղծվածի մշուշը և հեռունեքն երևում են թափանցիկ:

Դրանից առաջ նա երբեք չէր մտածել երջանկության մասին, որովհետեւ երջանիկ էր: Օգնության պետք չէր զգացել, որովհետեւ չէր հանդիպել դժբախտության: Նպատակ չէր ունեցել բարեկամներ փնտռելու, որովհետեւ շրջապատված էր եղել նրանցով և փորձության առաջ չէր կանգնել: Չէր մտածել նա մերձավորի սիրտը սփռվելու մասին, որովհետեւ չէր զգացել կյանքի ողբերգականությունը: Այդ բոլոր զգացմունքներն ու ձգտումները նոր ու նոր էին ծնունդ առնում նրա մեջ և խորանում ու ծավալվում օրեցօր: Դա հենց կյանքի զգացողությունն էր, բանական խղճի զարթոնքն ու ձայնը: Նա ճանաչում էր ինքն իրեն: Նա գտնում էր իր տեղը կյանքում և ամուր կանգնում նրա վրա:

Մարտերի կրակի ու բոցերի մեջ լանփորձ պատանին ձեռք բերեց կյանքի իմաստություն: Նա հասկացավ, որ որպեսզի ինքն ու իր ընկերները ապրեն, ինքը պետք է ուժեղ լինի:

Այն հարյուրավոր քաղաքներն ու ավանները, որ առաջ միայն աշխարհագրական անուններ էին նրա համար, դարձան սուրբ վայրեր, ինչպես հարազատ օջախը: Նրանց պարիսպների տակ ընկան նրա լավագույն ընկերները և նա ինքն էլ, եվլախցի պատանին, արյուն թափեց այդ քաղաքների ու ավանների համար: Որ Սովետական Մեծ Միությունը նրա Հայրենիքն էր՝ դա առողջ, ճշմարիտ ու ազնիվ միտք էր: Բայց այդ միտքը ռազմաճակատում թափանցեց նրա սրտի խորքերը, արյան միջով անցավ նրա բոլոր երակներն ու ողջ էությունը:

Ծանր ու երկարատե երթերի ժամանակ, ձմռան սառնամանիքներին, ցուրտ ու խոնավ գետնատնակներում, զինվորի կյանքի վշտի ու խնդության բոլոր բողբոջներին նա ձգտում էր հասկանալ կյանքը՝ նրա ողջ խորությամբ, և ըմբռնելով նրա խորհուրդները, նա ավելի ու ավելի ինքնավստահ և համարձակ էր դառնում: Դա նրա աճող ուժն էր և կամքի գիտակցական համառությունը:

Իսկ այդ ժամանակ Հայնցը, եկած Գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքից, փիլիսոփայում էր իր օրագրերի տետրակում. «Կյանքը հասկանալ պետք չէ, նկատ է ուժով խլել այն...»:

Դա Հայնցի թուլությունն էր: Կյանքն ինքն է խստություն՝ պատժում այն մարդուն, որը չի ցանկանում հասկանալ նրան:

Կինը միշտ պատկերանում էր Յակոբին իր մոր պատկերով, դեմքին՝ տարիների խորշոմները, բարի ու հոգատար, սիրելի,

ինչպես ինքը Հայրենիքը, կամ սիրած աղջկա պատկերով, ջահել ու գեղեցիկ, սիրող ու հավատարիմ: Իր հանդիպած կանանց նա վերաբերվում էր արևելյան ամոթխած հարգանքով ու երկյուղածությամբ: Իսկ նույն այդ ժամանակ լայպցիգցի Հայնցը շփացած իր հաջողություններից ու գոռոզամիտ, իր օրագրերում գրում էր. «Իսկ կնոջը ոչ թե հարգել է պետք, այլ տիրել ու վայելել»...:

Եվ պառավ Եվդոկիա Իվանովնան, որ լվանում էր նրա գուլպաներն ու սպիտակեղենը և մանկահասակ այն աղջիկը Մարիա անունով, որ կարկատեց նրա իրերի տոպրակը և ասեղնագործ թաշկինակ նվիրեց որպես հիշատակ, Յակուբի համար նույնպիսի սիրելի, հարազատ մարդիկ էին դառնում, ինչպես Մինավեր մայրը, ինչպես Խաջիջա բուլբը: Իսկ լայպցիգցի Հայնցը, հետապնդելով Յակուբին, հասավ, անպատվեց Եվդոկիա Իվանովնայի ծերությանը, պղծեց Մարիայի կուսական պատիվը և մերկացնելով նրան, դուրս քշեց իր տանից պարզկա գիշերին, չար զվարճության համար: Հայնցն սպանում էր, կոխկրտում այն ամենը, ինչ որ սուրբ էր Յակուբի համար, իր սովետական հողի վրա:

Ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ նրանք չհանդիպեին, դա դեմ կլինեք կյանքին ու բնությանը:

Յակուբի համար չկար այլ կին, բացի իր սիրեցյալից: Իսկ Հայնցի համար կային բոլորը և չկար ոչ մեկը: Մի գերմանահույժ լքել էր ինքը, մյուսն ինքն էր լքել նրան, և նա աղաչում էր այդ կնոջը իր նամակում. «Քո որոշումը դաժան է: Լավ մտածիր, չէ՞ որ իմ բոլոր հույսերը քեզ են ուղղված, դու իմ կյանքի միակ հենարանն ես...»:

Հայնցը, հավատարիմ ինքն իրեն, ստում էր այս անգամ էլ: Նա ոչ մի հենարան չուներ, նա ցանկանում էր հենվել ամենքի վրա և իր վրա չվերցնել ոչ մի ծանրություն:

Յակուբն իր սիրած աղջկան գրած նամակներից մեկում հիշել էր իրանական բանաստեղծ Օմար Խայամի խոսքերը կյանքի ու սիրո մասին և նրանից ստացել նույնպիսի ջերմ նամակներ լի սիրով ու քնքշությամբ, որոնք որպես հմայիչ արձագանքներ, կրկնում էին այն բոլոր հնչյունները, որ գալիս էին իր հոգու խորքերից, իսկ Հայնցի այն խորհրդին, թե պետք է նիցշեի գրածները կարդալ, որպես պատասխան նրա սիրուհիներից մեկը գրում էր.

«Փորձեցի նիցշե կարդալ. գլուխս չի մտնում, մի ուրիշ գիրք եմ կարդում, նա ավելի թեթև է...»

Մենք Հայնցի նամակագրություններից գիտենք, որ նա ոչ որի չէր պատկանում: Բայց նրա մոտ եղած հինգ լուսանկարներից ամեն մեկի հետևում կարդում էինք տարբեր գերմանոֆինների ձեռագրեր. «Իմ միակ Հայնցին»... Չէ՞ որ գերմանոֆի այդ հիմարիկներից և ոչ մեկը միակը չէր Հայնցի համար և Հայնցն էլ միակը չէր նրանցից յուրաքանչյուրի համար:

Այսպիսի տարբեր մարդիկ էին կանգնած մեծ պատերազմի լայնատարած ճակատների այս ու այն կողմերում: Նրանք նման էին իրար, և չէր կարող նրանց միջև նմանություն լինել: Բուլսը հուլիսի, բուլսը կամ թույն է հավաքում հողից, ջրից ու օդից, իսկ մարդը՝ իր շրջապատից, իր ժամանակից ու բարքերից: Յակուբի հոգին լի էր այն առաքինություններով, որոնցով օժտված էին նրա ժամանակն ու նրա սերունդը: Իսկ Հայնցը ուներ միայն այն, որ տվել էին նրան նրա երկիրն ու նրա շրջապատի հոգով աղքատ մարդիկ:

Նկան նոր ժամանակներ:

Արդեն Յակուբն ինքն էր հետապնդում Հայնցին: Իսկ Յակուբն այլևս այն չէր: Նա առնականացել էր փորձությունների մեջ, հասել փառքի, շրջապատված էր հարյուրավոր բարեկամներով, որոնք պատրաստ էին իրենց կյանքը զոհաբերել նրա համար: Ե՛վ լեյտենանտ Չայկան, և՛ սնայակեր Պավել Կիսելյովը, և՛ Յակով Բոգդանովը Յակուբի համար փոխարինել էին այն մարդկանց, որոնց հետ մեծացել էր մի հարկի տակ: Յակուբն իր մեջ զգում էր բոլոր հրամանատարների ու շարքայինների ուժը, բոլոր վետերանների և նոր ռազմիկների ուժը, իր ամբողջ բանակի ուժը, և իր հոգում շնորհակալ էր մարդկանցից ու հայրենիքից, շնորհակալ էր կյանքից, որը պահում էր նրան իր ձեռքերի վրա բարձր ու բարձր և հողից, որ անխախտ կանգնած էր նրա ոտքերի տակ, այն հողից, որի վրայով քայլում էր նա նրա ճշմարիտ տիրոջ ինքնավստահությամբ:

Իսկ այդ ժամանակ նույն հողը, զույրացած, սրբազան ուսական հողը վառվում էր լայպիգցի Հայնցի ոտքերի տակ: Այդ ժամանակ Հայնցը, որին լքել էին արդեն սուտ փառքն ու զոդի

անկայուն բախտը, իր օրագրում գրում էր. «Մարդն ամեն տեղ ու ամենուրեք մենակ է...»:

Հաղարավոր կիլոմետրերով հետապնդելով թշնամուն, Յակուրը նորից ու նորից տեսնում էր այրվող գյուղերի ու քաղաքների մոխիրը, տանջանքների ու շարշարանքների ենթարկված բնակիչներին, տեսնում էր վիթխարի հրացուլները Ռուսիայի հորիզոնների վրա և նրա սրտի ծանր ցավը ուժ էր տալիս նրան, իսկ թախիծը բուրբուրում էր նրա սերն ու կարոտը դեպի Հայրենիքն ու կյանքը: Նա հազվահարում էր իր հոգնածությունը, քայլում էր՝ գլուխը հպարտորեն բարձր պահելով: Նա ջանում էր հասնել Հայնցի՝ այդ բոլոր շարագործությունների հեղինակի ետևից:

Նահանջելով, Հայնցը սպանում ու քանդում էր ամեն ինչ իր արյունոտ ճանապարհին, կրճատացնելով ատամներն այն գալլի նման, որը չկարողանալով ոչինչ խլել հովվից, խեղդում է գառներին ու փախչում՝ պոչը ետևի ոտքերի մեջ սեղմած:

Եվ այսպիսով հասել էր նրանց հանդիպման ժամը:

Իսկ կյանքի հրամանն էր, որ չէր կարող անկատար մնալ:

Եվ նրանք հանդիպեցին: Հանդիպեցին այն քաղաքում, որն առաջ հայտնի չէր նույնիսկ որպես աշխարհագրական անուն ո՛չ Հայնցին, որ ցանկանում էր նվաճել այն, ո՛չ Յակուրին, որ դուրս էր եկել պաշտպանելու այդ քաղաքը: Մեծ է մեր Հայրենիքը: Ունի նա հաղարավոր քաղաքներ: Բոլորը չես հիշի:

Օպոչկա...

Յակուրը երբեք չի մոռանա փոքրիկ այդ քաղաքը Վելիկայա գետի վրա: Իսկ Հայնցն այլևս ոչինչ չի կարող հիշել...

Զորամասի մարտիկները Օպոչկա քաղաքի մատույցների մոտ ետ մղեցին մի քանի կատաղի հակազդոհ: Մնայալերների ու ավտոմատավորների մի խմբի խնդիր տրվեց՝ կտրել ճանապարհներից մեկը, զրկել թշնամուն ետ քաշվելու հնարավորությունից: Այդ խմբի մեջ էր նաև Գվարդիայի սերժանտ եվլաիսցի Յակուր Աբրադիմովը:

Ամեն անգամ, երբ թշնամու սպաներն ու զինվորները փորձում էին դուրս գալ խրամատներից, ետ սողալու համար, սուլում էին մեր սնայակերական զնդակները, և գերմանացիները մնում էին հողի այն պատանների մրա, որոնց վրա մագլցում էին: Այդ

մարտը երկար տևեց քայքայելով գերմանական «գերմարդոն» ջղերը:

Նվ ահա ալգտեղ էլ տեղի ունեցավ այն, ինչ որ բնականորեն պիտի կատարվեր:

Խրամատից դուրս եկավ գերմանական սպան և կանգնելով ամբողջ հասակով՝ բռնուցքով սկսեց սպառնալ՝ մեր անտեսանելի սնայպերներին ուղղությամբ:

— Խելագարվե՛լ է, ի՞նչ է,— ցույց տալով գերմանացուն՝ ասաց ադրբեջանցի Յակուբը իր ուս ընկեր Յակով Բոգդանովին:

— Ծիշտ որ, խելքը թռցրել է,— պատասխանեց Յակովը:

Նրանց առաջ կանգնած էր ոչ այլ որ, քան նույն ինքը Հայնցը, գերմանական Լայպցիգ քաղաքից: Դա նրա մահամեծի վերջին հիստերիկան էր: Հուսահատությունից ու վախից գերմանական սպան կորցրել էր հավասարակշռությունը:

Լավեց սովորական մի կրակոց: Լայպցիգցի Հայնց Բեյնգրենտը շուտ եկավ, պտտվեց տեղում, երերաց և դեմքով ընկավ գետնին...

Նվ այս դեպքը կատարվեց Օպոչկա քաղաքի մոտ, 1944 թվականի հուլիսի 14-ին:

Դա կյանքի հաղթանակն էր մահվան դեմ, ազնվության ու մաքրության հաղթանակը՝ խաբեության ու աղտեղության դեմ, լույսի հաղթանակը խավարի դեմ: Մի փոքրիկ դեպք էր դա մեծիմաստ խորհրդով...

Նվ այդ գերմանացին թողեց մեզ իր նամակներն ու օրագրերը, նյութ տալով մեզ գրելու այս պատմությունը, պատմելու, թե ով ում է սպանում և առհասարակ, թե ով պիտի հաղթանակի:

Այո՛, նրանք պիտի հանդիպեին: Դա կյանքի պահանջն էր, որ կատարվեց:

Հուլիս, 1944 թ.
Դործոդ Բաճակ

ԽՈՒՅԵՐ ԵՎ ԵՐԱԶԱՆՔՆԵՐ*)

Կիսափակ աչքերով պռնկած է նա մեջքի վրա, նրա կրծքին ընկած են «Красноармеец» ամսագիրը և ճակատային լրագիրը։ Առաստաղից՝ ուղիղ նրա մահճակալի վրա կախված լապտերն աղոտ, դեղին լույսով լուսավորում էր վիրավորի գունատ դեմքը։

— Ահա, դա նա՛ է, — ասում է հյուրին ուղեկցող աղջիկը, — կարծես արթուն է, — սերժանտ, դուք կառավարական երե՛ք պարգև ունեք։

— Այո՛, ի՞նչ կա։

— Կամենում են ձեզ հետ խոսել։

Վիրավորը հետաքրքրված նայում է սպային։

— Ինչ որ տեղ ես ձեզ տեսել եմ, բայց որտեղ, չեմ մոտաբերում, — շնչում է նա։

— Մենք հայրենակիցներ ենք, մոտ ժամանակներս ես եղել եմ Երևանում, ձեզ բարեններ եմ բերել։

Թույլ ժպիտն անմիջապես լուսավորում է վիրավորի դեմքը։ Նա ամուր սեղմում է հյուրի ձեռքը և երկար ժամանակ բաց չի թողնում այն։

— Պատմեցե՛ք, պատմեցե՛ք — շորրոգ տարին է, որ չեմ եղել այնտեղ...

Նա հարցնում է հարազատ քաղաքի յուրաքանչյուր փողոցի, յուրաքանչյուր նրբանցքի մասին, քաղաքային այգիների, ակումբների մասին, այն ամենի մասին, ինչ որ այնքան թանգ է այդ վայրերից վաղուց բաժանված զինվորի համար։ Նրա աչքերը

*) Այս և հաջորդ երկու գործը հեղինակը գրել է ուսերեն լեզվով, ռազմաճակատային թերթի համար։ Թարգմանությունը կատարել է ընկ. Հր. Մուրադյանը։

փայլում են, երբ նա լսում է, որ Զանգվի վրա կառուցված է հսկայական կամուրջ, հին հայկական զարդանկարներով, որ առաջվա պես գիշեր ու ցերեկ քաղաքի բուլվարներում զարկում են կայծկըլտող շատրվանները, որ Արարատյան դաշտը կրկին հեղեղված է էլեքտրական լույսերով, որ շրջաններից անընդհատ դեպի մայրաքաղաք են ձգվում սալերի քարավանները՝ բեռնավորված հացով, գինով, մսով, չոր մրգերով, որ նախկին եռանդով շաշում են հին, ինչպես և պատերազմի ժամանակամիջոցում ստեղծված գործարանների շէակները:

— Ինչպե՞ս գեղեցիկ է այդ ամենը, ինչպե՞ս լավ,—կրկնում է վիրավորը: Կտեսնե՛մ, ես այդ բոլորը կտեսնեմ...

— Ձեր վերքը շատ է ցավում,—հարցնում է հյուրը:

Վիրավորը ձեռքը թափահարում է:

— Այդ կարևոր չի,—պատասխանում է նա,—կարևոր է ահա թե ինչը,—ցույց է տալիս լրագիրը,—մեռոնք արդեն համարյա թե Բեռլինի արվարձանների մոտ են: Իսկ վերքը—կանցնի: Առաջին օրերին, երբ ոտքս գիպսի մեջ էին դրել, դժվար էր: Ոտքս քարացել էր և ես ոչինչ չէի զգում: Բայց այդ կարևոր չի, կանցնի... Մտածելով աշխարհում կատարված բաների մասին, ցավերը և տառապանքները մոռանում ես: Յանկանում ես վեր թռչել մահճակալից, դրկել և համբուրել ամենքին: Չէ՞ որ մեղսից յուրաքանչյուրն այս օրերը ձեռք բերեց իր կյանքի գնով:

— Ավելի լավ է պատմեցեք ձեր մասին, պատերազմի մասին կխոսենք հետո:

Սերժանտը կրկին ժպտում է:

— Պատմել իմ մասին, կնշանակի պատմել կրկին պատերազմի մասին: Այսպես պառկած վերհիշում եմ իմ անցած մարտական ուղին: Իսկ ես անցել եմ Մոզդոկից մինչև Բալթիկ ծովը: Երեք անգամ վիրավորվել եմ: Ուղիս ծանր էր: Ինչպիսի՞ տառապանքներ ասես չեմ ապրել: Դրանք անհետևանք չեն անցել: Դրանք տվել են ինձ այնպիսի մտքեր, որ ոչ մի ինստիտուտ չէր կարող տալ, այնպիսի զգացմունքներ, որ ոչ ոք չէր կարող ներշնչել: Կյանքը մեզ համար հանդիսացավ լավագույն դպրոցը, լավագույն համալսարանը: Մենք միշտ էլ խոսում ենք պատերազմի ավերածությունների մասին: Այդ իհարկե, մենք երբեք չենք մոռանա: Քանի մենք կենդանի ենք, մեր սրտերում պիտի վառ-

Վի վշտի և թշնամու հանդեպ ատելության մշտավառ կրակը: Մենք այն չենք, ինչպես որ էինք պատերազմից առաջ: Բայց մեր հոգին լի է նաև այնպիսի դանձերով, որ ոչ ոք չի կարող մեզնից խլել: Պատմեմ՝ ձեզ մի փոքրիկ պատմություն:

Հաճախ ես հիշում էի 1914—18 թվականների առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակվա մեր հայ ժողովրդի տառապանքների մասին: Մեր փոքրիկ Վ. քաղաքը շրջապատված էր թշնամու զորքերով: Մինչև ռուսների դալը, ժողովուրդն էր պաշտպանում իր քաղաքը: Հրացանը ձեռքին կռվում էր նաև մի հայուհի, որին Ագվիտա էին կոչում: Նա ծանր վիրավորվեց: Նրան փրկեց մի կողակ, որ իր ձիու վրա նրան հասցրեց զինվորական բժշկի մոտ: Դա իմ մայրն էր: Այժմ էլ նա հիշում է այդ կողակին և յուրաքանչյուր անգամ օրհնում այն ժամը, երբ ռուսը ոտք դրեց մեր հողի վրա, ազատություն տվեց մեզ:

Իմ մայրը ուղեկցեց ինձ դեպի պատերազմ, առանց արտասուքների և խրատական խոսքերի: Իմ հիշողության մեջ միշտ թարմ է նրա կյանքի պատմությունը... Մի անգամ մենք թշնամու թիկունքում էինք: Յոթն օր մենք անցանք ճահճուտներով և գետերի հունով՝ մինչև կրճերներս ջրի մեջ: Իմ ոտքերը տկարացան: Տղաները գնացին, որպեսզի շտապ տեղեկություն բերեն թշնամու մասին: Իսկ կարմիրբանակային Վասիլիյ Սեմիսինովը մնաց ինձ մոտ: Երեք օր նա ինձ քաշ տվեց իր ուսերին: Հաճախ թագցնելով թիուտների մեջ, նա տրորում էր ոտքերս: Եվ այդպես, վտանգի ենթարկելով իր կյանքը, նա իմ կյանքը փրկեց: Ես նրա մասին դրեցի մոռս:—Գուցե նա, իմ ընկեր Վասիլին է, այն կողակի որդին, որը 27 տարի առաջ օգնության հասավ իմ հարավատներին: Ով է իմանում կյանքի հանելուկները: Իսկ մայրս գրում է. «այսուհետև ես ունեմ երկու որդի՝ Վասիլին և դու»: «Ո՛հ, մայր, մենք ոչ թե երկուս ենք, մենք շատ ենք: Պատերազմում ես ձեռք եմ բերել հարյուրավոր այնպիսի եղբայրներ, ինչպիսին Վասիլին է: Եվ հենց որ վերադառնանք, դու պիտի նրանց բոլորին հյուրասիրես»: Հենց այդ էլ իմ հարստությունն է, որով ես պարծենում եմ, որը տվեց ինձ պատերազմը:

Նա ընդհատում է իր պատմությունը: Լուում է: Լրագրի թղթից ծխամորձ է պատրաստում,—ծխել չե՞ք կամենում: Հրաշալի մախորկա է, խնդրեմ, վերցրեք:

Երազանքով նայելով առաստաղին, բաց ֆողնելով ծխի կապույտ քուլաները, նա շարունակում է.

— Հաճախ բարեկամներս ասում են, որ նրանք վրեժ են լուծում գերմանացիներից՝ իրենց ավերված քաղաքների և գյուղերի համար, իրենց հարազատների տանջանքների համար: Իսկ մեր Երևան քաղաքը, ինչպես դուք եք ասում, չեն է, հարազատներս ողջ և առողջ են: Սակայն, ո՛վ ասաց, որ ավերված սովետական քաղաքները իմը չեն, որ ինձ համար հարազատ չեն նրանք, որոնք ոչնչացան ոճրագործ գերմանացիների ձեռքով: Այդ քաղաքների տակ ես կովել եմ, այնտեղ, որտեղ թափվել է իմ և իմ ընկերների արյունը, այսօր բուսնում են կարմիր կակաչներ—գարնանաչին ծաղիկներ:

Այդ քաղաքները նույնպես թանգ են ինձ, ինչպես այն վայրերը, ուր հանդչում են իմ նախնիների աճյունները: Երբեմն պատահում եմ Նովորոսիյսկուց, Ռոստովից, կամ Ստարայա Ռուսայից եկած մարտիկի:—Մենք հայրենակիցներ ենք, ասում եմ ես նրան. դա նաև իմ հարազատ քաղաքն է: Ես եմ աղատել այն: Եվ մարտիկն ինձ հասկանում է: Եվ մենք գրկախառնվում ենք որպես հարազատներ: Ես ունեմ յոթն այդպիսի հարազատ քաղաք: Եվ ես պարծենում եմ իմ այդ հարստությանը և: Այդ մեկ, երկրորդն այն է, որ Կարմիր Բանակը թույլ չտվեց գերմանական բանակին մոտենալու մեր Հայաստանին: Հանուն դրա՝ շնորհակալության զգացումը իմ ընկերների հանդեպ, մեր Բանակի հանդեպ, Առաջնորդի հանդեպ, ինձ պարտավորեցնում է գերմանացիների նկատմամբ լինելու կրկնակի անողոր: Եվ մի՞թե Ուրալից, Հեռավոր Արևելքից, Սարատովից, Գորկուց, Բազվից եկած տղաները, որոնց ընտանիքներին Հասալ գերմանացիների արյունոտ թաթը, գերմանացիներին չեն հարվածում այնպես, ինչպես Սմոլենսկուց և Օրլովից եկած տղաները: Չէ որ մենք բոլորս մի մեծ ընտանիքի զավակներ ենք:

Ուժեղ հազը խանգարում է նրան շարունակել իր պատմությունը:

— Սա ծխելուց է,—ասում է նա, շոշափելով գիպսի մեջ դրած ոտքը,—ծխել սովորեցի պատերազմի ժամանակ, պիտի թողնեմ...,—Դուայա, թանկագին, ուղղիր ոտքս, անհարմար վիճակում է...

Եւ դառնալով իր հայրենակցին, բացատրում է.

— Առանձնապէս ուժեղ չի ցայում, սակայն, ծանրացել է ինչպէս մետաղը: Թփշկներն ասում են, որ ամեն ինչ կարգին է, նույնիսկ չեմ կաղա, ինքը հոսպիտալի պետը նույնպէս նայեց... Ընդհանրապէս լավ ժողովուրդ են, հոգատար: Էլ ինչպիսի մարդկանց հետ ասես մենք շմտեմացանք ունդմաճակատում: Ունեինք բատալիոնի հրամանատար Մակարով ազգանունով: Ահա մարդ: Շատ են աշխատիները, որոնց դեմքերն ընդմիշտ մնալու են հոգուդ մեջ: Մինչև պատերազմը ես միշտ ապրել եմ մի քաղաքում, չեմ ճանաչել ուրիշ երկրներ, ուրիշ մարդկանց, բացի իմ հայրենակիցներից: Հաճախ երազում էի ճանապարհորդել Սովետական Միութեան քաղաքներում: Չէ որ զրանք բոլորը նույնպէս իմն էին, անհրաժեշտ է սեփական աչքերով տեսնել, թե ինչով ես հարուստ: Բայց միշտ հետաձգում էի—պետք էր ավարտել ինստիտուտը, դիպլոմ ստանալ: Մտածում էի, որ կյանքս դեռ առջև է, կհասցնեմ: Իսկ երբ ինստիտուտը ավարտեցի, սկսվեց պատերազմը: Եւ ահա պատերազմի մեջ ճանաչեցի մոսկւայցիներին և սիբիրցիներին, ուկրաինացիներին, և մարտիկների, որոնք եկել են Մինսկուց, Ալմա-Աթայից, Արխանգելսկուց: Նրանց հետ միատեղ քնում էինք մի զեմլյանկայում և միատեղ գնում գրոհի: Իմ մեջ եղած լավ հատկութիւնների մեծ մասը ստացել եմ նրանցից: Այդ նույնպէս դանձ է, որ ես ձեռք եմ բերել պատերազմում: Եղբայրութիւն, պատիւ, հայրենիք, կյանքի սեր, ատելութիւն թշնամու հանդեպ,—այս խոսքերն ու զգացումները մեզ համար դարձել են զենք: Այդ զենքի շնորհիւ մենք միշտ անխոցելի կլինենք:

Մոտենում է աղջիկը, ուղղում բարձր և վիրավորին սուրճ է առաջարկում:

— Կավ քույր է,—ասում է վիրավորը,—զարմանալի կերպով նման է Երեանի իմ ծանոթ աղջիկներից մեկին, միայն մազերը շիկավուն են, գուցե և մայրս էլ այդպէս էր, երբ կռւում էր 1915 թվին... Գիտեք, մայրս այնպիսի ազիտատոր է: Այսօր նամակ եմ ստացել: Նա գրում է, որ մարշալ Ժուկովը գերմանացիներին ջախջախեց Մոսկւայի տակ, այնպէս էլ կջախջախի Բեռլինում: Պարծենում եմ, գրում է,—որ որդիս էլ հերոսների մեջ է: Այո՛, լավ ժամանակներ եկան:

— Առավել դեղեցիկ կլինի կյանքը, հաղթանակից հետո: Լավ լինի ապրելը,—ասում է նրա զրուցակիցը:

— Իհարկե, հաստատում է վիրավորը,—ամբողջ գիշերներով ես այդ մասին եմ երազում: Քույրերը նախատում են, որ գիշերները չեմ քնում: Չեմ կարող քնել: Երջանիկ եմ ես իմ խոհերով: Կմտենք Բեռլին, կոշնչացնենք ֆաշիստական կարգերը: Բոլոր մեր քաղաքները կո'ղջունեն մեր հաղթանակը: Հաղթանակից հետո ես կլինեմ մեր կապույտ երկնքի տակ, կապրեմ և կաշխատեմ Աշտարակում, Արագածի ստորոտին: Ես սիրում եմ լեռնային բնությունը: Կաշխատեմ շա'տ և շա'տ... Որքա՜ն շիրականացված երազանքներ ունի մեզնից յուրաքանչյուրը: Երեխաներին կսովորեցնեմ օտար լեզուներ, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում, նրանք խոսել կարողանան և բարեկամների, և թշնամիների հետ: Չէ որ ես ավարտել եմ օտար լեզուների ինստիտուտը: Իմ գպրոցի մոտ խաղողի այգի կզգեմ և ինքս կպատրաստեմ բարեկամներին համար կարմիր դինի... Ի՜նչպիս եներ մենք կարոտել ստեղծագործ աշխատանքի, ի՜նչպես ենք կարոտել: Իմ կարծիքով շուտով, շուտով կզա, այդ օրը, շա'տ շուտով, ի՜նչ եք կարծում...

Աջ ձեռքի ափով նա ծածկում է աչքերը: Մոտը նստած նրա հայրենակիցը այլևս հարցեր չի տալիս: Թող սերժանտը քնի, թող հանգստանա: Սակայն, վիրավորը հանկարծ բարձրացնում է գլուխը, նայում ուղիղ նրա աչքերին:

— Մի կարծեք թե ես մենակյացի կյանք եմ երազում: Ո՛չ, ես կուսակրոն չեմ: Ընդհակառակը, ես առանց մարդկանց հետ լայն շփում ունենալու չեմ կարող ապրել: Ես կլինեմ նաև մեծ քաղաքներում և մայրաքաղաքներում, աշխատանքը, հավանաբար այդ կպահանջի, և յուրաքանչյուր տարի իմ արձակուրդը ես կանցկացնեմ իմ ազատագրած քաղաքներից մեկում, որպես այդ քաղաքի ծնունդ, նրա սիրահարը: Ամենուրեք բարեկամներս կդիմավորեն ինձ, որպես հարազատի և նույնիսկ շատ տարիներ անց, քաղաքացիական զգեստ հագած, լայնեզր գլխարկով արդեն հասակավոր մարդու մեջ նրանք կճանաչեն իրենց ընկերոջը, հետախույզ սերժանտ Գառնիկ Արամի Զաքարյանին... Ամեն տեղ ես կգտնեմ ինձ համար մոտիկ ու թանգ մարդկանց, ամեն տեղ կգտնեմ ինձ համար հարազատ տուն: Իմ տունը ամբողջ սովետական երկիրն է: Կհանդիպեմ բարեկամներիս հետ նովորոսիսկում, կամ Ռոս-

տովում, Մոսկվայում, կամ Ռիգայում... Եվ ընկերներս ինձ մոտ
կգան, սեղանին կդնենք այն, ինչ որ մեր աշխատանքը մեզ կտա
և կհիշենք անցած օրերը:

Ներս է մտնում բժշկուհին՝ ակնոցավոր մի կին և հոգատար
մոր խստությամբ նկատում:

— Բավական է, Զաքարյան, դուք շատ եք խոսում և շատ էլ
կարդում եք, այդ պատճառով էլ դանդաղ եք կազդուրվում, այդ-
պես չի կարելի:

— Ընդհակառակը, բժշկուհի, առարկում է նա, մայրական
շինծու խստությունից չվախեցող սրդու կատակով, — Ընդհակառա-
կը, Անտոնինա Աֆանասենա, դրանից վիճակս թեթևանում է: Խո-
հերի ու երազանքների մեջ մոռանում եմ ցավերը, իսկ լրագրերը՝
Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամաններով՝ մեր հաղթա-
նակների մասին, լավագույն դեղերն են վիրավոր զինվորի հա-
մար: Իմ կարծիքով այդպես է, որքան որ բժշկությունից ես բան եմ
հասկանում:

Փետրվար, 1945 թ.

Գործող Բանակ

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ՀԵՏՈ

Շարքով, մարտական լրիվ պատրաստությամբ, հակառակ-
կալիները կանգնել էին անտառում: Նախօրյակին դուրս գալով
մարտից, նրանք կարգի էին բերել իրենց և այսօր հավաքվել էին
հանգեսի: Շարքի առաջ գրվեց թարմ ծառից շտապ կերպով շին-
ված սեղանը, վրան կարմիր կտոր, ամբողջությամբ պատած թա-
նաքի բծերով: Սառնամանիք էր: Տիրում էր կատարյալ լռություն:
Մարդկանց շնչառությունից գլխարկները ծածկվում էին եղյամով:
Գետնատնակների խողովակներից բարձրացող ծուխը տարած-
վում էր գետինին: Մարդիկ սպասում էին հանդիսավոր րոպեին:

Մոտիկ գետնատնակից, իր շքախմբով դուրս եկավ գեներալը:
Զորամասը գեներալի ողջյունին պատասխանեց որոտով: Ինձ
թվաց, թե օդի ցնցումից եղևիններից ձյուն թափվեց: Մատիտը
ձեռքիս ես սկսեցի գրի առնել գեներալի ողջյունի խոսքերը:

Շտաբի պետը կարգաց հերթական ազգանունը:

— Սերժանտ Շապոշնիկով Իվան Անդրեևիչ...

Ցածրահասակ մի երիտասարդ մարտիկ, դուրս եկավ շար-
քից և մոտենալով գեներալին հանգիստ և հարթ ձայնով հաղոր-
դեց իր մասին: Ե՛վ նրա քայլվածքում, և՛ ձայնի մեջ, հատկապես
նրա կապույտ աչքերի երիտասարդական փայլի մեջ, կար ինչ որ
սիրելի, հաճելի և չափազանց ծանոթ մի բան: Նույնիսկ, ինձ
թվաց, որ ես ինչ որ տեղ նրան տեսել եմ:

— Շնորհավորում եմ,— ասաց գեներալը, ցրտից կարմրած
ձեռքը դնելով սերժանտի ուսին,— ուրեմն վեցերորդ պարզեն է:

Պարզեի հանձնումից հետո, երեկոյան սերժանտի հետ մենք
նստած էինք նրա գետնատնակում: Նա մանրամասն պատմեց, թե

ինչպես կես ժամվա մեջ, իր թնդանոթը ոչնչացրեց գերմանական հինգ տանկ:

Բայց ինչպիսի՞ զգացում ուներ նա այն պահին, երբ գերմանական 20 տանկ զղրդյունով շարժվում էին իր ուղղությամբ, երբ ակնթարթի վրիպումը կարող էր բերել պարտություն և մահ: Ես նրան հարցրի այս մասին.

— Ձե՛մ հիշում...բայց ի՞նչ զգացում: Պետք էր նրանց ոչնչացնել, թույլ չտալ մոտենալու մեզ և ուրիշ ոչինչ..., — պատասխանեց նա:

Նա իրեն որքա՛ն երջանիկ է զգացել, երբ մարտից հետո, կենդանի մնալով, նայել է թշնամու ծխացող տանկերին: Ես նաև այդ մասին հարցրի:

— Երբ ոչնչացրի հինգերորդ տանկը, կոնտուզիա ստացա...

Այդպես էլ ինձ չհաջողվեց, նրանից դուրս հանել այն, ինչ փնձ հարկավոր էր, ոչինչ բացի հմայիչ ժպիտից:

— Այո՛, — ասացի ես, մտազբաղ, մեքենայաբար մատիտով քորելով ունքս, — այնուամենայնիվ, ինչպե՛ս է, որ երեք տարվա ընթացքում դուք չեք վիրավորվել:

— Բախտս է պահպանել... պատասխանեց Շապոշնիկովը: Մայրս գրում է, թե ինչ որ սպա նրան ասել է, որ ես երջանիկ աստղի տակ եմ ծնված և կվերադառնամ ողջ և անվնաս:

— Սակայն — դու կարո՞ղ ես ասել, թե ի՞նչ ուժ է քեզ փորձություններից պահպանել և կոփել քո հոգին:

Ես նորից լսեցի լակոնիկ պատասխան.

— Ես հաստատապես գիտեի, որ մենք կհաղթենք...

Դրանով էլ ավարտվեց մեր զրույցը մարտական գործերի մասին...

Ժրգի լույսն աղոտացավ: Վառարանի կրակի ցուրերը ընդան հողե խոնավ հատակին: Կիսամթնի մեջ Շապոշնիկովի գեմքը չէր երևում, իսկ նրա ձայնն արդեն սովորական էր դարձել:

Ես դուրս եկա զեմլյանկայից: Դիշերը ցուրտ էր, լուսնկա: Լուսարձակները որպես հսկայական սրեր, թրատում էին երկինքը: Թդում լսվում էր՝ քաղցած գազանի ձայնը հիշեցնող՝ թշնամական

օղանավերի աղմուկը: Ներս գալով, ես հանեցի վալենկաներս, դրի վառարանի մոտ շորանալու, բարձրացա և պառկեցի որմա-
թախտին: Ծրագը մարեց: Խավար էր: Քնել չէի կարողանում,
ինչպես այդ պատահում է անժանոթ շրջան ընկած մարդու հետ:
Դեպքերով հարուստ պատերազմական տարիները, հիշողությանս
մեջ, անցնում էին մեկը մյուսի հետևից:

Զգիտես ինչու, այն երեկո դժվար էր հասկանալ, հիշողու-
թյանս մեջ կենդանացան մի պառավ կնոջ և նրա տասներկուա-
մյա աղջկա՝ թափանցիկ կապույտ աչքերով Մաշայի պատկերնե-
րը: Նրանց մոտ ես ապրում էի 1943 թվի գարնանը, երբ ծառա-
յում էի գվարդիական զորամասերից մեկում: Սրբապատկերի
տակ կախված էր տանտիրուհուս պատանի որդու լուսանկարը:
Մայրը յուրաքանչյուր առավոտ մաքրում էր նրա փոշին և սի-
րով դնում իր տեղը: Նրա գերմանացիները 1941 թվին մոտեցան
նրանց մարդին, 16-ամյա պատանին վերջրեց ծանր վիրավոր մի
մարտիկի հրացանն ու գնաց նահանջող զորամասերի հետ:

— Ասում եմ՝ ուր ես գնում, ստահակ,—պատմում էր մայ-
րը,—գնում եմ, ասում է, կովելու, հո ես փոքր չեմ,—մտել եմ
տասնյոթը, աղջիկ չեմ, որ տանը նստեմ, աղջիկներն էլ բանակ
են գնում... Ա՛յ քեզ պատմություն: Դու ի՞նչ զինվոր ես, ասում
եմ, առաջին իսկ օրը կկորչես, քեզ պես երեխաները չեն կանգ-
նեցնի այդ կատաղի, շներին — գերմանացիներին:— Հանդի՛ստ
եղիր, մայրիկ, չեմ կորչի, լավ է, ասում է, մերոնց մոտ ոչնչա-
նալ, քան գերմանացիների մոտ մնալ, չէ՞ որ ես ուս եմ... Եվ
համբուրում է Մաշային ու ինձ: Այդպես էլ գնաց: Իսկ մենք լաց
ենք լինում Մաշայի հետ: Սպասեցինք մի կես տարի: Թաղնվում
էինք անտառում, ուրիշների տներում: Իսկ այժմ արդեն 1943
թվականն է: Բանակը վերադարձավ, ու իմ որդին դեռ չկա...

— Որդիդ կվերադառնա, անպատճառ կվերադառնա, մի հու-
սահատվիր, մայրիկ,—մխիթարում եմ ես:

— Ամե՛նքն են ասում,—պատասխանում է պառավը,—և
գնչուհին է գուշակել,—կգա ասում է, քո բաղեն, կվերադառնա
անվնաս և մեծ փառքով...

Այդ օրվանից մենք բարեկամացանք:

Պատահում էր ես գնում էի առաջավոր գիծը, որ այդ գյու-
ղից 15—20 կիլոմետրի վրա էր գտնվում: Մայր ու աղջիկ տաղնա-

պով ինձ էին սպասում: Եվ յուրաքանչյուր անգամ, երբ վերադառնում էի, հյուրասիրում էին ինձ խմորեղեններով, տապակում էին կարաոֆիլ, և սեղանին էլ միշտ սառը կաթ էր լինում գրված:

— Կերե՛ք, կերե՛ք, կրկնում է պառավը,—գուցե իմ Իվանն էլ օտար վայրերում իր համար ուրիշ մայր է գտել: Նա ախար փոքր էր, նրանից ի՛նչ զինվոր դուրս կգա, չգիտեմ...

— Կավ, քաջ զինվոր,—հավատացնում եմ ես:

Պառավը ժպտում է արցունքի միջից:

— Նա սիրում էլ էր հրացան: Հայրը, երբ նա դեռ կենդանի էր, ասում էր. «մեր որդին հոգին կտա հրացանի համար»: Իսկապես որ դպրոցում նա բոլորից լավ էր կրակում: Դրա համար նշան էր ստացել:

Մի անգամ, մարագում, նա ցույց տվեց ինձ մի նավակ և թիեր:

— Վանիայի նավակն է, թիերն էլ են նրանը: Պահպանում եմ, կվերադառնա, աղջիկներին զրոսանքի կտանի: Սիրում էր նա նավակով զրոսանել, ձուկ որսալ...

Ես նայում էի պառավին ճշմարիտ հիացմունքով: Լսելով նրա պատմածները, ես վերցնում էի ձեռքս անժանոթ պաշտանու լուսանկարը և երկար, երկար նայում: Բարի դեմք ուներ: Աչքերը և շրթունքները նույնն էին, ինչ որ Մաշայինը: Հիրավի, ո՞ր է նեւտել բախտն այս պատանուն,—հարցնում էի ինքս ինձ:

Ճակատը հեռացավ: Պառավին և նրա աղջկան հրաժեշտ տվի ինչպես իմ հարազատներին:

— Գուցե դու տեսնես Վանյուշկային,—ասաց պառավը,—կյանքում ամեն բան լինում է: Այն ժամանակ հաղորդիր մեր ողջունը և ինքդ ևս մեզ մի մոռացիր: Նամակ գրիր: Մաշա գրագետ է, կկարդա, կպատմի:

Ես երկար ժամանակ նամակագրություն ունեի այս ընտանիքի հետ: Պատասխան-նամակները Մաշան էր գրում: Ես այդ նամակներից իմացա, որ որդուց տեղեկություն է եկել՝ ճակատից, որ իրենք լավ են ապրում, որ հաճախ հիշում են ինձ, որ պառավն աղոթում է նաև ինձ համար:

...Մութ գետնատնակում որմաթախտին պառկած, հիշելով այս ամենը, ես ինձ հարցնում էի. ապրո՞ւմ է արդյոք բարի պառավի որդին և՛ այժմ որտե՞ղ է նա կովում:

Հարեաններս վաղուց էին քնել խորը քնով: Ես լսում էի նրանց ծանր շնչառութիւնը: Կապավոր Գապոնովը քնի մեջ մի քանի անգամ ուրախ ծիծաղեց, ինչ որ քրթմնջաց և սկսեց խըռմփացնել:

Երբ ես արթնացա, գետնատնակում լույս էր:

— Ես երկա՞ր եմ քնել: Ժամը քանի՞սն է:

— Այո՛, բավական քնեցիր,—պատասխանեց Շապոշնիկովը, — ժամը տասն է: Լավ հրաման կա: Երեկ մեր զորքերը ամբողջովին տիրել են Բուդապեշտին: Լավ է ստացվել, Ղրիմի Կոնֆերանսից անմիջապէս հետո: Մեծ թվով զերիններ են վերցրել: Նրանց հրամանատարին էլ են վերցրել, ստորերկրյա խողովակում:

Հիշելով նախորդ օրվա իմ զրույցը Շապոշնիկովի հետ, ես ինձնից գոհ չէի: Հակատանկայինի պատմածները տպավորութիւն չէին թողել: Այնուամենայնիվ ես որոշեցի նրան լուսանկարել: Սերժանտը սափրվեց, թեև նա բոլորովին էլ մորուք չուներ, երկար նայեց հայելուն, երկար սանրվեց:

— Ձեր Կուրսկի մարզը ինձ ծանոթ է,—ասացի ես անտարբեր տոնով: Գեղեցիկ, լավ մարդ է: Մանավանդ գարնանը, երբ յուրաքանչյուր թփուտի վրա սոխակներ են երգում: Այդտեղ մի լավ գլուղ կար, Օլշանկա անունով, Ձերնյանսկու շրջանում: Երկու ամիս ապրել եմ ես այդ Օլշանկայում:

— Ո՞ր Օլշանկայում եք ապրել,—հարցրեց սերժանտը իր քնքուշ թափշա ձայնով:—Այնտեղ կա երեք Օլշանկա:

— Ճիշտ է, երեք՝ Վերին, Ներքին և Միջին: Ես ապրել եմ Միջինում՝ գետի ափին, բլուրի վրա: Դա մի բարի պատամի խրճիթ էր, նա ապրում էր իր աղջկա՝ Մաշա անունով մի լավ աղջկա հետ:

— Դուք եղել եք մերոնց մոտ, մորս մոտ: Մաշան իմ քույրն է,—համարյա թե ճշաց Շապոշնիկովը:

Ես նայեցի նրան: Սերժանտի աչքերը փայլեցին՝ նրանք թվացին չափազանց ծանոթ: Եվ հանկարծ իմ առջև կանգնեց փոքրիկ Մաշայի կերպարանքը:

— Իվա՞ն, ուրեմն այդ դո՞ւ ես, իմ տանտիրուհու որդին։

— Ճի՛շտ այդպեա։

Ես նրան գրկեցի, ինչպես եղբորս, երկարատև անջատումից հետո։

— Ի՛նչպես ես քեզ շճանաչեցի։ Չէ՞ որ դրանք Մաշենկայի աչքերն են...

Եվ ես սերժանտին սկսեցի պատմել այն ամենը, ինչ որ հիշում էի նրա մօր, քրոջ և հարեանների մասին։

Շապոշնիկովը լսում էր, շունչը պահած։ Նա ինձ ցույց տվեց Մաշայի նամակը։ Նա գրում էր. «Մայրիկը շատ է ցանկանում քեզ տեսնել։ Ասում է, երևի այնպես է մեծացել, որ մենք չենք հասնալի։ Քո նավակը անվնաս է Վանյա, թիերն էլ են պահպանվել։ Ե՛կ, մեզ ման կածես։ Սպասում ենք քեզ...»

Իսկ ինձ ծանոթ, մեծ-մեծ տառերով աշակերտական նույն ձևագիրն էր, որ արդեն ձևավորվել էր, դարձել հաստատուհի, դեղեցիկ։ Երկար, երկար մենք հիշեցինք Կուրսկու մարզը, խոսեցինք և սոխակների, և այգիների, և դարնան, և Կուրսկու անընդգրկելի ծաղկի ու բուրմունքի մեջ կորած տախտատանների մասին։ Ապա Շապոշնիկովը ցույց տվեց իր թնդանոթը։ Այդ նշանավոր թնդանոթը բաց է թողնված N գործարանում այն ժամանակ, երբ Կարմիր Բանակն սկսեց կիրառել ուղիղ նշանառության տակտիկան,—բացատրում էր Շապոշնիկովը,—այնտեղ է նա ստացել այդ թնդանոթը և նրա հետ անցել իր մարտական մարտող փառավոր ուղին, սկսած Ստալինգրադից։ Ես ձեռքով շոշափեցի թնդանոթի խողովակը, փակաղակը և հիացմունքից չիմանալով ինչ ասել, արտասանեցի.

— Կա՛վ թնդանոթ է։

Շապոշնիկովն ինձ ծանոթացրեց նշանառու Լեմբելի հետ, երկրորդ համարի՝ Կակուենիի հետ։ Ես սեղմեցի նրանց ձեռքը և սեղմեցի Լեոնային Ղարաբաղյի հայ մեքենավար՝ Արմենակ Պետրոսյանի ձեռքը։

— Այդ նա է մեր թնդանոթները տանում ուղիղ նշանառության,—բացատրում է Շապոշնիկովը,—մեզ մոտ կա այսպիսի առած. ասում են՝ որտեղից չի անցնի եղնիկը, այնտեղից կանցնի Պետրոսյանի մեքենան։

Ես ունեցա այնպիսի զգացումներ, ինչպիսի զգացումներ որ

ունենում են հնագետները երկարատև պեղումներից հետո կատարած հայտնագործության ժամանակ: Կարծեք թե մի ամբողջ աշխարհ էի հայտնագործել: Սերժանտ Շապոշնիկովի կյանքի բոլոր մարտական էպիզոդները, որ ինձ սովորական էին թվում, — կենդանացան, ստացան իմաստ և ջերմություն: Իսկ Իվան Անդրեևիչ Շապոշնիկովը, ինձ համար դարձավ Վանյուշկա, թեև նա միայն հեռավոր կերպով էր հիշեցնում Վանյուշկայի նկարին, որի վրա ես նայել էի երկու տարի առաջ, նրա մոր մոտ: Նրան փոխել էին և՛ հասակը, և՛ բնությունը, և՛ մանավանդ պատերազմը: Ինձ թվում էր, որ Վանյուշան ծնվել է, մեծացել և առնականացել ահեղ պատերազմի ընթացքում իմ աչքերի առաջ, որ ես ինքս եմ հետևել այդ երկար գործողությանը և ոչինչ չի մնացել ինձնից գաղտնի: Տղամարդ դարձած այդ պատանյակի մեջ ես տեսնում էի մեծ պատերազմի ողջ պատմությունը, մեր Բանակի ուժը և այն անհաղթահարելի ուժը, որ կոչվում է հայրենասիրություն:

— Ուրեմն ես քեզ գտա, Վանյուշկա, գտա երկու տարի հետո, — կրկնում էի ես: Չէ որ ես մորդ ասում էի, որ ամեն ինչ լավ կլինի: Տեսնում ես, բոլորը կատարվեց. նշանակում է չխաբեցի: Այժմ նամակ կգրենք. կուրախացնենք պառավին և Մաշային...

Փետրվար 1945 թ.

Գործող Բաճակ

ԴՆԱՅՔՈՒՄ

Թեթև ցնցումից հետո գնացքը կանգ առավ փոքրիկ մի կիսակայարանում: Վաղ առավոտ էր, բայց ճամբորդները դեռ չէին արթնացել կուպեում: Վերևի տեղում ողջ գիշեր անհանգիստ ծխող ծերունին էլ էր քնել թեթև խռմփոցներ արձակելով: Արթուն էր միայն երիտասարդ լեյտենանտը: Հենակը թևի տակ առնելով, մոտեցավ նա լուսամուտին, տենդից այրվող ճակատը հպեց պաղ ապակուն: Արթնացել էր բնությունը կոռու ձորում իր բոլոր գեղեցկություններով: Դիմացի բարձունքից ցած էր թափվում ձյունի պես սպիտակ լեռնային փոքրիկ ջրվեժը, սարերի կատարներին խաղում էին արևի առաջին ցուրերը: Կիսակայարանում մարդ չկար, բացի հերթապահից, որ գունավոր դրոշակը սեղմած թևի տակ, կանգնել էր լուռ, երևի բոլորներն էր հաշվում՝ գնացքն ուղարկելու: Հարևան վագոնից իջան երկու բանակային, պարկերով ու թարմ տախտակից շինած շամոգաններով:

«Երևի վերադառնում են տուն».—մտածեց լեյտենանտը:

Թեթև տոպրակն ուսին, գլուղացի մի կին դանդաղ ու անվրստահ մոտենում էր զինվորներին, ապա հանկարծակի կանգ առավ: Նրա տառապած դեմքի վրա կար և՛ դարմանք, և՛ երկյուղ: Ու կատարվեց այն, ինչ որ շատ անգամ էր տեսել լեյտենանտը իր երկար ճանապարհի փոքր ու մեծ կայարաններում: Կինը հանկարծ թռչունի կոխնչի նման սուր մի ճիշ արձակեց, տոպրակն ուսից ցած նետեց ու վազեց դեպի եկվորները: Նրանք գրկախառնվեցին:

«Երևի մայրն է»,—մտածեց լեյտենանտը: Նա զգաց ուրախություն՝ ուրիշի ուրախության համար և միաժամանակ՝ խորը թախիծ, դառը տխրություն:

Նախանձո՞ւմ էր նա արդյոք ուրիշների երջանկությանը: Հա-

զի՛վ թե: Նախանձը փոքրիկ ու կույր զգացմունք է: Կյանքի ու մահվան փորձությունների միջով անցած մարդու հոգին երբեք չի փոքրանում:

Շոգեքարշը սուկեց ու դնացքը շարունակեց գալարվել Լոռու ձորով: Լանջերը ողողվում էին արևի ճաճանչներով, հասուն կանաչի վրա փալլում էր վաղորդյան շաղը, սպիտակ ամպերի պատառիկների նման դեպի բարձունքներն էին սողում ոչխարների փոքրիկ հոտերը, պատանի հովիվները՝ մահակներին հենվելով, անտարբեր նայում էին անցնող դնացքին:

Այդ ամենն իրականություն էր, առարկայական, հստակ իրականություն: Ե՛վ թավիշ խոտը, և՛ կապույտ, մերկ ժայռերը, և՛ օձապտույտ գալարվող գետը, որ մեկ դնացքի աջ, մեկ ձախ կողմն էր անցնում ուրախ խաղով ու աղմուկով, իրականություն էին: Իսկ այն երկար ու անվերջանալի թվացող տարիները, որ եկել ու անցել էին արկերի շառանչերով, վառողի գորշ ծխով, գնդացիների համազարկերով, դիակներեի, վիրավորների արյան վրայով, թվում էին ծանր, երկար ու մղձավանջային մի հրադ: Միայն ոտքի ցավը, որ մշտական կոսկիծի նման չէր հեռանում նրա մարմնի միջից, վերադարձնում էր լեյտենանտին դեպի այն աշխարհը, ուր չէր ուղում վերադառնալ նա այդ պահին, կյանքի այս հմայող պատկերները դիտելիս:

— Գեղեցիկ է մեր Լոռին,— շշնջաց մեկը նրա հակից: Լեյտենանտը շուռ եկավ: Հարեան ծերունին էր, որի ղեմքը չէր տեսել նա երեկ մոթ կուպեում: Նրանց հայացքներն իրար հանդիպեցին: Ակնոցների գոգավոր ապակիների տակից ծերունու աչքերն անսովոր խոշոր էին երևում, ուռած ու ցավադար:

Ծերունին աջ ձեռքի ցուցամատը տարավ ձախ աչքի ապակու տակ՝ բիրը տրորելու:

Կուպեում արթնացել էին նաև նրբորդ ու շորորդ ուղեկիցները, մի պառավ կին, որ քնել էր կապոցն ամուր գլխի տակ դրած և մի հրիտասարդ կին իր փոքրիկ տղայի հետ:

— Նա առաջին անգամն էմ տեսնում այս բոլորը,— կարծես ամաչելով, ասաց լեյտենանտը:

— Ո՞րտեղացի եք դուք,— հարցրեց ծերունին իր խոշորացած աչքերով նրան ղննելով:

— Ծնվել եմ Հյուսիսային Կովկասում. առաջին անգամ եմ Հայաստան գալիս...

— Դուք կարծեմ Թրիլիսիից նստեցիր:

— Այո. բայց գալիս եմ ես հեռվից. մի ընկեր ունեի, որի հետ միասին էինք եղել ռազմաճակատում, հասցեն հիշում էի, մի օրով իջա փնտռելու, գտա ծնողներին. պարզվեց, որ նրանից տեղեկություն չկա, բաժանվել էինք մենք քառասուն չորս թվականի հարձակման ժամանակ:

— Հիմա ո՞ւր եք գնում,— հարցրեց ծերունին:

— Ծիշտն ասած՝ չգիտեմ... Հայաստան, առայժմ գեալի Երեւան... հետո կտեսնեմ թե ուր...

— Որտե՞ղ է ձեր ընտանիքը:

— Չգիտեմ,— պատասխանեց լեյտենանտը թախծոտ ժպիտով,— ապրում էին Ռոստովում, հայրս, մայրս ու փոքրիկ քույրս, հիմա հետքերը չեմ գտնում... ոմանք ասում են, թե սպանել են գերմանացիները՝ երկրորդ անգամ քաղաքը գրավելու ժամանակ... ոչինչ հաստատ չգիտեմ...

Պառաւ ուղեկցուհին ուշադրություն դարձած կարեկցությամբ լսում էր լեյտենանտին:

— Բա ո՞վ է մնացել, բալա ջան,— միջամտեց նա էլ,— ազգական-բարեկամ...

— Ունեմ ընկերներ, ծանոթներ...

Երիտասարդ ուղեկցուհու փոքրիկ երեխան սկսեց լաց լինել:

— Սուս կաց, վալոդ, դյադյան բան է պատմում,— սաստեց մայրը, մի ձեռքով ներկելով շրթունքները, մյուս ձեռքով դեմքի առաջ բռնելով փոքրիկ, կլոր հայելին: Լեյտենանտը լռեց: Նա չէր ուզում որ խղճան իրեն, չէր ցանկանում կարեկցություն հայցել ուրիշներից, ցանկանում էր միայն, որ մարդիկ մասնակցություն բերեն աչի վշտին, որից ո՛չ հրաժարվել էր ուզում նա, ո՛չ էլ ճնշվել այդ վշտի ծանրության տակ:

Կյանքում երկար ապրած մարդու փորձառությամբ ծերունին կարծես թե հասկանում էր երիտասարդ զինվորականի տանջվող հոգին:

— Իմ կարծիքով ավելի թեթև չէ ծնողների դրությունը,— ասաց նա,— ողջ կյանքս հաշվապահական սեղանի մոտ անցավ, երկու տղա աճեցրի: Մեկը քառասուն երեք թվին զոհվեց Արմավիրի մոտ... այնտեղից եմ գալիս. մայրն ստիպեց, որ գնամ գե-

րեղմանը տեսնեմ... իսկ ամառից մինչև հիմա տեղեկութուն չունեմ... մայրը մինչև հիմա էլ հուսով սպասում է...

Մերունին բուք մատով սեղմում էր թութունը ծխամորճի մեջ։ Տիրեց երկար լռություն։ Հետո գնացքը կանգ առավ Կիրովական կայարանում։

Լեյտենանտը մոտեցավ լուսամուտին, նրա հետևից՝ ծերունին էլ։

— Այստեղ խաղող լինո՞ւմ է,—հարցրեց լեյտենանտը։

— Չէ, բերում են,—պատասխանեց ծերունին և մի վայրկյան մտածելով, ցած իջավ։

Երիտասարդ ուղեկցուհին նոր կոշիկը ձեռքում բռնած, փնթփնթում էր ինքն իրեն.

— Սատկի կարողը, ահագին փող վերցրեց էս հասարակ տուֆլինների համար, ոտս արդեն մոզոլ է դառել, ուզում էի իջնել, հուպ է տալիս...

Մերունին ետ եկավ վագոն թղթե մեծ տոպրակը խաղողով լցրած ու հրավիրեց լեյտենանտին։

— Խաղող ուտենք...

Երիտասարդ գինվորականը կարմրեց։

— Շնորհակա՛լ եմ...

Ու ծերունին մոտեցավ նրան, իր կարճ ու հաստիկ ձեռքերով գրկեց երիտասարդի մեջքը։

— Մոտեցեք...

Պառավ ուղեկցուհին էլ սեղանի վրա բայեց իր ուտելիքի գոգնոցը.

— Մի քիչ էլ իմ ունեցածից համ արեք, թաղա լավաշ է...

Լեյտենանտը նայեց եփած հավի կտորներին, կեղևների մեջ տափակված ձվերին, կանաչեղենին ու էլի շշնջաց. «Շնորհակալ եմ»...

Երիտասարդ կինը սեղանին մոտենալուց հրաժարվեց և տղային էլ իր մոտ կանչեց։ Մերունին խաղողի մի մեծ ողկույզ առաջարկեց երեսային։ Երեսան նայեց մորն ու հանդիպելով նրա մեղմ հայացքին, վատահորեն ձեռք պարզեց ողկույզին։

— Ի՞նչ պիտի ասել պապիկին,—հարցրեց մայրը մանկավարժի շինծու խստությամբ։

— Շնորհակալություն,—արագ պատասխանեց տղան ու ագահությամբ սկսեց ուտել խաղողը։

Օրն անցնում էր հաճելի: Լեյտենանտը դո՛հ էր իր ուղեկից-
ներին: Նրանք թվում էին անշափ բարի և իրենց սեփական վըշ-
տով հասկանում էին նրան: Լեյտենանտին թվում էր, թե ահա
հենց դա էլ Հայաստանն է, որ ընդունում է նրան այդպես բա-
րի, իր հայրերի երկիրը, ուր ինքը չի եղել ոչ մի անգամ:

Նրբ Լենինականն էլ արդեն մնացել էր հետևում և երիտա-
սարդ զինվորականը հոգնել էր լուսամուտի առաջ կանգնելուց,
ծերունին առաջարկեց նրան հանգստանալ: Լեյտենանտը պառ-
կեց ու անմիջապես քունը տարավ: Նրբ արթնացավ, մոտեցավ
լուսամուտին, դիմացը, ամպերի մեջ տեսավ լեռնագագաթը:

— Սա երեկ, Արարա՞տն է:

— Այո:

— Կարծես երկնքի մեջ է մտել... այս բոլորը հեքիաթ է
ինձ համար, հայրս էր պատմում, նա էլ էր ուզում Հայաստան
վերադառնալ...

— Ո՞րտեղ եք իջնելու երևանում,—հարցրեց ծերունին:

Լեյտենանտն անմիջապես չպատասխանեց: Քունքերն առնե-
լով աջ ձեռքի ափի մեջ, նա մի պահ հետո շշնջաց:

— Չգիտեմ... դուցե տեղ ունենամ, եթե գտնեմ իմ մի բա-
րեկամին... եթե նա ինձ ճանաչի...

— Ո՞վ է ձեր բարեկամը...

Լեյտենանտը վերստին լռեց: Նա ինքն էլ էր պահանջ զգում
պատմել այն բոլորը, ինչ որ հուզում էր նրան: Բարի ծերունին
ու պառավը նրան վստահություն էին ներշնչում, բայց չէր կարո-
ղանում նա խոսքեր գտնել, հասակների տարբերությունը, այ-
նուամենայնիվ, զսպում էր երիտասարդ զինվորականին:

— Գնում եմ մեկի մոտ, որին չեմ տեսել երբեք,—ասաց
նա, ուժ գործ գնելով ինքն իր վրա,—և չգիտեմ կընդունի՞ նա
ինձ... Զե՛ որ պատերազմից դալիս եմ ես հաշմանդամ դար-
ձած... այլանդակված դեմքով...

— Առաջինը, իմ կարծիքով, ձեր դեմքն այլանդակ չէ,—
ասաց ծերունին,—սպիները զարդարում են հերոսին, երկրորդը՝
ձեր բարեկամի համար նշանակություն ունի՞ դա:

— Կուզենալի շունենալ այդ զարդարանքները,—պատասխա-
նեց Լեյտենանտը և նրա դալուկ այտերին կրկին կարմրությոն

իջալ,—իմ ծանոթի համար դա կարող է նշանակութուն ունենալ. մի աղջիկ է նա, որի հետ ծանոթացել ենք նամակով: Քառասուն-երկու թվին Հայաստանից նվերներ էինք ստացել ռազմաճակատում: Ինձ բաժին ընկալ մի գույգ ձեռնոց ու մի նախշած թաշկինակ՝ ուղարկողի նամակի հետ միասին: Պատասխանեցի: Նա էլ ինձ գրեց: Սկզբում գրում էինք Հայրենիքի մասին, հավատարմորեն նրան ծառայելու մասին, ամբողջ տարի շարունակ գրում էինք իրար ընկերական-բարեկամական նամակներ, հետո սկսվեցին սիրային բացատրությունները և այդպես, կապվեցինք իրար: Նամակներում նա խնդրում էր, որ պատերազմից հետո ես իր մոտ գնամ, ես էլ խոստանում էի, իսկ երբ երրորդ անգամ ծանր վիրավորվեցի, երբ պարզվեց, որ հաշմանգամ եմ մնալու, հավիտյան քայլելու եմ ձախ ոտի պրոտեզով, և երբ հայելու մեջ ինքս տեսա իմ փոխված դեմքը, դադարեցի գրել... Նա իմացել էր հասցես զորամասի պետից ու նամակով նախատում էր ինձ լուծ-թյան համար: Ես առանց թաքցնելու գրեցի նրան ամբողջ ճշմարտությունը իմ մասին ու ստացա նրա նոր, կշտամբող նամակը, որի մեջ կրկնում էր նա իր հրավերը... Եվ ահա գնում եմ և չգիտեմ, ճիշտ եմ վարվում արդյոք... Չե՞մ ճնշի նրան իմ վիճակով...

— Թող մատաղդ էլ լինի նա,—միջամտեց պառավը,—ղուրճ բան լինի թող էդ դոշիդ նշաններին էլ ու ինքը խնդրի, ի՞նչ իրա-վունք ունի ջրնդունի...

Լեյտենանտը ամոթխած ժպտաց:

— Դուք այդպես եք. ասում, մայրիկ, իսկ ես գիտեմ, որ նույնիսկ օրինական կանայք եղան, որոնք հրաժարվեցին իրենց ամուսիններից. իմ ծանոթ աղջկան ո՞վ կարող է մեղադրել, նա մի անգամ էլ գոնե ինձ չի տեսել...

— Նրանք ստոր կանայք են, նրանք չափաի օրինակ լինեն նոր սերնդի համար,—ասաց ծերունին զայրանալով:

— Գետինը մտնեն այդպիսի կանայք,—հաստատեց պառավը:

— Ինչո՞ւ եք մեղադրում,—միջամտեց երիտասարդ կինը,—պայմաններն են մեղավոր, բոլորին չի կարելի մեղադրել...

Ծերունին, պառավն ու լեյտենանտը մեկեն նայեցին նրան: Մի վայրկյան տիրեց տհաճ լռություն:

— Ինչպիսի պայմաններ են պետք ձեզ՝ հավատարիմ կի՛ն լինելու համար,—հարցրեց ծերունին ականհայտ երգիծանքով:

— При чем тут та,—պատասխանեց երիտասարդ կինը,— համենայն դեպս, բոլորին չի կարելի մեղադրել: Պայմաններն են երբեմն ստիպում...

— Թաղեմ նրանց իրենց պայմանների հետ,—բարկացավ պառավը,—բա սրանք լավ պայմաններ էին տեսնում էնտեղ կրակի մեջ,—ցույց տվեց նա լեյտենանտին:

Վեճի նոր ընթացքը անհաճո էր լեյտենանտի համար:

— Տեսնում եք, հայրիկ, բոլորը չեն մտածում այնպես, ինչպես դուք,—ասաց նա դիմելով ծերունուն:

— Իմ կարծիքով չպիտի զարմանաք,—պատասխանեց նա աչքերից ականոցներն իջեցնելով,—շոգ է... ու—սկսեց թաշկինակի ծայրով սրբել ապակիները,—գաստիարակության հարց է դա... Ես, օրինակ, իմ աղջկան տուն չէի ընդունի, եթե նա լքեր պատերազմ դնացած ամուսնուն... նայած թե ով ինչ ընտանիքում է մեծացել...

— При чем тут ընտանիքը,—վերավերվեց կրկին երիտասարդ կինը:

— Ես ձեր մասին չեմ խոսում,—ասաց ծերունին ականոցները բթին դնելով, որից էլի անսովոր կերպով մեծացան նրա աչքերը,—իսկ ինչ վերաբերում է ձեր ծանոթ աղջկան, դուք, փառք ասածո, խելոք, ես կասեի առողջ երիտասարդ եք, հոգով գեղեցիկ, իմ կարծիքով հիմար կլինի այն աղջիկը, որ պիտի հրաժարվի ձեզանից, միայն նրա համար, որ մի ոտքից պիտի կազարժի ձեզանից, միայն նրա համար, որ մի ոտքից պիտի կազարժի ձեզանից, հիմարի մերժումի համար էլ չարժի տանջվել, դուք, իմ կարծիքով, ավելի մեծ բաներ եք կորցրել...

— Թող դեռ ինքը քեզ խնդրի,—կրկնեց էլի պառավը,—երանի չէ՞ր Գևորգս դար, թող երկու ոտն էլ շլիներ, միայն տեսներ երեխայիս, էն քաղցր ձենը լսեի...

Կուպեում ծանր տապ էր: Լեյտենանտը փորձում էր աչքերը փակել, մոռանալ մի վայրկյան ինքն իրեն, հաշվում էր անիվների պտույտները, նայում դիմացի լուսամուտից երևացող լեռնաշարքերին և կրկին տարվում էր մտքերով:

— Մոտենում ենք Երևանին,—ասաց ծերունին:

Լեյտենանտը հուզված փորձեց վեր կենալ:

— Ձեր գալու մասին դիտե՛ն:

— Հեռագրել եմ,—ասաց երիտասարդը,—և ճիշտն ասած՝ փոշմանել... գուցե պետք չէր... պատահաբար կհանդիպեինք, այն ժամանակ ամեն ինչ կպարզվեր...

— Ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ համար,—կրկնեց ծերունին, հարմար խոսք չգտնելով նկատելիորեն հուզված երիտասարդին հանգրստացնելու, սփռփելու կյանքում մենակ մնացած մարդու ճշմրելի ու սիրտը:

— Որ տեսնեք կճանաչե՞ք:

— Չգիտեմ... լուսանկարն ունեմ... նա էլ իմ հին նկարն ունեմ...

— Կարելի՞ է տեսնենք,—խնդրեց պառավ ուղեկցուհին:

Լեյտենանտը անխոս՝ ծոցի գրպանից հանեց մի լուսանկարու պարզեց պառավ կնոջը:

— Կավ աղջիկ է երևում,—որոշեց նա երկար նայելուց հետո, ձեռքից բաց թողնելով նկարը, որ երիտասարդ կինը դեպի իրեն էր ձգում:

— Կավիկն է,—ասաց նա էլ,—ծանոթ է երևում, բայց չեմ հիշում, թե որտեղ եմ տեսել...

Հերթը հասավ ծերունուն:

Լեյտենանտը սպասում էր բոլորի դատաչտանին, հազիվ հազ զսպելով հուզմունքը: Աղջիկը կընդունի իրեն, թե չէ, կհասկանան նրանք իրար, թե չէ, միևնույն է, միայն թե թող լավ տպավորություն գործի նա մարդկանց վրա, նա, որի մեջ էին նրա բոլոր հույսերը, որն առաջիմ միակ հարազատն էր նրա համար, որի նամակների ամեն մի խոսքը կյանք էր ներշնչում նրան, որին ճանաչում էր նա կարծես թե մանկությունից:

Նրբ ծերունին վերցրեց աղջկա լուսանկարը, մոտեցրեց աչքերին, թվաց թե չի տեսնում: Ակնոցները հանեց, սրբեց ապակիները, կրկին դրեց աչքերին, ու էլի նայելով լուսանկարին, գողգողացող ձեռքերով պատկերը վերադարձրեց լեյտենանտին:

— Իմ կարծիքով այդ աղջիկը... եթե կանչել է ձեզ... հավատարիմ կլինի իր երդման...

Ծերունու՝ վստահությունից լի խոսքերը, մանավանդ նրա՛ց հաստատուն եղանակը մեղմացրին երիտասարդի հուզմունքը:

— Ինչպե՞ս կարելի է լուսանկարով որոշել,—ասաց երիտա-
սարդ կինը:

Ծերունին նրան չպատասխանեց ու դարձավ լեյտենանտին.

— Ինչպե՞ս է ձեր ազգանո՞ւնը:

— Աշոտ Ալխազյան:

— Ալխազյան Աշո՞տ...

Վերջին անգամ երկար ու հնչեղ սուլեց շոգեմեքենան: Գնաց-
քը մտնում էր Երևան կայարանը:

Լեյտենանտն ու ծերունին իրար կողքի կանգնած նայում էին
բաց լուսամուտից, տեսնում էին այն իրարանցումը, լսում այն
ճիշերն ու բացականչությունները, որ սովորական են հարավի
բոլոր մեծ քաղաքների կայարաններում գնացքներին դիմավորե-
լու ժամանակ: Այդ ընդհանուր իրարանցման մեջ լեյտենանտի
հայացքի տակով շողացող ու անցնող բոլոր դեմքերի մեջ ոչ մե-
կը ծանոթ չէր նրան: Նա տխրությամբ մի վայրկյան շուռ եկավ
լուսամուտից և հենց այդ վայրկյանին էլ ծերունին կանչեց.

— Այստեղ եկեք, բարձրացեք այս վագոնը...

Ու թեքվելով դեպի լեյտենանտն՝ ասաց.

— Մերոնք գալիս են... իսկ դուք միք հուզվի, հանգիստ
եղեք...

Ներս վազեց բարեձև, թուխ գանգուրներն ուսին թափված
երիտասարդ մի աղջիկ:

— Հա՛յրիկ...

Հայրը գրկեց նրան, համբուրեց ճակատը և շուռ տալով նրան
դեպի լեյտենանտը, հարցրեց.

— Ծանաշո՞ւմ ես, Արևիկ... իմ կարծիքով... քո փեսացուն
է...

— Աշո՞տ,—հչաց աղջիկն ու շշմած անակնկալից՝ կանգնած
մնաց արտաքինով գրեթե անծանոթ ղինվորականի դիմաց, որը
նույնպես շփոթված էր ու կարծես թե չէր ըմբռնում, թե ինչ է
վատարվում:

— Հայրի՛կ, նա... լավ տղա է... աղնի՛վ խոսք,—շփոթմուն-
քի մեջ շշնջում էր աղջիկը:

Ծերունին ձախ թևով գրկելով նրա իրանը, դիմեց լեյտենան-
տին.

— Այո, ձեր հարսնացուն իմ աղջիկն է եղել...

Ներս մտավ ծերունու կինն էլ՝ արտասուքներն աչքերին,
ապա բարեկամներ, ծանոթներ, տղամարդիկ, երեխաներ, կա-
նայք:

— Լաց մի լինի, Շուշանիկ, ահա քո նոր տղան...

Ուղեկից պառավը հիացմունքով նայում էր այդ տեղաբա-
նին: Երիտասարդ կինն իր տղայի հետ միասին արդեն հնոացել
էին կուպեից:

— Դե, գնանք տուն,—ասաց ծերունին, բռնելով երիտասար-
դի հենակից ազատ թևը, որ հաստատուն քայլի նա...

Հունվար 1943

Փրիլիսի

ԳԵՆԵՐԱԼԻ ՔՈՒՅՐԸ

Երբ գեներալի՝ անցյալներում համեստ անունը լայն ժողովրդականություն ստացավ՝ պատերազմի տարիներին, բախտի գաժան խաղով աշխարհովը մեկ ցրված պանդուխտ հայերից նամակների անվերջ հեղեղ էր հոսում դեպի նա:

Մի անգամ էլ սովորականի պես համհարզը բերեց օրվա փոստը: Հանդարտ ու անշտապ, գեներալը բացում էր ծրարները, կարդում ու մի կողմ էր դնում: Դուստրը, որ այդ ժամանակ հյուս էր եկել հոր մոտ, հանկարծ նկատեց նրա զուսպ հուզմունքը, երբ խորասուզված՝ գեներալը կարդում էր կանաչի մանր ձեռագրերով գրված երկար մի նամակ:

Ավարտելով ընթերցումը, գեներալը լուռ քայլում էր սենյակում, ապա մոտեցավ աղջկան.

— Դու էլ կարդա այս նամակը, Մարգարիտ...

«Հարգելի հայրենակից, բարեկամ, թե եղբայր: Զգիմեմ ինչպես դիմեմ ձեզ»...

Այսպես էր սկսվում այդ նամակը:

...«Դուք ինձ չեք ճանաչում, թեև վաղուց է, որ հարազատ մարդ եք դարձել ինձ համար: Դուք իմ գոյություն մասին էլ ոչինչ չգիտեք, իսկ ես, սկսած այն օրից, երբ լսել եմ ձեր անունը, ապրում եմ երանելի երազների ու պատրանքների մեջ: Կարծես թե իմ հոգում հարություն է առել վաղուց կորած մի ողջ աշխարհ, կարծես թե դիշերվա թանձրացյալ խավարի մեջ շողաց հանկարծ արևը՝ երջանիկ ու փառավոր ճաճանչներով ողողելով աշխարհն ու իմ էությունը: Մի տարուց ավել է, որ ես փորձում եմ գրել ձեզ այս նամակը և չեմ կարողանում: Վախենում եմ փշրել ինքս իմ ձեռքով այն երազանքները, որոնցով լցվել է հո-

գիտ այնպես անսպասելիորեն: Ես նման եմ այն դեռատի աղջկան, որը սրտի թրթռումով իր ձեռքին պահում է բյուրեղյա ծաղկամանը, սքանչանում է նրա ծիածանային փայլիլանքներով և վախենում է դնել սեղանին, որ չփշրվի հանկարծ: Ավելի լավ էր ապրել իմ երջանիկ պատրանքների աշխարհում, քան դառն հիասթափության հանդիպելի: Այսպես էի մտածում ես: Բայց ոչ, չեմ հիասթափվելու ես: Ճակատագիրն իրավունք չունի անվերջ շարունակելու իր քմահաճ խաղերը... Մի՞թե կյանքում կարող են լինել այդքան երջանիկ զուգահիստություններ, այդքան զարմանալի պատահականություններ: Չի կարող այդպես լինել, ես հավատում եմ, որ այդպես չի լինի և դրա համար էլ երկարատև ու տանջալից վարանումներից հետո որոշեցի գրել ձեզ այս նամակը: Ինչ էլ որ լինի, դուք պետք է ճանաչեք ինձ, ես չպիտի մնամ ձեզ համար անհայտ ու անծանոթ մի կին, դուք պետք է իմանաք իմ գոյության մասին:

Ո՞վ եմ ես և ի՞նչն է հուզում ինձ: Օ, քիչ է, եթե ասեմ, որ ես ամերիկացի հայուհի եմ, որը սիրում է Սովետական Հայաստանը, որը Սովետական Միության բարեկամն է, աղոթում է Ստալինի կյանքի համար և ձեր բոլորի, նրա բարեկամների համար: Դա պանդխտության մեջ ապրող ամեն ճշմարիտ հայի և ամեն գիտակից հայուհու պարտքն է: Դա շատ քիչ բան կասի ձեզ իմ մասին: Ես կցանկանայի, որ դուք իմանայիք իմ տխուր կյանքի պատմությունը: Խոսքեր չեմ գտնում գրելու: Ձեռքերս դողում են, բառերը խառնվում:

...Մնվել եմ ես Վանա ծովի ափին ընկած փոքրիկ մի գյուղում: Բոլորը, բոլորը հիշում եմ ես, ինչպես այսօրվա պայծառ առավոտը, և մեր կապույտ լեռները, ձորերը, մեր դրախտային պարտեզները և մեր գեղեցիկ լիճը և Ախթամարա վանքը՝ կըղձվում վրա, ուր ամեն տարի ուխտ էինք գնում մեծ ու փոքր միասին: Կա՞ աշխարհում մի ուրիշ չքնաղ երկիր, ինչպես որ մերն էր, որից զրկեց մեզ այնքան դաժան ու անողորմ և այնքան անհեթեթ բախտը: Հիշո՞ւմ եք դուք այդ ամենը, հիշո՞ւմ եք, թե ինչպիսի աննման բարձրաքանդակներով էր զարդարված Ախթամարա վանքը... Չգիտեմ, կարո՞ղ եք դուք հիշել:

Յրեսուն տարի է անցել այդ օրերից: Ես այն ժամանակ յոթ տարեկան էի: Բայց կարծես երեկ էր դա...

Լսում եմ ես հիմա էլ կրակոցները մեր գյուղի փողոցներում, սև ծուխը պատում է աչքերս և զգում եմ վառողի հոտը, տեսնում եմ իմ վիթխարահասակ հորը, որ բռունցքները սեղմած, օրորվելով ընկավ թշնամու զնդակից արնաշաղախ դեմքով, տեսնում եմ արյան լճի մեջ փռված իմ մոր մազերը: Այս հուշերը սարսափելի են: Նրանք, իմ ծնող հայրն ու մայրս շարունակ աչքիս առաջ ընկած են եղել արյան մեջ՝ սուրբ նահապետների պես:

Այդ օրը ես ճշալով փախա հայրենական տնից դեպի ազատ ու բաց դաշտը: Այն ժամանակ չէի հասկանում, թե ինչու են մեզ սպանում: Այնքանը գիտեի, որ հայ քրիստոնյաներ ենք մենք և դրա համար էլ կարող են մեզ սպանել: Թուրքերի սրից ընկավ մեր ողջ նահապետական ընտանիքը, ամբողջ գյուղը: Փրկվեցինք ես և յոթ եղբայրներիցս մեկը՝ միայն, որ ինձնից մեծ էր ութը տարով: Թագնվեցինք մենք քարայրներում: Գիշերները փոքրիկ գազանների նման դուրս էինք գալիս մեր թագստոցներից և թափառում էինք գյուղերում ուտելիք որոնելու, անցնում էինք մեր հարազատների դիակների միջով: Հիշում եմ այդ ամառային դիշերները... ոչ մի կենդանի շունչ չկար գյուղերում, բացի անտուն կատուներից, որ տխուր ու խեղճ մշավում էին խոտով ծածկված հողե կտուրների վրա... Երկու ամսից ավելի մենք ցերեկն ապրում էինք քարանձավներում, գիշերները թափառում էինք մեռելների աշխարհում: Ո՛չնչի չէինք սպասում ու չէինք որոնում ոչ մի ճանապարհ: Եվ ահա մի օր հանկարծ հայտնվեց ուսական բանակը: Եղբայրս դուրս եկավ նրանց դիմավորելու: Կողակները վերցրին մեզ իրենց թամբերի վրա, ման ածեցին, հաց ու շաքար տվին: Տեսանք մենք ուրախ դեմքեր, կենդանի ծիծաղ լսեցինք: Այդ օրերին ես սովորեցի ուտեղենն առաջին բառերը. «խլեք, բրատ»... Ինչքան կյանք կար այդ բառերի մեջ մեր մանկական հոգիների համար:

Չեմ հիշում միայն, թե որքան տեկց մեր երջանկությունը: Սկսվեց նահանջը, ջարդերից փրկվածների գաղթը: Իմ ականջներում մինչև հիմա էլ հնչում են բաղմությունների ճիշերը, նրանց ողբն ու կոծը, լսում եմ ճանապարհների վրա մեռնողների աղոթքի մրմունջները: Ո՛ւր էին շարժվում այդ հալածական մարդիկ, մայր ու մանուկ, ծեր ու պատանի, մի ողջ տեղահան ժողովուրդ, ինչո՞ւ էին թողել իրենց դաշտերն ու հանդերը, ձորերն ու լեռները:

քը, իրենց այգիներն ու պարտեզները, թողել էին ցորենով լի իրենց ամբարներն ու մեռնում էին քաղցից օտար ճամբարների վրա: 'Էեպի Ռուսահայաստան... բոլո՛ր ճանապարհները տանում էին դեպի Ռուսահայաստան, դեպի փրկություն... Եվ երկար ու անվերջ էին թվում այդ ճանապարհները: Ես հոգնում էի. ոտքերս ուռել էին ու խոցերով պատել: Եղբայրս շալակում էր ինձ ու քայլում հենվելով փայտին: Խեղճ իմ եղբայր, ինչքա՛ն տառապանքներ կրեցիր դու ինձ համար: Այդ բոլորը հիշում եմ ես այսօր, բոլորը, ոչինչ չի կորնչել իմ մտքից... Մենք անցանք դեղեցիկ, կանանչ մի հովիտով, ուր շատ քարաշեն եկեղեցիներ կային՝ սիրուն գմբեթներով: Եղբայրս ասաց, որ դա Ալաշկերտն է, որտեղ ծնվել է մեր մայրիկը: Հասանք մեծ մի քաղաքի քարե պարիսպներին: «Սա Ղարսն է»,—ասաց եղբայրս: Իմ թափառ կյանքի ընթացքին, իմ հասուն տարիներին շատ քաղաքներում եմ եղել ես, շատ եմ ճանապարհորդել: Շուտ են ջնջվում բոլոր թե վառ, թե մռայլ տպավորությունները, մանկության տարիներն են միայն անմոռաց մնում: Ղարսում գաղթականները կանգ առան հանգստանալու: Դա արդեն Ռուսահայաստանն էր: Ուրեմն ոչ ոք այլևս չէր հալածելու մեզ: Բայց թշնամին հասավ նաև այդ քաղաքին և եղբայրս հրացան վերցրեց զնաց կռվելու: Այնուհետև այլևս երբեք չտեսա նրան: Կորցնելով եղբորս, ես զգացի ինձ ամբողջովին որբ ու անպաշտպան: Փախչում էի անժանոթ մարդկանց խմբերի հետ, որոնում նրանց մեջ եղբորս ու չէի գտնում:

Կոնիվը դադարեց: Մերկ ու բոկոտն՝ երկու տարի թափառեցի գյուղամիջյան ճանապարհներով, ողորմություն էի խնդրում, չամաշելով իմ մերկությունից, չամաշելով մի կտոր սև հաց վերցնել ինձ պարզված ձեռքից: Ամերիկյան այս մեծ քաղաքում, որտեղից գրում եմ ձեզ այս նամակը, ինձ շրջապատող բարեկամներիցս ոչ ոք չգիտի իմ կյանքի այդ մանրամասնությունները: Եվ իմ որդին էլ չգիտի, որ իր մայրիկը մանկության տարիներին մուրացիկ է եղել...

Թափառում էի ես գյուղամիջյան ճանապարհներով և սպասում, որ հանկարծ լեռնային կաժաններում իմ առաջ հլնի իմ եղբայրը, առնականացած, հորս նման հսկա դարձած, հրացանը ուսին: Բայց նա չերևաց: Ես վստահ էի, որ կգտնեմ նրան, որ

նա կդառնա մեծ զորավար և ինքս էլ նրա հետ միասին կգնամ Վրեժ լուծելու մեր ծնողների արյան համար:

Արդյոք ոչինչ չե՞ն ասում ձեզ իմ այս հիշողությունները: Ոչի՞նչ: Ուզում էի տեսնել ձեզ, տեսնել հեռվից ձեզ այն պահին, երբ դուք կարդում եք այս տողերը... Այն ժամանակ ես ձեր դեմքի վրա կտեսնեի ամեն բան և կհասկանայի ամեն ինչ...

...Ամերիկացիները ինձ վերցրին որբանոց, հագցրին և այլբենարան տվին ձեռքս՝ ու այնուհետև բերեցին այստեղ: Անցան տարիներ: Անցավ մանկությունս: Շատ բան, որ ծածկված էր առեղծվածի մշուշով, հասկանալի դարձավ: Ես իմացա, որ նորից ռուսները օգնության ձեռք են մեկնել՝ մեր մեռնող ժողովրդին, ոտքի կանգնեցրել մեր քայքայված Հայաստանը, որ մենք ունենք Հայրենիք, որի կյանքն ու ապագան փրկված են: Նա մեր հույսն է, մեր բոլորիս, դժբախտ տարագիրներիս հույսը: Ես հետաքրքրվել եմ այն բոլորով, ինչով ապրում է մեր երկիրը: Քուն թե արթուն Հայրենիքը միշտ կանգնած է եղել իմ աչքերի առաջ, տեսել եմ բիրլիական Արարատյան դաշտավայրը, ալեհեր Մասիսի հպարտ գագաթը, արծաթյա ալիքները Արաքս գետի, որն սկսվում է Բինգյուլյան լեռների աղբյուրներից: Ես գիտեմ, թե որքան դպրոց, ինստիտուտ ու թատրոն կա Սովետական Հայաստանում, գիտեմ հարազատ հայրենի երկրի արտիստներին, զրոհներին, գիտնականներին, գիտեմ անունները մեր նոր նախարարների, որոնք հավատով ու ճշմարտությամբ ծառայում են Հայրենիքին:

Ամերիկայում ես գտա հայրենակիցներին: Ամուսնացա հայի հետ. իմ որդուս վրա դրի իմ եղբոր անունը, հույս ունենալով, որ երբեք կգտնեմ նրան: Ինչե՞ր ասես չեն լինում կյանքում:

Եվ ահա սկսվեց այս նոր, սարսափելի պատերազմը: Ինձ թվում էր, թե իմ հայրենիքի երեխաների համար կրկնվում են իմ սև մանկության սարսափները: Ես, իմ ընտանիքի մայրը, այլևս չէի կարող տանը նստել: Հեռավոր Ռուսաստանից ինձ էին հասնում թշվառների ճիչերը, գերմանական գազանի ճիրաններում տանջվողների հառաչանքները: Կարմիր Բանակի և մարտերում զոհված սովետական ռազմիկների երեխաների համար նմի-

րեցի իմ մանյակը, ոսկե մատանին, այն բոլորը, ինչ որ ունեի, և աղոթում էի, որ սե ուժերը չքվեն իմ հեռավոր Հայրենիքից: Իմ խնայողութունները նվիրեցի «Սասունցի Դավիթ» էսկադրիլիա կառուցելու ֆոնդի օգտին:

Պատերազմի առաջին տարիներին շունչս կտրվում էր, կարծես թե սիրտս դադարում էր բաբախելուց, պայծառ օրը ծածկվել էր խավարով: Ազատ շունչ քաշեցի այն օրը միայն, երբ ռադիոն հաղորդեց Ստալինգրադում Կարմիր Բանակի տարած մեծ հաղթանակի մասին: Ռադիո՞ւ, մարդու սքանչելի ստեղծագործություն... Ռադիոյով առաջին անգամ ես լսեցի քո անունը, իմ հեռավոր եղբայր, իմ հարազատ... Ձե՞ս հիշում դու ինձ, քո փոքրիկ, դժբախտ քրոջը, Անահիտին, որին դու թողիր Չարսում պառավ Հովհաննիսի մոտ և զնացիր կռվելու... նրա ամուսինն ինձ ասաց, որ այնուհետև քեզ տեսել են Սարդարաբադի կռվի օրերին... Պատասխան տուր, մի լռիր: Մի՞թե դու չէիր դա... Ոհ, ներեցեք, ներեցեք, թերևս ես շտապում եմ, թերևս կյանքում իրոք լինում են այդպիսի զուգահիսյություններ... Մեր ազգանունները նույնն են և իմ եղբոր անունն էլ Հովհաննես էր... Մի՞թե դուք իմ եղբայրը չեք: Անհնարին է, որ այդպես չլինի, չի կարող պատահել, որ չիրականանան իմ երազները: Ահա թե ինչու ես վախենում էի գրելու ձեզ՝ այս նամակը, վախենում էի փշրել իմ պատրանքների բյուրեղյա ծաղկամանը...

Իմ գլխավերևում կախված է ձեր պատկերը, ամեն օր ես նայում եմ ձեզ և թվում է, որ դուք ժպտում եք և այնպե՛ս հարազատ է ձեր ժպիտը: Այդպես ժպտում են միայն քրոջը: Թվում է, որ դուք ճանաչում եք ինձ և շոյում ինձ ձեր եղբայրական նուրբ հայացքով, որպեսդի սփոփեք ձեր քրոջ սիրտը: Օրեկս ինձ մոտ եկավ իմ ընկերուհին, ամերիկյան մի նկարչուհի: Նա նայեց ձեր նկարին ու բացականչեց.

— Ոհ, աստված իմ, այս մարդը որքան նման է ձեր որդուն, Հովհաննեսին: Ձեր ազգականն է...

Նվ, դառնալով ինձ, նա զարմացավ:

— Ինչո՞ւ այդպես գունատվեցիք, Անահիտ, ի՞նչ պատահեց...

Դրանից հետո ևս հաստատ որոշեցի գրել ձեզ այս նամակը։ Պատասխանեցեք ինձ, թեկուզ երկու բառով։ Ես երջանիկ եմ, որ դուք գոյություն ունեք աշխարհում, որ կա մեր նահապետական տոհմի աղգանունը կրող զորավար Հովհաննես։ Եթե նույնիսկ դուք իմ եղբայրը չեք, եթե միևնույն մայրը չի ծնել մեզ, դուք այնուամենայնիվ, իմ եղբայրն եք։ Իմ եղբայրն իմ ճակատագրի համար չէր կարող ավելին անել, քան դուք եք արել։ Թող բնությունը ձեզ երկար կյանք պարգևի և թող ապրի մեր ժողովուրդը, մեր սիրելի Սովետական Հայաստանը՝ բոլոր պանդուխտ հայերիս հույսի անմար փարոսը... Եվ թող երկար, երկար ապրի Մեծ Միության առաջնորդ Ստալինը։

Թույլ տվեք ստորագրել այսպես՝ ձեր բույր՝ Անահիտ»։

Երբ գեներալի աղջիկը կարդաց հեռավոր Ամերիկայից նրա հորն ուղարկած անժանոթ կնոջ նամակը, հայրը մտածկոտ, պատահանից դուրս էր նայում Բալթիկ ծովի սպիտակ ափերին։ Մայրամուտի ճառագայթները լուսավորում էին նրա թուփ, եռանդուն դեմքը։ Նա կանգնած էր լուռ և անշարժ։ Դուստրը բոլոր մանրամասնություններով գիտեր հոր կյանքի ուղին և ոչ մի հանելուկ չկար նրա համար։ Նա ակնածանքով մոտեցավ հորը, գլուխը դրեց նրա կրծքին։

— Հայրիկ գրիր, որ դու նրա եղբայրն ես...

Գեներալը շոյեց աղջկա մազերը, խորհեց և կարճատև լուռ-թյունից հետո ասաց.

— Ոչ, Մարգարիտ, այդպիսի կնոջ չի կարելի խաբել, գրենք նրան ճշմարտությունը։ Բայց զուգադիպություններն ավելի են, քան նա ենթադրում է։ Ես հիշում եմ այդ բոլոր իրադարձությունները, ես նույնպես եղել եմ Ղարսի ու Սարգարաբատի կռիվներին։ Թյուրքերն այն ժամանակ մոտեցան համարյա էջմիածնի վանքին։ Ժողովուրդը նրան ետ շարտեց Սարգարաբատի ճակատամարտում... Պետք է պատասխանել, գրենք նրան միասին։

Աղջկան իր կողքին նստեցնելով, գեներալը վերցրեց գրիչն ու սկսեց գրել։

«Թանկագին բույրս։ Ձեր նամակը շատ հուզեց մեզ։ Ես

ծնվել եմ ոչ թե Թյուրքահայաստանում, այլ Կովկասում և մինչև
այսօր Անահիտ անունով քույր չունեի: Դուք կարող եք ինձ ձեր
հարազատ եղբայրը համարել: Մեզ մի մայր չի ծնել, բայց ծնել
է մեզ մի ժողովուրդ և օժտել ընդհանուր զգացմունքներով:
Այսօրվանից ես ուրեմն քույր ունեմ հեռավոր օվկիանոսից այն
կողմ... և պարտք ունեմ նրա առաջ:

Ձեր եղբայր՝ Հովհաննես»...

Դեյեմբեր 1945 թ.

Մոսկվա

ՍՐԲԱԶԱՆ ՌԻՍ

Առավոտից մինչև կեսօր շրջում էինք Արևելյան Պրուսիայի Տիլզիտ քաղաքի ավերակների մեջ, անցնելով թաղից-թաղ, փողոցից-փողոց: Հոգնած ու ձանձրացած ճնշող այն տպավորությունից, որ ունենում է մարդ ամայացած տեղերում ահավոր մեռելության մեջ թափառելիս, ուր մի ձայնի ես սպասում շարունակ ու չես լսում, ուր ժխտը վայրկյանի մեջ քարացել է ու դատապարտվել հավիտենական անշարժության,— ծանր տրամադրությամբ դուրս եկանք մենք լայն ու կանաչ մի հրապարակ: Անծանոթ քաղաքի փլատակների մեջ դժվար էր որոշել պատմական վայրերի անունները: Նեման գետի ափին ընկած այդ քաղաքը պատմության մեջ նշանավորվել էր դոռուղացած կորսվացու և ռուս երիտասարդ թագավոր Ալեքսանդր Ա-ի հանդիպումով, որի թատրոնական մանրամասնություններին այնքան անմոռանալի էջեր է նվիրել «Պատերազմ և խաղաղություն» դուլցադներգության անմահ հեղինակը: Անկարելի էր որևէ հիշատակ գտնել անցած դնացած օրերից: Բոլոր հետքերը ջնջվել-կորել էին: Ավերակների մեջ արդեն բուսել էր վայրի կանաչը, քար, աղյուս և տնային այրված կահարասիները ծածկվել էին դառը թփերով, թվում էր, թե կյանքն այստեղ կանգ էր առել դարեր առաջ, թե ավերակ էր դարձել այս քաղաքն անհիշելի ժամանակներից:

Հրապարակը, որի վրա դուրս եկանք, վայրկենապես ինչ-որ զվարթ տրամադրություն հաղորդեց մեզ: Նրանի՞ց էր, որ այստեղ օդն ավելի մաքուր էր, չէր զգացվում այն անախորժ խանձահոտը, որ կար փողոցներում, թե՞ պարզապես ընդարձակ, կանաչ ու ծառապատ տարածության հաճելի տեսքից էր, մեղմ զեփոյու-

«ի՛ց, կամ գուցե քաղաքացիական նուրբ զգեստներով զբոսնող ուսու աղջիկների երևա՞լն էր պատճառը: Ո՞րտեղից հայտնվեցին այստեղ ուսու աղջիկները:

Հրապարակին մենք տվինք «Բրոնզե եզ» անունը, որովհետև նրա վերջում կանգնած էր վայրի եզան բրոնզե մեծ արձան, ծակծկված գնդակներից ու կոտորված հղջուրով:

Աղջիկները ծաղկեփնջեր էին դրել հրապարակում թաղված զինվորների անանուն գերեզմաններին ու մեղմ երգելով զբոսնում էին: Ծանոթացանք: Ասացին, որ եկել են Ուրալից այստեղի նոր բացված գործարանում աշխատելու, սպասում են նորերի գալուն, ձանձրանում են, ամեն օր այցելում են ընկած հերոսների գերեզմաններին ու զբոսնում այս հրապարակում: Հենված քարե ցանկապատին, մենք զրուցում էինք աղջիկների հետ, հարցնում երկրից, ժողովրդի կյանքից, նրանք հաճույքով պաշտասխանելով մեզ, իրենք էլ ուղղամահակաթի գործերի մասին էին հարց ու փորձ անում. ո՞ր գեներալն է գրավել այս քաղաքը, կովե՞լ ենք մենք արդյոք այստեղ, չե՞նք ճանաչում հրապարակում թաղված այս հերոսներին:

— Եղբայրս սպանվել է ուղղամահակաթում, իսկ թե ո՞րտեղ, չգիտե՛մ,—տխրությամբ ասաց նրանցից մեկը, որին ընկերուհիները Վերա էին կոչում,—ծանուցումն ստացանք երկու ամիս առաջ, մայրս խնդրեց հետաքրքրվեմ, ո՞վ գիտե,—ասում է,—գուցե գերեզմանը գտնես...

— Իմ էլ հայրն է սպանվել,—ասաց Մարիա անունով մյուս աղջիկը,—ո՞րտեղից կարող ես իմանալ, թե ուր է թաղված...

Ու տխուր հայացքն անորոշ տարածության հառելով, երկար լուռթյունից հետո ավելացրեց.

— Վերայի հետ որոշեցինք, թե դուել ենք մեր հարազատների շիրիմները, այն մեկն ահա՝ նրա հղբայրն ենք համարում, նրա կողքինն էլ իմ հոր գերեզմանն է, մեր ընկերուհիները թեև զոհված ազգականներ չունեն, բայց նրանցից ամեն մեկը նույնպես մի գերեզման է ընտրել, գալիս ենք ամեն օր, թարմ դաշտային ծաղիկներ դնում նրանց վրա... Եվ մեզ հետ թաշկինակներով հող էինք բերել հայրենի հողից, լցրինք նրանց գերեզմաններին... Ժերունիների խորհուրդն էր. կթեթևանա, ասում են, օտար հողի ծանրությունը մերոնց վրա...

Մենք նայում էինք երիտասարդ, խարտեշավարս, խաժաճն աղջիկներին, որոնք գեղեցիկ էին իրենց առաքինություններով և այն ավանդություններով, որ բերել էին այստեղ Հայրենիքի մի բուռ հողի հետ: Այդպիսի պահերին դժվարանում ես խոսք գրտնել հայտնելու այն խոհն ու զգացմունքը, որ վնհացնում են մարդու հոգին և շեն տեղավորվում բառերի մեջ:

Ի՞նչ ասել նրանց, ի՞նչպես շնորհակալ լինել մեր զոհված ընկերների փոխարեն, նրանց անունից, նրանց համար, որոնց անանուն գերեզմաններին բերել են նրանք հայրենի հողը, մեզ համար, որ կանք, շնչում ու ապրում ենք, զգում ու մտածում...

Քարե ցածր պարիսպների մոտ, մեր կողքին հանկարծ կանգ առավ բռնատար մի մեծ ավտոմեքենա: Բոլորս մեկեն շուտ եկանք: Մեքենան լցված էր կարմիր ու սև ժապավեններով զարդարված պսակներով և թարմ փայտերից շինած ողորկ հուշատախտակներով: Առաջինը ցած նետվեց միջահասակ, հաղթ ուսերով, բխավոր մի սերժանտ, նրան հետևեցին մյուսները, մի ամբողջ ջոկատ: Նրանք ներս թռան պարսպի վրայով, բարեկցին մեզ ու լուռ մոտեցան հողաթմբերին:

— Թարմ ծաղիկներ կան,—ասաց բխավոր սերժանտն առանց որևէ մեկի դիմելու,—հետո նայեց մեր խմբին,—աղջիկներն են բերել երկի... Շնորհակալ ենք, եթե իմանայիք, թե ի՞նչ հերոսների եք հարգանք մատուցել...

Տեսանք մենք, թե ինչպես շիկեցին վերան, Մարիան ու նրանց մյուս երեք ընկերուհիները:

— Գիտենք,—ասաց Մարիան երկչուտ ու անվստահ:

— Հաղիվ թե,—խոսեց սերժանտն ինքն իրեն,—չես իմանա, թե որ հողաթումբն ինչ պատմություն ունի, այդ նրանց ընկերուհիները միայն կարող են ասել...

Քիչ հետո պսակները հերթով իջան ու դրվեցին գերեզմանների վրա: Աղջիկներից ամեն մեկը մոտենում էր իմանալու այն նահատակի անունը, որին իր հարազատն էր համարել. Տյուրոնտակ Շարիլ, Իլյաշենկո Իվան, Տարասով Իվան, Ստարիկով Ֆեոդոր, Կուսուզով Կոնստանտին...

Մարիան երկյուղածությամբ մոտեցավ վերջին հուշատախտակին, որ նրա հոր գերեզմանի վրա էին դնում ու շշնջյունով արտասանեց.

— Կուտուղով Կոնստանտին Պետրովիչ, ծնվել է 1925 թվին... իմ հասակակիցն է...

Նվ կոացավ պսակն ու ծաղիկներն ուղղելու հողաթումբի վրա:

Վերջին հուշատախտակն իջեցրին հզրի հողաթմբին շնչելու, որի մոտ կանգնել էր Վերան առեղծվածի սպասողի լայն բացված բիբերով:

— Մխիթարյան Նահապետ Սարգսի..., — արտասանեց նա դողացող ձայնով:

Մոտեցա ես էլ, ջանալով ղսպել հուզմունքս: Փոքր ժողովուրդ ենք, բայց ամեն տեղ, ամենուրեք, և՛ հերոսների, և՛ նահատակների մեջ կան մեր ազգակիցների անունները:

— Դուք լավ էիք ճանաչում նրան, — հարցրի բխավոր սերժանտին, ցույց տալով վերջին հուշատախտակը:

Նա նայեց ինձ զննող հայացքով, կարծես մտածում էր, որ հիշի, թվաց, թե ոչինչ չունի ասելու ինձ պրուսական երկնքի տակ, պրուսական կոտորված եղջյուրով բրոնզե հզան այս հրապարակում հանգչող իմ հայրենակցի մասին:

Ինձ պատասխանելու փոխարեն նա հարցրեց.

— Դուք հա՞յ եք:

— Այո:

— Այդպես էլ իմացա... Նա դեմքով նման էր ձեզ, բայց կարճահասակ էք: Իմ ամենամտերիմ ընկերն էր Մխիթարյանը, ինչպես շճանաչեմ... Երբեք չես մոռանա նրա նմաններին...

Վերան, Ուրալից եկած աղջիկը, որ հարազատ եղբոր գերեզմանն էր փնտռել, նույնպես ինձ էր նայում հետաքրքիր հայացքով:

— Մենք բոլորս էլ ճանաչում ենք նրան, ով չի ճանաչում, — միջամտեց բանակայիններից մեկը, — և զնդի պատմության մեջ էլ են գրել...

...Ուրիշի խնդիրքով չէ, որ մարդ սկսում է պատմել այն ծանր փորձությունների մասին, որոնց միջով անցել է: Ներքին մի պահանջ է այդ: Թվում է թե բաժանում ես լսողների հետ բոսրտի բոլոր դառնությունները և սիրտդ թեթևանում է, բաժանում ես նրանց հետ բոլոր ուրախությունները և գոհ ես մնում ինքդ քեզանից՝ ուրախության ցուքեր տեսնելով նաև ուրիշների

աշքերի մեջ: Երեսնիվայր պառկած կանաչի վրա, մենք լսում էինք բեխավոր, հազթ ուսերով սերժանտին: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք երբեք չեն զգում, թե բնությունն իրենց տվել է այնպիսի ձիրք ու շնորհք, որին ուրիշները ողջ կյանքում ձգտում են ու չեն հասնում՝ պատմելու ու պատկերելու շնորհքը: Նրանք խոսքն արվեստ չեն համարում ու չեն ձգտում գեղեցկացնել խոսքը և դրանից էլ շահում է ճշմարտությունը...

— Այդպիսի ընկերոջը, եղբայրս, երբեք չես մոռանա,— կրկնեց նա իր արդեն ասած խոսքն ու լռեց, ապա ինքն իրեն հարցրեց. «Հիշո՞ւմ եմ Մխիթարյանին, Նահապետ Ասրղիսովիչին»—ու ինքն էլ պատասխանեց. «Շատ լավ եմ հիշում, սկզբից մինչև վերջը մի գումարտակում ենք եղել, բաժանել ենք աղն ու հացը, մի խրամատում ենք պառկել ցեխի մեջ ու անձրևի տակ և դուք հարցնում եք, հիշո՞ւմ եմ...»:

Ու այնուհետև հյուսվեց նրա պատմությունն առանց ջանքի, ինքն իրեն, ինչպես հոսող ջուրն է իր համար ճանապարհներ բացում: Լսում էինք մենք նրան արդեն առանց ընդհատելու:

...«Երբ առաջին օրերին նա մեր վաշտն եկավ, քաշվող ու հանդարտ տղա էր, երբեք չէր խոսում, եթե չխոսեցնեիր, առանձնա՝ նում էր ու միշտ մենակ էր, ընկեր չունեւր և չէր որոնում, կատակներ չէր սիրում ու հեռու էր պահում իրեն կատակողներից: Սիրում էր ուշադիր լսել, ճիշտ է, թե ինչ են խոսում զինվորները, ինչեր են պատմում իրենց կյանքից, բայց ինքը երբեք չէր պատմում իր մասին և վեճերի մեջ էլ չէր մտնում: Դժվար է այդպիսի մարդու համար աղմկոտ զինվորների մեջ ապրելը: Սատանայի նման հենց այդպիսի մարդուց էլ կաշում էին զվարճասերները, մանավանդ նրանք, որ գիտակից չեն ու սիրում են անտեղի մարդկանց սրտին կաշել: Բոլոր մարդիկ մի տեսակ բնավորություն չեն ունենա, տարբեր տեսակի մարդիկ են լինում, դու մի բան ես սիրում, մյուսը՝ մի ուրիշ բան, ուրեմն մի խանգարիր նրան և մի ծիծաղիր ավելորդ տեղը: Բոլորը խոմ չեն հասկանում դա: Ու հակառակի նման, տղաները միշտ նրանից էին կաշում, որ բարկացնեն, առանց պատճառի, հենց զվարճության համար: Նա լռում էր, բարեսիրտ ժպտում, կամ բարկանում էր ինքն իր մեջ ու էլի չէր պատասխանում: Իսկ

Քրք պատահում էր, մեկն ու մեկը սահմանն անցնում էր, նա շատ ու շատ լուրջ եղանակով ասում էր.

— Թանկագին ընկեր, բավական է, խնդրում եմ, հերիք է...

Ու այս խոսքերն ասում էր այնքան հետաքրքիր արտասանությամբ, այնպես անկեղծ, որ զինաթափ էր անում կատակասերներին: Ոչ նախատինք կար նրա այդ խոսքերի մեջ, ոչ խնդրանք և ոչ էլ հրաման, չեմ կարող ասել, թե ինչպես էր արտասանում նա, պարզապես խոսքերը սրտից ու հոգուց էին դուրս գալիս: Ինչու էր Մխիթարյանն այդպես, դժվար է ձեզ բացատրել: Ասես, թե հայերն են առհասարակ այդպես—ճիշտ չի լինի: Այնպիսի ուրախ հայերի եմ ճանաչում, որ խոսել սկսի, փորդ պիտի բռնես, և կռվարարների ու կոպիտների էլ եմ տեսել ձեր հայրենակիցներից»...

Այստեղ նա դիմեց ինձ ու պառկած տեղից շուռ գալով կողքի վրա շարունակեց... «Այդպիսիներ էլ կան, միք առարկի, ամեն տեսակ մարդիկ կան աշխարհում: Մեր Մխիթարյանն այդպես չէր: Ամենակարգապահ ու ամենահանդարտ բանակայինն էր մեր վաշտում: Բայց մի անգամ այնպես պատահեց, որ առաջինը հենց նա անկարգի անուն վաստակեց պետերի մոտ, որոնք նրան դեռ չէին ճանաչում: Մի գինվոր կար, մեծամիտ ու շարալեզու, որ համբերությունից հանեց նրան և այն է, պիտի Մխիթարյանն ասեր բոլորին ծանոթ իր խոսքերը, այդ տղան ինքր նրան նմանեցնելով ծաղրելու համար կրկնեց.

— Թանկագին ընկեր, խնդրում եմ...

Ու հռհռալով ծիծաղեց նրա դեմքին: Հենց այդ ժամանակ, ես էլ շիմացա թե ինչպես, ապտակի շրխկոց լսվեց: Ինչպիսի՞ ապտակ էր, հիմա էլ կարծես լսում եմ... Մի լավ քաղղեկ ունեինք, նրա մասին էլ կպատմեմ: Նա ու ես ուզում էինք արդարացնել Մխիթարյանին, բան դուրս չեկավ: Հանաք չի, Կարմիր Բանակում ապտակում ես ընկերոջդ: Մխիթարյանս մի քանի անգամ դրա համար հերթից դուրս ժամապահ կանգնեց: Դրանից հետո տղաների կատակները դադարեցին, իսկ նա էլի նույն լուսկյացն ու հանդարտն էր: Երբ մեր զորամասը ռազմաճակատ եկավ ու սկսեցինք կռվել, նա աչքի չէր ընկնում առաջին օրերին ոչ քաջությամբ, ոչ էլ իհարկե վախկոտ էր: Այնպես, միշտակ: Ինչ որ հրամայում էին, կատարում էր: Վաշտի հրամանատարն

ու բազմակերպվեցանք ինչ նրան իրենց մոտ որպես կապավոր։
Դժվար տեղեր էր գնում, դժվար հանձնարարություններ էր կա-
տարում, պատահում էր գնդակների տակ սողում էր դեպի դա-
սակները, դեպի գունդը, բայց ետ դալիս լուռ ու հանդարտ էր
խաղաղ օրերի պես, ոչինչ չէր ասում, չէր պատմում։ Միշտ շի-
երևում կոպում, թե ով ի՛նչ է անում և ի՛նչպես է անում, պիտի
որևէ մեկը պատմի։

Նահանջի օրերին նրա մի ուրիշ հատկությունն էլ ճանաչե-
ցինք։ Ինքը ոչ ծխող էր, ոչ էլ օդի էր խմում։ Բարի էր, ունեցա-
ծը բաժանում էր ընկերներին։ Բայց բարի էր էլի յուրովի։ Երբ
ծխախոտ էինք ստանում, իր բաժինը պահում էր տոպրակում,
սկզբում ոչ ոքի չէր տալիս, քանի դեռ բոլորն էլ ունեիք։ Հենց
որ զինվորների քսակները դատարկվում էին, պարկի միջից հա-
նում էր փոքրիկ տոպրակն ու հավասար բաժանում բոլորին։
Խոստովանում եմ, որ ինձ հրեման ավելի էր տալիս։ Շատ փա-
փուկ սիրտ ուներ, չէր դիմանում, երբ ծանոթ զինվորի, կամ
սպայի դիակ էր տեսնում, կանգնում ու լաց էր լինում։ Սկզբում,
իհարկեմ, բոլորս էլ այդպես էինք, հետո սովորեցինք, վարժվե-
ցինք։ Պատերազմ է, ոչինչ չես կարող անել, իսկ նա մինչև
վերջն էլ չընտելացավ։ Անցնում ենք քանդված ու ավերված
գյուղերով, փողոցներում սպանված երեխաների դիակներ են
պատահում, մենք նայում ենք, վիշտը սեղմում է կոկորդդ, բայց
առաջ ես գնում, իսկ նա կանգնում նայում է ու էլի աչքերը
թրջվում են, հրեման էլ ուշանում է, ինքն իր ձեռքով թաղում
սպանված երեխաներին ու գալիս հասնում է մեզ։ Մի անգամ
մեկը նրա մասին ասաց, թե թույլ հոգի ունի, պատերազմում
չի կարելի աղջկա պես լաց լինել... Ու վեճ բացվեց մեր մեջ։
Քաղաքին էլ խառնվեց այդ վեճին։

— Իսկ դուք, ասում է, գիտե՞ք նրա կյանքի պատմությունը,
ով է եղել նա, ինչպես է աճել։ Ծնվել է նա, ասում է, Տաճկաս-
տանում, հազարավոր հայերի, ասում է, այնտեղ թյուրքերը կո-
տորել են, որովհետև հայերն ռուսների կողմն են պահել։ Քսան
թվին, ասում է, երբ վեց տարեկան է եղել նա, ամբողջ ընտա-
նիքին, քույրերին ու եղբայրներին սպանել են թյուրքերը նրա
աչքերի առաջ, նա թաքնված է եղել խոտի դեզի մեջ ու բոլորը
տեսել է։ Դրա համար էլ, ասում է, այդպես լռակյաց ու մռայլ

է մնացել, ու դրա համար էլ այդպես զգայուն է: Բայց ազնիւ՞
ու գիտակից զինվոր է և ոչ մեկիցդ ետ չի մնում...

Քաղղեկը շատ էր սիրում նրան, նա էլ՝ նրան: Չնայած հասակակից էին, բայց քաղղեկը նրան «СЫНОК» էր կոչում... Մի անգամ սովինամարտի ժամանակ, երբ նրանք կողք-կողքի էին, գերմանացին քիչ էր մնում, որ դանակի հարվածը քաղղեկի կրծքին իջեցնէի, Մխիթարյանն առաջ է գալիս, հարվածն իր ուսին առնում ու բահով փշրում է գերմանացու գանգը: Վերքը թեթեւ էր, շուտ անցավ: Դրանից հետո էր, որ սկսեցին խոսել նրա քաջության մասին...

— Ինձ մի ծխախոտ փաթաթիր Վասյա, — ընդհատելով պատմությունը, դիմեց նա բանակայիններից մեկին, — տեսնում ես, որ զբաղված եմ, պատմում եմ, — ու գրպանից բռնով թամբաբոռ հանեց, — առ...

...Երբ քաղղեկը ծանր վիրավորվեց 1942 թվի մայիսին, ամբողջ գիշերը Մխիթարյանը սանիտարական գումարտակում նրա մահճակալի մոտ նստած էր եղել, լուսաբացին քաղղեկը վախճանվել էր, նա թաղել էր նրան իր ձեռքով և եկավ մեզ մոտ... Գետնատնակի կողքին ես տեսա նրան լուռ ու տխուր նստած, ծխում էր: Այդ օրն առաջին անգամ նա սկսեց ծխել և առաջին անգամն էլ իր բաժին օդին չառաջարկեց ինձ, բաժակն իմ բաժակին խփելով ասաց. «Քաղղեկի հիշատակին»... Ու խմեց մինչև վերջին կաթիլը, հետո էլի ասաց, — «Կույս, դու լավ տղա ես, միշտ միասին լինենք, չբաժանվենք իրարից...»:

Դրանից հետո էլի երեք տարի մենք միևնույն գնդումն էինք նրա հետ, ընկերների շրջանում էլի նա նույնն էր մնացել, երբեք չկոպտացավ ու ընկերների հետ վեճ ու կռիվ չունեցավ, բայց մարտերի ժամանակ միշտ էլ քաջ էր: Մարտական դրվագներ պատմեմ: Ի՞նչ կարիք կա: Ո՞ր ճակատայինի կյանքը լի չէ դեպքերով: Երեք անգամ վիրավորվեց նա, ուղարկվեց թիկունք բժշկվելու: Հարյուրավոր կիլոմետրերով առաջ էր շարժվում ազամաճակատը, բայց ամեն անգամ գալիս գտնում էր նա մեզ, իր ընկերներին, իր գունդը...

Իոչոր պետերը նրան սիրում էին ու վերցնում իրենց հետ: Նա շատ համեստ էր, երբեք հովանավոր չէր փնտռում, բայց միշտ էլ հովանավորներ էին գտնվում՝ մեկ վաշտի հրամանա-

«ոարը, մեկ գումարտակի, մեկ գնդի, գյուղերումն էլ կանայք ու աղջիկները հարգում ու սիրում էին նրան, բոլորն էլ տեսնում էին, որ ազնիվ մարդ է: Երբ անցյալ տարի աշնանը հասանք մեր պետական սահմանին, գրկեց ինձ, համբուրեց ու աչքերից արտասուքներ եկան, Կոլյա, ասում է, հիմա որ սպանվեմ, չեմ ափսոսա, խիղճս հանգիստ է... Մյուս օրը հարցնում է, ի՞նչ ես կարծում, ասում է, այստեղ երկա՞ր ժամանակ պիտի նոր հարձակման սպասենք: Երեկ երկար, օդից այդպիսի հոտ է գալիս.— պատասխանում եմ ես:— Ես էլ եմ այդպես կարծում,— ասում է նա:— Եվ իսկապես, այդպես էր: Դադարիքները, ճիշտ է, գնե՜րալների մոտ են լինում, բայց զինվորն էլ օգը հոտոտնում է գլխի ընկնում, թե որտեղ ինչքան պիտի պաշտպանություն պահենք, թե երբ պիտի սկսվի հարձակումը... Մյուս օրը դիմում է մեր Մխիթարյանը գնդի հրամանատարին, որ արձակուրդ տան իրեն... Բոլորս զարմանում ենք, ոչ ոք չէր սպասում. ո՞վ է մեզանից արձակուրդ խնդրում, թշնամու հողն ենք մտնում, ի՞նչ արձակուրդի ժամանակ է: Բայց նա շատ ու շատ խնդրում է, աղաչում:— Մինչև հարձակումն սկսվի,— ասում է, ես կգամ, կհասնեմ: Սիրում էին, շմերժեցին, ո՞վ գիտե, գուցե մի դժբախտություն կա, չի ասում: Իսկ երբ շտաբում փաստաթղթեր էին գրում, խնդրում է գրեն, որ արձակուրդ է գնում ոչ թե Հայաստան, այլ Բուդյոննովկա, Կուրսկի մարզի Շեբեկինի շրջանում այդպիսի մի գյուղ կա, մենք այնտեղ կովել ենք: Դա արդեն հանելուկ էր: Ինչո՞ւ է գնում Բուդյոննովկա, ոչ ոք չկարողացավ բացատրել, ինքն էլ ոչինչ չի ասում:

— Նահապետ, երեկ սիրուհի՞ ունես, ինձանից թաքցրե՞լ ես,— ասում եմ ես:

— Ամոթ քեզ, որ այդպես բան ես մտածում, Կոլյա,— պատասխանում է ինձ ու էլի ոչինչ չի ասում: Գնդում բոլորն էլ ինձ պես էին մտածում: Գնաց, վերադարձավ, տրամադրությունը լավ է: Ու մեկ էլ տեսնում ենք իրար հտեից նամակներ է ստանում Բուդյոննովկայից, ծրարի վրա էլ հոտ-հասցեն՝ Եկատերինա Մասլովա... է, ախպերս, մտածում եմ, մախաթը պարկում չես թաքցնի: Բայց նա էլի ու էլի վիրավորվում է, երբ ասում ես ու կրկնում է էլի— ամոթ քեզ, Կոլյա, որ այդպես ես մտածում իմ մասին...

Ինչ մարդ է, մտածում եմ, ոչինչ չի խոստովանում... Մի անգամ էլ ծանրոց ուղարկեց այդ հասցեով: Լավ, ասում եմ, պատերազմը կվերջանա, կգնանք, հարսնացուիդ կտեսնենք, կպարենք հարսանիքիդ: Այս խոսքիս վրա նա մտածում է, մտածում ու ասում,— Լավ չի, Կոլյա, որ դու մարդու չես հավատում...

Երբ մտանք թշնամու հոլը, կուլում էր իսկական հերոսի պես: Գրոհների ժամանակ առաջինն էր բարձրանում, մյուսները գնում էին իր ետևից: Գրավված քաղաքներում չէր խոսում հասակավոր զերմանացիների հետ, եթե ռուսերեն իմացողներ էլ էին լինում, էլի դեմքը շուռ էր տալիս, բայց երեխաներին հաց ու շաքար էր բաժանում, գլուխները շոյում: Երեխաներին խղճալը, մենք էլ էինք խղճում, բայց նա շատ էր երես տալիս: Մի անգամ ես նրան այսպիսի մի խոսք ասացի,— Դու, ասացի, բարի քրիստոնյայի հոգի ունես, ռուս երեխաների համար լաց էիր լինում, զերմանացի երեխաների էլ գլուխն ես շոյում, ո՛չ մի տարբերություն... Նա նայեց ինձ շատ վիրավորված դեմքով: Նա, նրան այդպես չէի տեսել, ու բարկացած ասաց:— Դու հիմար ես Կոլյա... Ու երեք օր հետո շխոսեց: Հետո իհարկե հաշտվեցինք, երբ ես հանձնեցի նրան Բուդյոննովկայից եկած հերթական նամակը ու սկսեցի սովորականի պես կատակել. և դու ընկերս ես ու զաղտնիքներիդ ինձ չես ասում, չկա, ասում եմ, մեր կարմիր Բանակում քեզ պես ծածկամիտ մի ուրիշ չկան... Նա ժպտալով գրկեց ինձ ու այդ անգամ էլ լռեց: Այդ զաղտնիքն իմացանք շատ ուշ... Գրոհում էինք Տիլզիտը: Հենց այս բրոնզե եղան արձանի տակ ես ու նա պառկած, ավտոմատներով կրակում էինք: Ծանր վիրավորվեց: Փոխադրեցին սանիտարական գումարտակը: Մի օր հետո գնդի հրամանատարն ինձ ուղարկեց նրա մոտ: Ինքն էր կանչել: Երբ հասա, մեռնում էր արդեն: Ինձ տեսավ, ճանաչեց: Ձեռքս բռնեց ու ամուր սեղմելով ասաց. «Ներիր, Կոլյա, որ քեզ հիմար ասացի մի անգամ, խնդրում եմ ներես...»: Դատարկ բաներ ես ասում, ասում եմ, ես երբեք էլ չեմ վիրավորվել քեզանից: Նա էլի կրկնում է. «Ես ոչ մի վատ բան չեմ արել կյանքումս, ասում է, ոչ մի մեղք չեմ գործել»... Ու աչքերում շողում են արտասուքները: Նա հանգստացնում եմ: Մի հուսահատվիր, ասում եմ, կառողջանաս, միասին կավարտենք պատերազմը, հայրենիք կվերադառնանք... Նա բացասաբար շար-

ժուամ է գլուխն ու ասում. «Ինչու հուսահատվեմ, դիտեմ, որ մեռնում եմ, մեռնելուց չեմ վախենում»... Հետո, խնդրում է բարեկել ընկերներին, շարշարանքով հիշում ու շարշարանքով արտասանում է մի քանի տասնյակ անուն, Գրիբովին, Բարտենովին, Վասիլշովին, Ալիևին, Կուսուզովին, Կոպրակին, Դեկանաձեին, Կովալևին... Համարյա ամբողջ վաշտի ցուցակը, մեծ ձիգ գործ դնելով դողացող շրթունքներով ամեն անուն արտաբերելու համար։ Ու վերջում ասում է.

— Գրիբ եկատերինա Մասլովային, որ գերեզմանին լավ նայի, որ ծաղիկներ...

Ի՞նչ գերեզման, ի՞նչ ծաղիկներ։ Ես նույն օրը գրեցի և շուտով պատասխան ստացա։ Պարզվեց, որ անտեղի էին իմ բոլոր կատակները, որ նա, այդ եկատերինան վաթսուն տարեկան մի ուսուցչուհի է։ Ահա նրա նամակը, կարող եք կարդալ։ Այս նամակը մեր գնդի պատմության մեջ է մտել»...

Լ՛նկերս կարդաց ուսուցչուհու նամակը բարձրաձայն.

...Ի՞նչ հարցնում եք, թի ո՞վ եմ ես, երբմանից եմ ճանաչում ձեր ընկերոջը, և ի՞նչ գերեզմանի մասին հոգալու համար է նա խնդրել ինձ մահվանից առաջ։ Օ, դա տխուր, շատ տխուր պատմություն է, թանկագին զավակներս։ Լսեցեք ուրեմն այդ պատմությունն ազնիվ այն հոգիների մասին, որոնց հավանորեն դուք լավ եք ճանաչել, քան ես։ Այս գյուղի ուսուցչուհին եմ ես, վաթսուն տարեկան ծերացած մի կին եմ։ Էվակուացիայից հայրենիք վերադառնալով, հաճախ այցելում էի մեր գյուղի մոտ գտնված հերոսների գերեզմաններին ու ծաղիկներ դնում նրանց վրա։ Ոչ մեկին չէի ճանաչում ես ու չէի տեսել, բայց գիտեի, որ ինձ նման մայր է ծնել նրանցից ամեն մեկին։ Սգավոր մայրեր։ Ինչքան վիշտ ու ցավ տեսանք մենք և ինչպես դիմանում ենք այդ ամենին... Մի անգամ էլ, երբ կրկին գերեզմանոց էի գնում, հեռվից նկատեցի, որ հողաթմբի մոտ նստած է մի զինվոր։ Մոտեցա, տեսքից երևում էր, որ կովկասցի էր։ Ինչքա՞ն թախիծ, ինչքա՞ն տխրություն կար այդ երիտասարդ մարդու դեմքին, նրա թուխ աչքերում, վիշտը կարծես ծանրությամբ նստած էր նաև նրա հոգնած ուսերին, նրա մեջքին և դրանից էլ գլուխը հակել էր նա հողաթմբի վրա... Հետը խոսել սկսեցի, ոչինչ չասաց իր մասին։ Հրավիրեցի ինձ մոտ ու պահեցի գիշե-

րելու: Այնուհետև մենք իրար հասկացանք: Պատմեց նա ինձ իր կյանքը, որ շատ ողբերգական է եղել... Թող անիծված լինեն շարագործները, որ միշտ եղել են ու կան, գերմանացի լինի նրանց անունը, թուրք, թե այլ բան... Պատմեց ինձ այն բոլոր գառնությունները, որ ապրել է ռազմաճակատում: Յուրշենկո անունով մի քաղղեկ է ունեցել, որի հետ միասին շարունակ նահանջել են Ժիտոմիրից, Կիևից մինչև մեր գյուղը: 1942 թվի մայիսին վիրավորվել է Յուրշենկոն ու մեռել նրա ձեռքերի վրա, խնդրելով, որ եթե ազատագրվի մեր երկիրը, եթե մեր պետական սահմանին հասնի Կարմիր Բանակը և Մխիթարյանը ողջ մնացած լինի, գա նրա գերեզմանի վրա, կանչի նրան, ձայն տա, ասի, որ Սովետական Միության հողը ծայրից ծայր ազատ է. «Նա կլսեմ քո ձայնը,—ասել է նա,—և հանգիստ կզգամ ինձ հողի տակ»: Թաղելով Յուրշենկոյին, Մխիթարյանը երդվել է, որ եթե ողջ մնա, սրբությամբ կատարի իր բարեկամի խնդիրը... Ահա թե ինչու համար էր աշձակուրդ վերցրել նա մեր գյուղը գալու, երբ դուք սահմանին էիք հասել: Եկել էր իր սրբազան ուխտը կատարելու, եկել էր Յուրշենկոյին հաղորդելու հաղթանակի լուրը... Մի շաբաթ շարունակ գնում էր նա նստում իր բարեկամի գերեզմանի մոտ ու երեկոյան տուն վերադառնում: Մեր գյուղում բոլորը սիրեցին նրան, սիրոյից նա մեր բոլոր մայրերի վշտացյալ սիրտն իր ազնիվ վարքով... Քանի դեռ կենդանի եմ ես, կկատարեմ նրա խնդիրը, Յուրշենկոյի գերեզմանին միշտ թարմ ծաղիկներ կլինեն...

Նամակի ընթերցումից հետո իրար էինք նայում մենք և լուռ էինք:

— Ազնիվ հոգի է եղել,—ասաց ընկերս, բայց ինչու է թաքցրել այդ պատմությունն իր ընկերներից:

— Նա սուրբ մարդ էր,—ավելացրեց բեխավոր սերժանտը,—բնավորությունն էր այդպես, չէր սիրում ամեն ինչ պատմել, թեկուզ ընկերներին, տարբեր տեսակի մարդիկ են լինում... և դուք ասում եք, ճանաչում եմ նահապետ Մխիթարյանին...

Վերան խոնարհվել էր Մխիթարյանի հողաթմբի վրա, որ իր եղբոր գերեզմանն էր համարել նա, որի վրա լցրել էր մոր թաշկինակով հայրենիքից բերած հողը...

Մարիան, որ լուռ կանգնել էր նրա կողքին, ասաց.

— Այս պատմութիւնը կգրեմ ես քրոջս...

Բէխավոր սերժանտը նայեց արեւմուտքին:

— Ժամանակն է, տղերք, որ վերադառնանք... իսկ դուք, աղջիկներ, խնամեցեք մեր ընկերներին...

Այդ ասելով, ցույց տվեց նա գերեզմանները, կարծես կենդանի մարդկանց մասին էր խոսում, խնդրելով, որ աղջիկները փայփայեն նրանց:

Նստած տեղից ոտքի կանգնեց Վերան ու դողացող ձայնով դիմեց սերժանտին.

— Հարազատս, սպասեցեք մի րոպե...

— Ի՞նչ է:

— Ո՞րտեղացի էր այդ քաղղեկ Յուրշենկոն:

— Սիբիրեցի, — պատասխանեց սերժանտն իր մեքենայի կարինը մտնելով:

— Իսկ ինչպե՞ս էր անունը:

— Յուրշենկո Վլադիմիր Յակովլևիչ:

Աղջիկը ցնցվեց, նրա բիբերը լայնացան, ծնկները ծալվեցին ու նստեց նա գերեզմանի հուշատախտակի կողքին:

— Նա իմ եղբայրն է եղել... մեր Վալոդիան...

Բէխավոր սերժանտի մեքենան սլացավ ու մի ակնթարթում անհետացավ տեսողութիւնից:

Փարվելով Նահապետ Մխիթարյանի գերեզմանին, գրկելով նրա հողը, հեկեկաց նահատակ հային անժանոթ աղջիկը.

— Թանկագինս, չէ որ սիրել ես դու Վալոդիային, նա իմ եղբայրն է եղել... կգրեմ մայրիկին... և քո մասին էլ կգրեմ... Եվ այդ բարի ուսուցչուհուն նույնպես նամակ կգրեմ... Եւ հա՛, հասցեն չվերցրի...

Ընկերոջս հետ նստեցինք մեր «Վիլիսը» հեռանալու մօայլ ու ամայի Տիլզիտից:

Բութ հայացքով հրապարակից նայում էր մեզ գնդակներով ծեծված, կոտրված եղջուրով պրուսական բրոնզե եղջ:

Մեր մեքենան սուրում էր ավերված փողոցներով, փլատակներ լի և այրված շենքերի կմախքների միջով: Վերջալուստի տակ արնագույն էին երևում նեման գետի ալիքները, որի կամուրջի վրա մի օր հանդիպել էին Նապոլեոնն ու Ռուսաստանի թագավոր Ալեքսանդր Ա-ն: Պրուսական հողը մեր ոտքերի տակ էր:

Ժպտում էր պարզ երկինքը։ Մեր գլխավերևով անցնում էին
կռունկների երամները։ Սուրում էր մեր մեքենան ու հս վերջա-
լույսի դաշտերին նայելով, մտածում էի, որ կյանքի ծանրությու-
նը երբեք մարդուն չի ճնշի, երբ նրա հոգին լի է մեծ ու վեհ
առաքինություններով։ Դեռ ինչքա՛ն տարիների մեջ, ինչքա՛ն
ժամանակների մեջ ապրող սերունդները ստեղծագործական ներ-
շնչումներ պիտի ստանան մեր օրերի մարդկանց կյանքից ու
գործերից։

Մայիս, 1946 թ.

Երևան

Ժ Ա Ր Ա Վ

Ա.

...Աչքերը դանդաղ բացվեցին ու նրա պաղ հայացքն ընկավ աշխարհի վրա, բայց դեռ մեռած էին և՛ կամքը, և՛ հիշողությունը, չկար նաև սեփական մարմնի զգացողությունը, լսողությունն էլ դեռ չէին հասնում ամենի աղմուկն ու որոտը, որոնց խուլ արձագանքները կրկնվում էին եղևնու անտառներում... Առաջին անգամ այդ օրը կանգնած ջրերի վրա պսպղում էր ապակու պես թափանցիկ սառցի բարակ կեղևը: Դաշտերի շո-րացած խոտը, արևածաղիկների ցողուններն ու ծառերի սա-ղարթները ծածկվել էին սպիտակ եղջամով: Երկրի վրա փովել էր ձմեռնամուտի շունչը:

Արևի շողերն ընկան բիրբրի մեջ, թեթև, շատ թեթև ցավ ըզ-գաց ծոծրակում ու քունքերում: Աչքերը փակեց: Աստիճանաբար աշխարհն անբողջանում և անհայտությունից, համակ խավարից վերածնվում էր նորից ու մտնում նրա սեփական աշխարհը: Ահա դիմացի տունը՝ կոնաձև տանիքով, դիմացի բլուրից գոլորշի է բարձրանում, կանգնած են ծառերը, խմբերով, մենավոր ծառե-րը: Բայց ինչո՞ւ սպիտակ են նրանց սաղարթները... Արթնանում էր նաև լսողությունը, որ մեռյալ անշարժության ու լուռության մեջ որսաց սկզբում հեռավոր, խուլ մի աղմուկ, ապա մոտիկ, շատ մոտիկ տան շեմի վրա լսեց կաշաղակի կշկշոցը... Բնադ-րական շարժումով փորձեց նա փոխել դիրքը և կարծես թե փլվեց խախուռ շենքի նման, թվաց թե մարմնից պոկվում էին ուտերը,

հոգերը ճարճատում էին... Դա փրկարար նշան էր, որ կա իմֆը, դոյություն ունի... Նվ արթնանում էին նաև հիշողությունն ու միտքը. հիշեց, որ իր անունը Միքայել է... Ու սկսեց կրկնել սեփական անունը՝ «Միքայել, Միքայել, Միքայել»... Թվաց, թե անտառի աղմուկների մեջ էլ լսվում է իր անունը՝ Միքայել, Միքայել...

Փարատվում էր մշուշը, օրն հստականում, արևը բարձրանում էր դեպի վեր՝ շարշարանքով ու տառապանքով ու շեշտակի նայում նրա աչքերի մեջ։ Զգում էր նա արդեն և՛ ինքն իրեն, և՛ աշխարհը և ժամանակն ու լսում էր բոլոր աղմուկները, հրանոթների որոտն ու գնդացիների մոտիկ ճարճատյունը... Ինչքա՞ն ժամանակ է, որ ինքն ընկած է այստեղ, ինչքա՞ն ժամանակ է անցել այն բույսից, երբ նա վառեց պատրույգալարը, պայթեցնելու համար ռազմանյութերի պահեստը, այն ակնթարթից, երբ դժոխային որոտից ցնցվեց երկիրը, իր աչքերի առաջ մոթ ամպեր երևացին և ամեն ինչ թաղվեց խավարի ու անհայտության մեջ... Հեռավոր, անթափանց մշուշից զատվեցին ու կենդանացան նրա հիշողության մեջ ընկերների դիմագծերը, կանգնեց նրա մտքի աչքերի առաջ գեներալի ծանոթ, շատ ծանոթ կերպարանքը, որը գրկեց նրան ու հաջողություն մաղթեց...

Մեծ ճիգով շուռ եկավ նա երեսնիվայր ու խորը շունչ քաշելով՝ սկսեց սողալ դեպի այն կողմը, որտեղից ծագեց արևը։ Գլուխը պտույտ էր գալիս, ոտքերն ավելի ու ավելի ծանրանում էին, հաճախ հանգստանում էր խոտերի ու ցամաքած առուների մեջ, ականջ դնում համազարկերին, փոխում ուղղությունը և կամ շարունակում սողալ։ Առաջնորդում էին արդեն գիտակցությունը, կամքն ու փրկության հույսը։

Թափառեց այդպես մի օր ու գիշեր, շարունակ սողալով, երբեմն չորեքթաթ մոտենալով մեկ փրկության եզրին, մեկ հեռանալով նրանից։ Երրորդ օրը առավոտյան հանդիպեց մեր դեռ-քերին։

— Տարեք ինձ գեներալ Պանֆիլովի մոտ...

Շշնջաց և ուշաթափվեց։

Կրկին կորավ ժամանակի ու տեղի զգացողությունը։

Մարտիկներն ուժով հեռացնում էին նրա ծնոտներն իրարից և օղի լցնում բերանը: Ոգելից հեղուկը հաճելի ջերմությամբ էր տարածում նրա երակներում, կենդանություն և ուժ ներարկում: Վերստին հարյավ ու վերադարձավ երկրորդ անգամ կուրած աշխարհը: Նրա բերանը դրին սև հացի մի կտոր: Ատամները սեղմեց նրա վրա և թուլություն, անհաղթահարելի թուլություն զգաց...

Ու ահա երևացին կրկին ծանոթ դեմքեր նրա աչքերի առաջ, այս անգամ ոչ թե քնի, հոգնած, ընդարձացած երեակայության, այլ պարզ ու մեկին իրականության մեջ, առարկայական, կենդանի:

— Տիտո՛ն...

Ճշաց նա և ինքն էլ փշաքաղվեց իր սուր ձայնից: Հետո իր ճակատին զգաց մեկի տաք ձեռքը: Ո՛չ, երազ չէ, տենդի մեջ չէ նա այլևս, նա ինքն է. գեներալ Պանֆիլովը...

— Հանգստացիր որդիս, հանգստացիր...

Նույն ծանոթ հայրական ձայնն էր, որ երկու, թե երեք օր առաջ ասաց. «Գնա՛, մենք հավատում ենք քեզ»...

Գեներալը բարձրաձայն հրամայեց.

— Մի բաժակ էլ օղի տվեք...

Այս անգամ նա ինքն իր ձեռքով խմեց օղին և դատարկ բաժակը պարզեց գեներալի կողքին լուռ ու անխոս կանգնած զինվորին:

— Մենք կարծում էինք, թե դու զոհվել ես,— ասաց գեներալը,— քիչ առաջ միտինդ եղավ քո հիշատակին... Եվ ահա եկար դու, բուրդիս ամառները...

Չարմացած նայում էր նա գեներալին, հրամանատարներին ու մարտիկներին, որ շրջապատել էին իրեն և արդեն կուսում էր նրանց խոսքերը, նրանց՝ զարմանքի և ուրախ ժպիտների իմաստը: Բոլորը սիրելի էին, և՛ մարդիկ, և՛ ուշ աշնան թփուտները, և՛ կյանքը, որը դեռ ամենուրեք վառողի ծխով էր պատած: Կան խոսքեր, որ մարդու սրտից են պոկվում ու չեն ուշանում հարկավոր բոսկից: Նա շշնջաց.

— Ինչո՞ւ մեռնել, ես ուզում եմ ապրել դեռ...

— Ճիշտ է,—ասաց գեներալը,—մենեկ միշտ էլ կարելի է, մենեկը հեշտ է...

Միտքն աշխատում էր, շրջապատը պարզվում:

— Ես ուզում եմ մենեկ այն օրը, երբ կսկսվի մեր հարձակումը, տեսնենք թշնամու նահանջը... Այդ օրը թող թշնամու գնդակն իմ կրծքին դիպչի, կմենեկ հանգիստ խղճով... Ավելին չեմ երազում:

Գեներալն ուրախ ծիծաղեց ու դարձավ իր կողքին կանգնած ղինվորին.

— Վկա եղիր, Տիխոն, այդ օրը կգա, այն ժամանակ կստուգենք Պետրոսյանի խոսքերը... Իսկ հիմա տարեք թող հանգրտանա...

1941 թվականի հոկտեմբեր ամիսն էր:

Դաշտերում զդրդում էր հրետանու որոտը:

Բ.

Անցնում էին օրեր ու շաբաթներ: Դաշտերը պատում էին դիակներով, զոհվեց գեներալ Պանֆիլովը, մայրաքաղաքի մոտ հերոսացան նշանավոր 28 պանֆիլովականները, որ Միքայիլ Պետրոսյանի ընկերներն էին: Անցավ ցրտաշունչ ձմեռը, հալվող ձյունը ծծվեց դաշտերի սևահողում, լվաց անցյալ տարվա արյունը: Եկավ դարունը, ծաղկեցին դաշտերն ու անտառները, մեռածների գերեզմանները կանաչ խոտով պատեցին: Եկավ ամառը և կրկին սկսվեց նոր նահանջ: Դաշտում էր թշնամին դեպի հարավ, դեպի արևելք, հասավ նա Դոն գետին, անցավ Դոնն ու շարժվեց դեպի Վոլգա, հասավ Կովկասյան լեռներին: Ողջ մնացածների սրտից արյուն էր կաթում:

Միքայիլ Պետրոսյանն ահագին վիշտը կրծքում սեղմած, նահանջում էր արկերի պայթյունների միջով, ընկնում ու ոտքի կանգնում, գրոհի էր գնում ու ետ սողում թշնամու ուժի առաջ:

Անցավ մի աշուն էլ: Սկսվեց կրկին հյուսիսի դաժան ձմեռը: Թվում էր, թե չի եղել սկիզբ և չկա վախճան, թվում էր, թե ծնվել են մարդիկ կրակոցների տակ, վառողի գորշ ծխի մեջ և

շկա ու շի եղել այլ մի կյանք... Ու կատարվեց հրաշքը: Սկսվեց երազած հարձակումը, որ այլևս կանգ չէր առնելու... Շողայ հույսի առաջին շողքը զինվորի հոգում և նրա մարմինն էլ աշխույժ առավ: Օրվա ու գիշերվա սահմանները ջնջվում էին, ժամանակը՝ աղմուկով ու դղիրդներով, մահով ու կյանքով լի, և ծնում էր մարդկանց մեջ նոր միտք ու խոհ և խլում մեկեկն այն ամենը, ինչ որ տրված էր մարդուն:

Մաղկեց անծայրածիր դաշտերում նոր գարունը և դեռ հարձակումը շարունակվում էր: Չէր նկատվում Միքայելը միլիոնների մեջ, բայց առաջին մարտերից հետո զինվորն այնուհետև միշտ էլ գտնում է իր տեղը փոթորիկներում ու տարերքում: Ողջ ռազմական կյանքը տեղից շարժվել ու տենդագին արագությամբ գալիս անցնում էր առաջ, հեղեղի պես իր ալիքների մեջ առնելով նաև նրան ու իր ընկերներին: Հայացքի տակով շարժվում էին հազարավոր, հարյուր հազարավոր դեմքեր ու բոլորն էլ կարծես ծանոթ էին. խարտյաշ մազեր, շեկ սլավոնական կերպարանքներ, մոնղոլական նեղ աչքեր ու հաստ ծոծրակներ, կովկասյան մեծ ու ցցուն քթեր, թավ և թուխ հոնքեր: Կարծես միշտ, իր ծննդյան օրից եղել էր ինքն այդ հազարների հետ, նրանց մեջ ու միշտ պիտի անբաժան լինի: Բաժանման կարճատև օրերը երազի էին նման: Երեկ դեռ թվում էր, թե կորցրել է նա այդ հարազատ աշխարհը և այսօր ահա, ինչպես միշտ, գտել է կրկին... Յոթ օր շարունակ երեքով թշնամու թիկունքում անցնում էին անտառների արահետներով, թաքնվում թփուտներում, ժամերով անշարժանում խոտերի մեջ, գիշերներին վերադարձն ճանապարհ փնտրում: Երրորդ ընկերը վիրավորվեց: Հերթով նրան շալակելով, անցնում էին նրանք ճահիճների միջով: Լուսավորվում էր գիշերը հրթիռներից, գնդակոծման տակ էր տարածություն ամեն մի քայլը: Եվ երբ անցնում էին նրանք կյանքի ու մահվան գիծը, որ զինվորական լեզվով հակառակորդի պաշտպանության առաջավոր եզր էր կոչվում, վիրավորվեց նա ոտքից: Ավելի ու ավելի էր զգալի դառնում ընկերոջ մարմնի ծանրությունն իր մեջքի վրա ու փայտանում էր աջ ոտքը ջրի մեջ: Հետո ճահիճը խորացավ, ջուրը հասնում էր կուրծքը, թվում էր, թե

միջատներ են շրջում մարմնի վրա, իսկ կրակն ուժեղանում էր, շուրջը կայծերի պես փշրվում էին պայթող գնդակները: Զգացարյան քերմություն իր ծոծրակի վրա, անցավ մահվան գոտին, ցած դրեց ընկերոջ մարմինը: Նոր վերք ստանալով ճանապարհին, նրա մեջքի վրա ընկերը մեռել էր... Դա երեկ էր, իսկ այսօր ահա անցնում էին նրանք կանաչ մարգագետնով: Շուրջը բուրում էր բնությունը: Երեկվա թեթև վերքից կաղում էր Միքայելն ու հենվել էր Տիխոնի ուսին: Խոնարհվում էր խոտը ոտքերի տակ, հորիզոնը պարզ էր և շիւր ամպի ոչ մի պատառ լուրթ-կապույտ երկրնքի վրա:

Տիխոն նիկողաեր մտածեց և ինչ-որ բան հիշելով ասաց.

— Ինչ երազում էիր այսօր մեռնել, հիշո՞ւմ ես, գննելու ինչ ասացիր... ահա և երազածդ օրը...

— Մեռնե՞լ... Ձե՛, մեռնել դեռ չեմ ուզում... դեռ կես ճանապարհին ենք... Չտեսնե՞մ ուրեմն երկրի ազատությունը... Թող հասնենք մեր սահմանին, ետ նայենք այնտեղից ազատագրված մեր դաշտերին ու քաղաքներին և թող այդ օրը դիպչի ինձ իրշնամու գնդակը... Կմեռնեմ այն ժամանակ հանգիստ խղճով, ավելին չեմ ցանկանա...

Գ.

Շարունակվում էին ճակատամարտերը: Անցավ դարունը, արտերում աճած վայրի ցորենն հասկակալում ու հյութավորվում էր: Մանոթ գետերը հոսում էին հանդարտած ալիքներով ու կանգ չէր առնում ժամանակը: Չորրոդ ամառն էր: Ճանապարհների փոշին նստում էր մարդկանց դեմքերին, հրացանների ու թնդանոթների վրա, տանկերի ու սայլերի վրա, ձիերի բաշերին ու ծառերի սաղարթներին: Արկերի պայթյունից հոգն էլի շատըրվանի պես բարձրանում էր վեր, օդային մարտերից թափվում էին ցած արկերի բեկորները: Տնքում էր կրկին երկիրը ծանր ցավից: Ճանապարհների եզրերին, գյուղերում ու քաղաքներում և դաշտերով շարժվող զորքերի ետևից մնում էին զոհվածների թարմ հողաթմբեր: Կիզում էր ռազմական ամառվա

շողը: Հետո սկսվեցին անձրևները, անվերջ ու միալար մազոտ անձրևները: Եկավ էլի աշունը, սկսվեց նոր տերևաթափ... Ու բորբոքվեցին նոր մարտեր՝ ճեղքելու թշնամու պաշտպանության նոր գիծը, բացելու կրկին օպերատիվ ազատ տարածություն: Փոքրիկ մի տնակից մի անգամ Միքայելն հրետանային կրակի ուղղությունն էր ճշտում: Գերմանացիները հակազդուհի եկան: Տարածությունը գնալով կարճանում էր. այն ժամանակ յիմեց նա վերջին միջոցին, երբ վայրկյանի մեջ մարդ որոշում է ինքն իր ճակատագիրը և հրաժեշտ է տալիս աշխարհին, ուրիշ ոչ մի ելք չտեսնելով այլևս, երբ մարդ զգում է ակնթարթը կյանքի ու մահվան սահմանի վրա և կատարում է իր խղճի վերջին հրամանը: Միքայելը խնդրեց կրակն ուղղել այն տնակին, որի մեջ նստած էր նա, որովհետև թշնամու գրոհող շարքերն արդեն հասնում էին իրեն: Տեսավ նա առաջին արկի պայթյունը, գորշ ծուխն իր աչքերի առաջ, թվաց թե բարձրացավ տնակն իր տեղից ու գահավեժ գնում է դեպի անդունդ... Հետո նա չէր հիշում, թե երբ և ովքեր են հանել իրեն փլատակների տակից: Առաջին զգացումն այն էր, թե ինքը խմել է ինչ-որ խիտ դառը, սիրտ խառնող հեղուկ, որից գլուխը պտույտ է գալիս և թուլացել են մարմնի անդամները: Մի ձայն կամացուկ ասաց. «Բախտըն այս անգամ էլ բերեց, ողջ է, ոչ մի վերք չունի»...

Իսկ նույն այդ օրը իրիկնադեմին միևնույն ակնթարթին որոտացին բոլոր թնդանոթները՝ փողերը դեպի արևմուտք և դեպի երկինք ուղղած: Աշխարհի բոլոր լեզուներով մարդիկ հաղորդում էին իրար երկրե երկիր, որ Կարմիր Բանակը բոլոր տեղերում պետական սահմանն է հասել:

Զինվորները գրկում ու համբուրում էին միմյանց ուղիղ ճակատում: Նրանք տարան տառապանքներ, ցավ ու վերք և չավազույն ընկերների կորստյան ծանր վիշտը...

— Այս անգամ էլ ազատվեցիր մահից, բայց այժմ պետք է, որ ցանկանաս մեռնել, — ասաց Տիխոն Նիկոլաևը Միքայելին, — հիշիր թո խոսքը...

Նրանք պառկած էին իրար կողքի, խոնավ խրամատում, մազում էր բարակ անձրև: Միքայելը ջերմորեն գրկեց ընկերուհը.

— Չէ, սիրելիս... ուզում եմ դեռ ապրել... Չտեսնե՞մ ուրեմն հաղթանակը, ուզում եմ դեռ թշնամու հողը մտնել, տեսնել հատուցումը և մեռնել հաղթանակի օրը... Թող այդ օրն ընկնեմ թշնամու զնդակից, այն ժամանակ հանգիստ կլինի միայն... Դրանից ավելին չեմ երազում...

Գ.

Էլի անցավ մի աշուն ու մի ձմեռ ու էլի եկավ դարունը։ Իր վաշտի ու իր զնդի շարքերում մարտիկն անցնում էր թշնամու գլուղերով ու քաղաքներով՝ իր հոգում՝ անցած տարիների տառապանքներն ու երազները, ոտքերի վրա՝ օտար հողի փոշին, գլխավերևում՝ անծանոթ երկինքն ու հայացքի առաջ՝ նոր հորիզոններ։ Ձնծաղիկից հետո դաշտերում բուրում էր խոտի մեջ թաքնված մանուշակը, վարդի թփերի վրա մեծանում էին կոկոնները, բայց դեռ որոտում էր հրետանին և դեռ աշխարհի բոլոր ծայրերում տենդային սպասումով մարդիկ ականջը պատերազմի ձայներին էին պահում։ Զինվորի աչքերի առաջ շողում էր գարունը, շողում էր արդեն հաղթանակի փայլն, ինչպես կամակոր սիրունու առաջին ժպիտը երկարատև ու տանջազին սիրուց հետո։

Վերջին օրը Պոտսդամ քաղաքի իշխանական մի շքեղ տան մեջ պառկած էր Միքայելը հիվանդանոցային մահճակալի վրա։ Արթնացել էր նա անզգայական ծանր վիճակից, երկարատև այնպիսի բնից, որից հետո մարդու մատների ծայրերից մինչև մաղերը, ողջ մարմինը տնքում է ծանր ցավերից։ Կրկին երևաց իր աչքերի առաջ մահը, աներևույթ, անմարմին, բայց զգալի ու շոշափելի, մեկ խավարի խտուժյան մեջ, մեկ սենյակն հորդող առատ լույսի շողքերում։ Գլխավերևում մետաղի փայլով շողաց վիրահատի մեծ ձակաուր և քանիբորդ անգամ լինելով կոբան շրջապատը, մարդիկ ու ողջ աշխարհը նրա համար։ Սուր, փայլուն դանակները կտրում էին նրա կրծքավանդակը, վիրահատի սուր աչքերը փնտրում էին մետաղի փոքրիկ մի բեկղոր նրա թոքերի մոտ, գերմանական ատրճանակի փոքրիկ մի զնդակ, բացելով մարմնի ծալքերն ու թաղանթները։ Իսկ նա ոչինչ

չէր զգում, ոչինչ չէր մտածում: Նա չկար. այդ ժամանակ, կար միայն մարմինը՝ անզգա մեկնված սեղանի վրա, հոգին քնած էր մահվան քնով, չկար ոչ սարսափի, ոչ երանության, և ոչ էլ վշտի ու երջանկության գիտակցությունը: Երբ կրկին վիրահատները կյանք տվին նրան, երբ զգաց առաջին շորշոփն ու գողը, վերադարձան էլի սուր ցավերն ապրող մարմնի մեջ: Բացել էր նա աչքերն ու սառն հայացքով ինչ-որ բան էր որոնում շուրջը: Բժշկական բույրը մեղմ ու քնքուշ շշնջաց նրա ականջին. «Միբայել, դու փրկված ես»...

Ու այս անգամ էլ կրկնեց նա մտքում ինքն իր անունը. «Միբայել, Միբայել»... Կա ուրեմն ինքը, գոյություն ունի կրկին:

Այդ օրը մի անգամ էլ մահվան աշխարհից կյանք վերագարձավ նա:

Այդ օրը սպասում էին հաղթանակի հրաշառություններին: Լուսամուտների փեղկերի վրա մարեց մայիսյան վերջալույսը:

— Մոտեցրեք իմ մահճակալը պատուհանին, — խնդրեց Միբայել Պետրոսյանը:

Վերափորի մահճակալը դրին լուսամուտի մոտ, որ նրա աչքին երևան հեռուները:

Նրեկոյան պրուտական իշխանական տան պատուհանից նայում էր Միբայելը Բեռլինի հրացուքին, դիտում հաղթանակի համազարկերը, որ լուսավորում էին օտար երկրի գիշերը... Հեռու, շատ հեռու էին Գուգարաց աշխարհը, կանաչ լեռներն ու անդրնշատ հեռու էին Գուգարաց աշխարհը, կանաչ լեռներն ու անդրնշատ դախոր ձորերը, ուր անցել էր նրա մանկությունը հրաշապատում ավանդությունների ու կախարդական բնության մեջ, հեռու էր Մոսկվան, որի պարիսպների տակ նա կատարեց իր առաջին սխրագործությունը, հազարավոր կիլոմետրով հեռացել էր նա այն մարդու գերեզմանից, որն հավատում ու սիրում էր նրան:

Առավոտյան ալյեից նրան Տիխոն Նիկոլաևը և ողջագուրվելով ասաց.

— Իհարկե, պետք է ասաքինվես, գիտեմ, որ չէիր ցանկանա մեռնել...

Ժպտաց նա ինքն իրենով ու աշխարհով բավարարված մարդու երջանիկ ժպիտով...

— Իհարկե չէ... Ձեմ ուզում մեռնել... դեռ պետք է Հայրենիք վերադառնանք... Ինչքա՞ն շատ բան դեռ պիտի լինի

կյանքում, որ ուզում եմ տեսնել... Երբեք այլևս չեմ ցանկանա մեռնել, ծառավ մարդու պես եմ ու սիրտս չի հովանում ապրելուց... Կուղենայի անմահ լինել...

— Մի՞թե կարծում ես միայն դու ես այդպես, — ասաց Տիխոն Նիկոլաևը, — կովում էինք բոլորս էլ, մեռնում էինք բոլորս էլ, եղբայր իմ, որ ապրենք...

Նայեց Միքայելն իր ընկեր Տիխոնին։ Նրա աչքերում վառվում էին նույն կարոտն ու երազանքը, ինչ որ զգում էր ինքն իր հոգում։

1945 թվի մայիս ամիսն էր։

Դադարել էր ռազմի որոտը և փոփել էր խաղաղությունն աշխարհի վրա։

Հունիս, 1946 թ
Երևան

ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԱՎԱՐ

Ինական Գիտությունների թեկնածու Սիմոն Նարինյանը երջանիկ էր զգում իրեն բույսերի ու ծաղիկների աշխարհում և համաշխարհային իր գործով, մոռանում էր հաճախ այն ամենը, ինչ որ կապ չունի այդ աշխարհի հետ: Հանգարտ, ինքնամոխի մարդ էր: Օրերով ու շաբաթներով քննելով իր հավաքածուները՝ տերեւ ու ծաղիկ, ցողուն ու արմատներ, ծառերի կեղևներ ու բնների կտրվածքներ, բավարարված ինքն իր աշխատանքով, կամ հուզված, որ ցանկալի արդյունքների չի հասել, նա անկողին էր մտնում երբեմն լուսաբացին, այն էլ բարի ու հոգատար մոր թախանձանքներից հետո միայն: Ոչինչ չկար նրա համար ափելի սիրելի, քան իր գիտությունը: Քաղցր էին նույնիսկ աշխատանքի տառապանքներն էլ, որից հետո է միշտ երջանկությունը կատարյալ լինում: Իսկական գիտնական էր նա, բնավորության այն ծիծաղելի գծերով, որ ունենում են նրա նման մարդիկ՝ առօրյայի մեջ:

Առաջին տարիներին մայրը ժպտում էր որդու ցրվածության վրա, հետո սկսեց անհանգստանալ, հետևելով նրա ամեն քայլին ու շարժումին, ինչպես հետևում են դեռևս անշափահաս երեխային, մինչդեռ մեր գիտնականն ուներ արդեն և՛ կին, և՛ երեխա:

Այսպես անցնում էին ամիսներն ու տարիները հոգսերի ու աշխատանքի մեջ: Երբ պատերազմն սկսվեց, աշխարհի ֆլոթան կարծես թե կորցրեց Սիմոն Նարինյանի աչքին իր հրապույրները: Երիտասարդ գիտնականը թվում էր, թե սիրահարի

վիճակի մեջ չի ալլա: Նույնիսկ Սոֆի մայրիկը, որ ուրիշ զեպ-
քերում ուրախանում էր, երբ Սիմոնը մեկ-երկու օրով կտրվում
էր աշխատանքից, հիմա ստիպում էր, որ նա գործի կալչի:

— Ի՞նչ պատահեց, ծաղիկներդ ախար չորանում են, քե
մատաղ...

Բոլորն էլ, իհարկե, հասկանում էին, որ երիտասարդ բնա-
ղետին հուզում է երկրի ու ժողովրդի ճակատագիրը, որ նա չի
կարողանում առաջվա հանդարտությամբ աշխատանքի նստել,
երբ ամեն օր հեռագրերը հաղորդում են բանակի անհաջողու-
թյունների մասին: Ոչ Սոֆի մայրիկը, ոչ էլ կինը՝ Մարգարիտը
չընդդիմացան նրա ցանկությանը:

— Գնա, քե մատաղ, որ ուզում ես ի՞նչ անենք,—համա-
ձայնեց մայրը տաղնապով ու թախծալի հուզմունքով:

Երբ հարևան կանայք կարեկցությամբ ասել էին, թե ի՞նչ
կարող է անել ռազմաճակատում համեստ ու անշաղ գիտնական
Սիմոնը, զարաբաղցի կինը վիրավորվել էր.

— Ղարաբաղցի է իմ տղեն, քե մատաղ... նրա ոչ հօրա-
կան, ոչ էլ մորական ցեղի միջին վախկոտ մարդ ժողովուրդը չի
տեսել, Սիմոնիս պապի դռին Լորիս Մելիքովն ինքն իր ձեռքով
է մեղալ կպցրել...

Մի տարի հետո հանկարծ դադարեցին Սիմոնի նամակները:
Զկորցնելով հույսն ու հավատը, Սոֆի մայրիկը ջահել հարսն
հետ իրար մխիթարելով, ռազմաճակատից վերադարձողներին
հարց ու փորձ էին անում. նրանց մեջ լինում էին մարդիկ, որ
տեսել էին Սիմոնին, պատմում էին իրենց հանդիպումների ման-
րամասնությունները, հուսադրում, բայց այնուամենայնիվ, ոչ ոք
նրանցից որոշակի բան չէր ասում և տուն էին դառնում հարս
ու կեսուր ամեն անգամ կոտրված սրտով...

Ամիսներն անցնում էին իրար ետևից: Անցավ մի ամբողջ
տարի, երկրորդ, երրորդ տարին, չորրորդ տարին էլ էր անցնում:
Պատերազմն էլ ավարտվեց: Իրար հետևից հայտնվում էին ան-
հետ կորածները, ողջ-առողջ տուն էին վերադառնում նույնիսկ
նրանք, որ սպանված էին համարվում:

Սիմոնն էլի չկար ու չկար: Թախծող հարսին նայելով, Սոֆի

մայրիկը զսպելով իր հոգում սեփական արտասուքները, սփոփում էր նրան.

— Ինչ անենք, քե մատաղ, բալքի մեր բախտն էլ էս էր...

Գարունն էլ անցավ, ամառն էլ: Սկսվեց աշունը, ծառերից թափվում էին դեղին տերևները, ծածկում փողոց ու մայթ: Ընկերներն արդեն ընտելացել էին բնագետ Սիմոն Նարինյանի կուրուստին, դադարել էին հարցնել՝ կա՞, թե՞ չկա որեւէ տեղեկություն, Սոֆի մայրիկին հանդիպելիս էլ աշխատում էին ուրիշ բանի մասին խոսել:

Եվ ահա մի օր թեթև ու ընդհատ հարվածներով Սոֆի մայրիկի դուռը ծեծեցին: Սոֆի մայրիկն անտարբեր ու հանդարտ քայլերով մոտեցավ ու ձայն տվեց:

— Ո՞վ է:

— Բաց արեք, եթե կարելի է,—խնդրեցին դրսից:

Անձանոթ, տղամարդու թավ ձայն էր: Սոֆի մայրիկը դողդոջուն ձեռքերով բացեց դուռը: Շեմի վրա կանգնեց բարձրահասակ մի տղամարդ կաշվե կարմիր բաճկոնով, թուխ դեմքով, մեծ ու կրակոտ աչքերով, որոնց մեջ ծեր կինը նկատեց մտերմական մեղմ ժպիտ:

— Սա Սոֆի մայրիկի տունն է՞, Սոֆի Նարինյանի,—հարցրեց անձանոթ տղամարդը:

Ծեր կնոջ սիրտն սկսեց արագ բարխել:

— Ես եմ Սոֆի մայրիկը, քե՛ մատաղ, նե՛րս արի...

Անձանոթ տղամարդը ներս մտավ, առանց հրավիրելու նըստեց սեղանի մոտ, սենյակի կենտրոնում:

— Եկել եմ, մայրիկ, ձեզանից մի բաժակ սառը ջուր խընդրելու, Երևանի ջրին կարոտել եմ, կարելի՞ է...

Սոֆի մայրիկը տարակուսանքով նայեց հսկային, նրա բարի ժպտացող աչքերին ու շշնջաց.

— Կարելի է, ինչո՞ւ չի կարելի...

Ու լուռ դնաց, ավսեի մեջ դրած բաժակով սառը ջուր բերեց: Տարօրինակ հյուրը խմեց բաժակի ջուրը մինչև վերջին կաթիլը ու բաժակն ավսեով սեղանին դնելով, ասաց.

— Դրախտի ջուր է...

— Մեկ էլ բերեմ,—առաջարկեց Սոֆի մայրիկը:

— Չէ, շատ շնորհակալ եմ...

— Ինքզ օրտեղացի ես, քե մատաղ...

— Ես էլ եմ երեանցի,—պատասխանեց անձանոթն ու ավելի լայն մի ժպիտ շողաց նրա աչքերում, ողողեց ամբողջ դեմքը:

— Մայրիկ, դու Սիմոն անունով մի տղա ունեիր, ո՞րտեղ է նա հիմա,—հարցրեց հյուրն անփուլթ եղանակով:

Սոֆի մայրիկի հիվանդ, ծեր սիրտը կարծես դուրս թռավ տեղից:

— Ի՜նչ որ մի բան գիտես, քե մատաղ, ասա, մի ուշացնի...

— Ես նրա ընկերն եմ մայրիկ, մոտիցն եմ եկել, իմ անունը Բարթոլո Պետրոսյան է...

Քիչ հետո տունը լցվեց հարեանուհիներով: Լուրը թաղում կայծակի արագությամբ տնից տուն էր անցնում: Հերթն իրարից խլում էին՝ անձանոթին զանազան հարցեր տալու: Հրաշքը հավասարապես հիացրել էր բոլոր մտերիմ ու հեռավոր հարեաններին:

Սիմոն նարինյանը ծանր վիրավորված, գերի է ընկնում թշնամու ձեռքը, նրան տեղափոխում են Ֆրանսիա: Այնտեղ փախչում է նա գերիների ճամբարից ու միանում հայկական պարտիզանական գնդին: Այդ գնդի հետ կռվել է Հարավային Ֆրանսիայում, մասնակցել բազմաթիվ քաղաքների ազատագրության:

Հաղթամարմին հյուրը մոտեցավ պատից կախված մեծ քարտեզին:

— Ահա այստեղ էինք կռվում... ա՛յ, այս քաղաքներն ենք ազատել մենք գերմանացիներից, հինգ քաղաք. Ֆլորան, Ալես, Գրանկոմ, Վելիֆորտ, Նիմ...

Սոֆի մայրիկն հիացմունքով ու խանդաղատանքով էր նայում այդ բարի և քաջառողջ տղամարդուն: Նրան թվում էր, թե հերթաթային հեռավոր ու անձանոթ մի աշխարհից է եկել նա ու անպարտելի մի հսկա է, որի հետ եղել է և իր տղան: Սիմոնի մասին հյուրն ասաց, որ շատ լավ էր կռվում նա, որ պարգևատրվել է ֆրանսիական խաչերով ու մեդալով և մի շաբաթ հե-

«ոո այստեղ կլինի, հետը բերելով հարուստ ու մեծ ամլար չորս մեծ արկղներով:

— Ի՞նչ ենք անում, քե մատաղ, փառք է, որ Սիմոնս ողջ-առողջ գալու է, մի չոփ էլ պետք չի մեզ...

— Ոչինչ, մայրիկ,— ժպտաց հյուրը,— Սիմոնը ամենահա-րուստ մարդը կլինի իր բոլոր ընկերների մեջ:

— Ի՞նչ ենք անում, ուրիշի ապրանքն հարամ է, քե մա-տաղ...

Ինչքան էլ ստիպեցին, անձանոթն հրաժարվեց հյուրասիրու-թյունից, կրկին մի բաժակ սառը ջուր խմեց ու պատրաստվեց դուրս գալու:

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, անփորձ մնաս Բար-թուղ ջան, ինչպես որ դու մեզ կյանք տվիր...

Երբ բարի լրաբեր Բարթուղ Պետրոսյանը դուրս գնաց, Սոֆի մայրիկը նրան ճամբու դնելով, վերադարձավ սենյակ և երջան-կության փայլն աչքերում, ասաց.

— Որ էդպես մարդու հետ է եղել Սիմոնս, անփորձ ու ան-վնաս տուն կգար...

Մի րանի օր շարունակ գալիս էին շնորհավորելու բոլոր բարեկամներն ու ծանոթները, նաև նրանք, որ վաղուց մոռացել էին Սիմոնին: Արկղների պատմությունն հայտնի էր դարձել բո-լորին:

— Համ ինքն է գալիս, համ էլ այդքան հարստություն է քերում, էլ ի՞նչ ես ուզում, Սոֆի մայրիկ,— կրկնում էին համա-րյա բոլորը:

— Ոչինչ էլ չեմ ուզում, քե մատաղ, էն բերածն էլ չեմ ուզում, հավատալս էլ չի գալիս, որ Սիմոնս ապրանք հավաքի բե-րի հետը...

— Հավատա, Սոֆի մայրիկ, հավատա,— նախանձով, բայց ուրախ ու բարեմիտ կրկնում էին հարևանուհիները:

Մի շաբաթ հետո արկղներն ստացվեցին, չորս մեծ արկղ, որ մեքենայով փոխադրեցին տուն:

— Երջանիկ պառավ, տղան եկավ ու այդքան էլ ապրանք

է բերել, տասը տարի հազնեն շի վերջանա, — ասում էին հարեւմաններ:

Մի շաբաթ հետո էլ եկավ Սիմոն Նարինյանը, ճանապարհորդական պայուսակն ուսին, առանց իրերի:

Յնծովյան, երջանկության արտասուքներ, լաց, ծիծաղ:

Բնագետը դեմքով նույնն էր մնացել, միայն գլխի ու քույրերի խիտ մազերը սպիտակել էին:

— Արկղներն ստացե՞լ եք, — հարցրեց նա անհանգստացած հենց առաջին բուսիներին, ողջագուրանքներից հետո, — նրանց պատճառով ճանապարհին հագուստներս էլ կորցրի...

Բնագետական գիտությունների թիկնածուն ոգևորությամբ պատմում էր ընկերներին, որ եղել է ինքն աշխարհի նշանավոր բուսաբանական ինստիտուտում, Մոսկովիլներ քաղաքում, ծանոթացել է հռչակավոր բուսաբան Բրաուն Բլանկի հետ. պայուսակից հանելով, ցույց տվեց նրա գիրքը, որ հեղինակը մակագրությամբ նվիրել է նրան. «Հարգելի պրոֆեսոր Սիմոն Նարինյանին, սովետական գիտնականին, որը կովել է Ֆրանսիայի ազատության համար», ցույց տվեց ուրիշ գրքեր էլ՝ «Միջերկրածովյան բուսականությունը», «Ֆրանսիայի բուսականությունը»:

Սոֆի մայրիկը խոհանոցում զբաղված էր: Երբ ներս եկավ, Սիմոնն ընկերներին ցույց էր տալիս արկղները:

— Այսքան հարստություն եմ բերել հետս...

Մյուս օրն առավոտյան մայրն ու կինը սկսեցին լվանալ նրա շորերը: Ոչինչ չունեն բացի իր հագի սպիտակեղենից:

— Էդ յաշիկները բաց արա, — քե մատաղ, — խնդրեց Սոֆի մայրիկը, — տեսնենք ի՞նչ կա մեջը, էդպես տկլոր ման գալու չես...

Գիտնական որդին քնքուշ ժպիտով նայեց մորը:

— Բացենք մայրիկ, մի ուրազ ճարեք, որ մեխերը պոկենք...

Բացեցին առաջին արկղի կափարիչը:

Սոֆի մայրիկը զարմացած նայում էր ու աչքերին չէր հավատում... շերտ-շերտ դարսված էին տերեւներ, բույսեր, ծառերի ճյուղեր ու բների կտրվածքներ, չորացրած ծաղիկներ, հողով

լի, խնամքով փաթաթած ծաղկամաններ, որոնց մեջ բույսերը կարծես հոգնած տեսք ունեին:

Մյուս երեք արկղների բովանդակությունն էլ նույնն էր: Տեսնելով մոր դարմանքը, որդին ասաց.

— Սա Ֆրանսիայի ֆլորան է, մայրիկ, այնպիսի բույսեր կամ բերել, որ մեղ մոտ չեն աճում...

Մայրը ժպտում էր այնպիսի ժպտով, որ դժվար էր որոշ չել, հավանություն է տալիս որդու ոգևորությանը, թե հիասթափված է նրա բերած ավարից:

— Գիդում էի ես, քե մատաղ, որ իմ տղեն ապրանք բերուղ չի... ուր էլ լինես, ֆլորայիցդ ձեռք չես քաշի...

— Ամենաթանկագին ավարն է սա, մայրիկ,—ասաց բուսած բանը ուրախ գրկելով մորը:

Ամբողջ թաղով տնե-տուն անցավ նոր լուրը: Ոմանք հիասնուում էին երիտասարդ գիտնականի վարքով, ոմանք էլ քմծիծաղով ասում.

— Չի փոխվել. ողջ աշխարհը ման եկավ էլի նույն մարդն է...

Այնուհետև բնական գիտությունների թեկնածու Սիմոն Նաբրինյանի համար սկսվեց սովետական առօրյան: Կարծես երեկ էր, ընդհատել իր պարապմունքները և այսօր պիտի շարունակեր:

Աշխարհի ֆլորան կրկին բացեց նրան իր բոլոր հիմապուրները:

Հուլիս, 1946 թ.

Երևան

Ե Ղ Բ Ա Յ Ր Ն Ե Ր

Մեկ ամիս առաջ ավագ լեյտենանտ Ալեքսանդր Կուրգամյանը, քսանամյա մի քաջ պատանի, որ մարտական մի գլուխահարկի հրամանատար է, ինձ ծանոթացրեց իր ստորաբաժանման մեջ իրենց ռազմի գործերով հայտնի Շումկո եղբայրների՝ Ուեսպանի և Մաքսիմի հետ։ Ուկրաինացիներ են նրանք՝ լի վրեժ-խընդրությանը իրենց ավերված Ուկրաինայի համար, մայրական դառն արտասուքների և իրենց առևանգված ու խոշտանգված քույրերի պատվի համար։ Մի գլուխահարտակում իրար հանդիպելով՝ նրանք սշտահույզ կերպով ողջագուրվեցին, ապա դառնագին պրտով պատմեցին իրար հայրենիքի կրած տառապանքները և ուխտ արին՝ երկու եղբայրներով չինայել իրենց երիտասարդ թանկագին կյանքը՝ թշնամու գեմ մղված կռվում։ Սրբազան ուխտ էր դա, որին հավատարիմ են դապորոժյան նախնիների զարմից Երվանդ սուլեւական դուքսազունները։

Շարքսյին մարտիկներ էին երկուսն էլ իրար հանդիպելիս։

Քանի՜-քանի անգամ հանդուգն գրոհների ժամանակ թշնամու վրա են խոյացել կրակի ու բոցի միջով՝ արհամարհելով վտանգ ու մահ։ Պատահել է, որ սվինամարտի բռնվելիս, պետք է եղել նույնիսկ գործի դնել առնական բազուկները, մատներով սեղմել հիտլեբականի կոկորդը։ Ամենագոր է ատելության պոռթկումը մարդու մեջ։

Հեթաթներում միշտ ասվել է՝ քաջը կրտսերն է լինում։ Երե-վի կա մի ճշմարիտ իմաստություն ժողովրդական այդ մտածողության մեջ։ Համենայն դեպս, այս անգամ էլ կատարվեց դրա

նման մի բան: Ավագը՝ Մաքսիմը երբեք չդրժեց իր երդումը, միշտ կոխվների մեջ մնաց քաջ ու անպարտելի, բայց կրտսերը՝ Ստեպանը գերազանցեց նրան:

Ստեպանի հրամանատարության տակ զրվեց ամբողջ մի դասակ, իսկ Մաքսիմին մի ջոկ տվեցին ղեկավարելու: Այն ժամանակ Ստեպանը խնդրեց հրամանատարությանը, որ եղբորը փոխադրեն իր դասակը՝ կռվելու որպես ջոկի հրամանատար: Հարգեցին այդ խնդրանքը: Շումկո ավագը կրտսերին ներկայացավ:

— Ընկե՛ր դասակի հրամանատար, ջոկի հրամանատար Մաքսիմ Շումկոն ներկայանում է ձեզ...

Առանց ժպտի, կարծես թե անծանոթներ էին: Կրտսերն ասաց.

— Ահա մենք միասին ենք կռվելու, ինձ համար թանկ է քո կյանքը, չեզ համար էլ, իմը, բայց ժողովրդի պատիվն ու ազատությունը ամեն ինչից բարձր պիտի լինի երկուսիս համար էլ... Այս գիշեր, ահա՛, քո ջոկով պիտի հետախուզության գնաց թըշնամու թիկունք...

Ուշադիր լսելուց հետո՝ Մաքսիմ Շումկոն ձգվեց Ստեպան Շումկոյի առաջ և ասաց.

— Հսում եմ, ընկե՛ր հրամանատար, պատրաստ եմ մարտական հանձնարարությունը կատարելու...

Ու սեղմեցին եղբայրներն իրար ձեռքերը ու զրկեցին միմյանց:

Իրանից հետո նորանոր սխրագործություններով նրանք փառքով պսակեցին իրենց ազգանունը և եղբայրությունը դարձրին ավելի սուրբ հասկացողություն ու զգացմունք...

— Ահա այդպես պիտի լինի եղբայրությունը, — ասաց ինձ ավագ լեյտենանտ՝ Ալեքսանդր Կուրդումոսովը:

Հայրենիքի համար, արդար կռվի մեջ ավելի ազնվանում է մարդը: Եվ մի՞թե Շումկոների օրինակը բացառիկ է, մի՞թե միայն մի մոր ծնած որդիներն են դաժան մարտերի մեջ անաղարտ եղբայրությամբ կապվում իրար: Լի է իմ հիշողությունը անդավա-

Ճան եղբայրության տասնյակ, հարյուրավոր սփանշելի օրինակներով:

Երբ Ավագ քաղղեկ Կյուրեղ Գրիգորյանը ծանր վիրավորվեց և թշնամու կրակի օղակի մեջ մնաց, կոմիսար Սիտնիկովը դիմեց մարտիկներին.

— Ո՞վ է ուզում այն քաջը լինել, որ պիտի փրկի ավագ քաղղեկի կյանքը:

— Ե՛ս,— առաջինը բացականչեց ռուս բանակային Չերնովը: Ու սողալով դնաց: Բոլորը հետևում էին քաջի գոթոցովությանը: Թշնամին գլխի էր ընկել, որ վիրավորը հրամանատար է և թույլ չէր տալիս նրան մոտենալ: Չերնովը հերոսի մահով նահատակվեց: Այն ժամանակ կոմիսարին դիմեց ուկրաինացի մարտիկ Բոնդարենկոն.

— Այժմ իմ հերթն է, ընկե՛ր կոմիսար.:

Շատ կրակ տեղաց նրա վրա մի քանի ժամ շարունակ, բայց խիղախը մնաց անվնաս ու փրկեց իր քաղղեկ Գրիգորյանի կյանքը:

Ի՞նչն էր մղում նրանց դեպի կրակ ու մահ.— եղբայրությո՛ւնը, որն ուժեղ է մահու սարսափից և կովի մեջ միշտ հաղթում է նրան, այն անքակտելի կապը, որ կապում է մեզ իրար հետ և որն ավելի ամրացավ, ավելի կոփվեց հայրենական մեծ պատերազմի առաջին օրերից սկսած:

...Տեղի էր ունենում ահեղ, դաժան ճակատամարտ: Առավոտից երեկո արճիճ ու պողպատ էր թափվում մարդկանց վրա: Օդը լցվում էր ծխով: Դաշտն իր տեսքը փոխել էր ականների, արկերի ու ռումբերի պայթյուններից: Ամեն վայրկյան մարդիկ էին հերոսանում այդ կովի օրը: Գործում էր նաև սանիտար աղբրեջանցի Մնհատի Սուլթանովը: Իրար ետևից կրակի գոտուց նա դուրս էր բերում ծանր վիրավորներին ու սանիտարական կետերն ուղարկում: Վիրավորները տեսնելով իրենց մոտեցող ծառոթ աղբրեջանցուն՝ ասում էին.

— Կարդա՛շ, փրկի՛ր, դեռ պետք կգանք իրար...

Կարդա՛շ... Դա առաջին բառն էր, որ սովորել էին սովետական սլավոն ժողովուրդների որդիներն աղբրեջանցիների հետ

շփովելիս: Ինչքան սեր ու մտերմություն կար այդ միակ քառի մեջ...

Հետո Մեհտին ինձ պատմում էր.

— Նրբ կռվի մեջ առաջին վիրավոր ռուսն ինձ իմ մայրենի լեզվով կարդալ ասաց, սիրտս դողաց, մարմինս փշաքաղվեց. պատերազմից առաջ էլ ռուս ընկերներն ինձ այդ խոսքով էին դիմում, բայց այն ժամանակ մեր կարդալ խոսքն այդպես քաղցր չէր ինձ համար...

Վիրավորին Սուլթանովը հանգստացրեց:

— Մի՛ ընկճվիր, բրա՛թ, կամ երկուսս էլ կմեռնենք միասին, կամ կփրկվենք...

Միայն այդ կռվի ընթացքում հայրենասեր ազդրեջանցին տասնինն անգամ կրակի փոթորկի մեջ մտավ ու զուրս եկավ այնտեղից հերոսաբար: Անդավաճան մնաց եղբայրության սրբազան ուխտին:

Զինվորական բուժակ Աղասի Ասրյանի հետ էլ տեղի ունեցավ այդպիսի սրտացունց մի դեպք: Շատ շատերին էր նա մահվանից ազատել, փրկել շատերի կյանքը, բայց այդ դեպքն ավելի խոր տպավորություն գործեց նրա վրա և ողջ կյանքում կմնա անմոռաց:

Իսկ դեռ աշնան մեր ծանր ապրումների օրերին էր: Մեր զորամասը մի քանի օր շարունակ էտ շարտելով թշնամու գրոհները, հրաման ստացավ քաշվել նոր դիրքեր: Բայց զրահավորված թշնամին դալիս էր ետևից: Կրակով նրան զսպելով՝ էտ էինք գալիս մենք: Այդ մարտի ժամանակ զինվորական բուժակն իր ստորաբաժանման հետ էր՝ կրակի դժուր: Նա նկատեց, որ ճահճի ափին դալարվում է մի վիրավոր մարտիկ: Տեսնես ո՞վ է, — հարցրեց նա ինքն իրեն մի պահ: Բայց ինչ կարևոր էր, թե ո՞վ է, բավական էր, որ յուրային է: Թշնամու ավտոմատավորներն ու ականաձիղները խիստ կրակի տակ էին պահում դեպի ճահճն ընկած շերտը: Առանց դանդաղելու՝ զինվորական բուժակը նետվեց դեպի վիրավորը: Նա արդեն հուսահատ ընկել էր դեմքի վրա ու ծանր շնչում էր: Ասրյանը շուտ տվեց նրան, նալեց դեմքին:

— Պանշո՞ւկ...

Վիրավորն աչքերը բացեց, վայրկենապես սթափվեց.

— Ասրյա՛ն, թանկագի՛ն, դու իկել ես ինձ փրկելո՞ւ...

Թշնամին համազարկ տվեց: Նրանք պառկեցին խոտերի մեջ:

— Հիշի՛ր, ախպե՛ր ջան,— շշնջում էր Պանշուկը,— որ մենք բաժակ բաժակի ենք խփել, միասին Ղամարուփի գինու գամպթով բարեկամության խոսքեր ենք ասել իրար, համբուրվել ենք... Մի՛ թողնիր ինձ այստեղ, պիտի կենդանի մնանք, պիտի կրկին Հայաստան գնանք...

Ու վիրավորը փորձեց երգել զորամասի ջազի հայտնի երգը.

— էյ ջա՛ն Երևա՛ն, родина моя!...

Նա արդեն տենդի մեջ էր: Ասրյանը հանեց նրան կրակի օղակից, կապեց վերքերը: Երբ ապահով անտառում Պանշուկն ուշքի եկավ, առաջին արտասանած խոսքը, որով դիմեց նա իր ընկերոջը, հայերեն էր.

— Ախպեր ջա՛ն...,— ու ավելացրեց ռուսերենով,— «մենք կրկին միասին ենք քեզ հետ»...

Ահա մի հերոսական դեպք էլ, որ տեղի ունեցավ մի քանի օր առաջ, որ վերհիշել տվեց ինձ այս ակնարկում շարադրված մյուս եղբայրությունները:

...Գրոհից առաջ ուրիշների հետ միասին բաշկիր բանակային Եմիլովն էլ հանդիսավոր խոստում տվեց սրբությամբ կատարել Հայրենիքին տված երդումը: Երբ ջոկերն ու դասակը դուրս եկան կրակի գիծը և պատրաստվեցին գրոհի, թշնամին բացեց փոթորկալի ականանետային ու հրետանային կրակ: Մի արկ պայթեց Եմիլովի մոտ: Նա ցնցումից ուշաթափ ընկավ գետնին: Մարտիկի բերնից արյուն էր հոսում, նա կոնտուզիայի էր ենթարկվել: Սանիտարները վերցրին նրան ու տեղափոխեցին ապահով տեղ: Թռավ հրթիռը՝ գրոհն սկսելու նշանը: Թշնամին սկսեց ետ-ետ սողալ՝ թողնելով դիակներ: Մերոնք ներս խուժեցին ավանն ու դիմեցին սլինամարտի:

Կռիվը բորբոքվում էր: Այնտեղ չէր միայն բաշկիր՝ Եմիլովը: Նա սթափվեց երկու ժամ հետո և հիշեց բոլորը: Սանիտարները հաշորդեցին մնացյալը: Ու նա վերցրեց նռնակները և դիմեց դեպի կռվի վայրը: Հրամանատարական կետում հանդիպեց կոմիսարին, որը զարմանքով նայեց մարտիկին ու հարցրեց.

— Ո՛ւր, Եմիլո՛ւմ:

— Այնտեղ, ընկե՛ր կոմիսար:

— Բայց ես հրամայել էի, որ բեզ սանիտարական պոնևիտ տեղափոխեն:

Եմիլովի դեմքը գունատ էր, հիվանդագին, շրթունքներին դեռ մնացել էին արյան շորացած հետքեր:

— Խույլ տվեք ինձ գնամ,— առարկեց բաշկիր մարտիկը,— իմ եղբայրներն այնտեղ կուլում են...

Կոմիսար Մալիշևը ուները թոթվեց, որ նշանակում էր թե՛ «առարկել շեմ կարող, երբ այդքան ուզում ես»...

Մի քանի րոպե հետո Եմիլովը կուլի մեջ էր:

Մարտի մեջ նա մոռացավ և՛ հոգնածություն և՛ ծանր գլխաւ ցավը:

Նոյեմբերյան ազնիվ զգացմունքը նրան մարտ ուղարկեց, տվեց ուժ, եռանդ և անթառամ փառք բերեց:

Շուտի՛, ուկրաինացի եղբայրների պես հերոսական կարմիր Բանակում միլիոններն են եղբայրության կապով կապված իրար, ռուսներ ևս նրանք, հայեր, ադրբեջանցիներ, ուկրաինացիներ, ռուսներ ևս նրանք, հայեր, ադրբեջանցիներ... Մի մայր է ծնել նրանց, սովետական վրացիներ, բելոռուսներ... Մի մայր է՝ անդամաւան լինել, լինել եղ-մեծ ժողովուրդը և ավանդել է՝ անդամաւան լինել, լինել եղ-բայրներ՝ աշխատանքի ու կուլի մեջ:

Նվ նրա որդիները բարձր են պահում եղբայրության դրոշմը՝ սրբությամբ են կատարում հարազատ մոր ավանդը:

Ապրիլ, 1942 թ.

Գործող Բանակ

Վ Ե Ր Ե Դ Ե Ր 2

Ծիծեռնակը բույն էր շինում,
Եվ շինում էր և երգում...

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

Աշնան մուսլ մի օր, երբ մենք հետ էինք քաշվում, վերջին անգամ հայացքով գրկելով Ուկրաինական դաշտանկարը, ձորաբերաններին փոված երբեմնի խաղաղ գյուղերին ու բարդիններին տխրադին հրաժեշտ տալով, ընկերս իմ ուշադրությունը հրավերեց մի խորհրդավոր երևույթի վրա:

— Նայի՛ր, բարեկամ, թռչուններն էլ են նահանջում մեզ հետ...

Սևափետուր թռչունների երամները դեպի հարավ-արևելք էին թռչում... Դա սովորական աշնան շու չէր: Նրանց սրտակեղեք կանչերն ասում էին, որ բնության այդ ազատ որդիներն էլ են անհանգստացած այն ամենով, ինչ տեղի է ունենում երկրի վրա: Որոտներից դղրդում էին դաշտ ու ձոր: Եվ այդ աղմուկների մեջ ինչպե՞ս էին կանչում նրանք...

Դրանից հետո ձախորդության ու տառապանքների շատ օրեր տեսանք մենք: Հետո եկան հաջողությունների ու արդար հատուցման օրեր, մեր հոգին թեթևացավ ծանր հիշողություններից, բայց երբեք չէինք մոռանում մենք աշնան այն օրը, լսում էինք միշտ սգավոր թռչունների հուսադատ կոինչը...

Իսկ այսօրվա մեծ դեպքերի մեջ, երբ ռազմի աղմուկներին վերստին խառնվում են բնության ձայները, կրկին սիմվոլիկ են թվում ինձ նրանք:

Մեր առջև փռված է վերադարձի ճանապարհը: Վերադարձ...

Ինչքան ջերմություն կա այս մեկ բառի մեջ, ինչքան հույս ու կարոտ: Մենք պիտի գնանք այն գյուղերով, որ թողեցինք աշնանը, ողջունենք այն նվիրական վայրերը, որ պիտի ծաղկեն մեռ վերադարձին՝ դարնան երփներանգ գույներով:

Նրբ արևը դեռ զենիթին չէր հասել, ճեղքվեց թշնամու պաշտպանության գոտին, և կրկին մենք ոտք դրինք գերությունից ազատագրված մեր սեփական հողի վրա: Անցանք Դոնեց, գետը, որի ափերին արդեն բուրում էր դադձը:

Թիկունքային ստորաբաժանումների հետևից իրենց ազատագրված գյուղերն էին վերադառնում կանայք և աղջիկներ, ծերեր ու երեխաներ: Նրանց դեմքերը փայլում էին երջանկությունից, բոլորը տոնական ցնծության մեջ էին:

Կարունը, կարծես, բացվեց հենց այսօր...

Բեռնատար մեքենաները կրակի գծից բերում են գերի ու վիրավոր գերմանացիներին: Բնակչությունը նայում է նրանց վրա և՛ զայրույթով և՛ հետաքրքրությամբ, ինչպես նայում են անտառներից բերված, մարդու կամքին հնազանդեցված գազաններին: Կազանը վախենում է մարդու աչքերին նայել, նա խեղճացած է և դողում է վախից: Նա չարիք է պատճառել բոլորին, հոշոտել ու պատառոտել է, արյուն է հեղել ու հափշտակել է և այսօր գտնվում է նրանց իշխանության տակ, ում վրա կրճատցնում էր իր ժանիքները:

Թարգմանիչի միջոցով զրուցում ենք նրանցից երեքի հետ: Նրկուսը գերմանացի են, մեկը՝ ավստրիացի: Գերմանացիներից մեկը վիրավոր է, շնայած թեթև, բայց ձևացնում է, թե այնքան ծանր է, որ խոսել չի կարողանում: Մյուսը, ընդհակառակը, շատ խոսու է, հաճոյանալու համար ասում է ավելին, քան ուզում էս լսել: Մատանին, ահա, որ նա կրում է մատին, իր ֆրաուի հիշատակն է, այո, սա էլ լուսանկարը: Գերմանուհին ծաղկեփունջ նվիրելով հիտլերական բանակի ղինվորին, համբույրով հաջողություն է մաղթում, որ իր էրիկը կողոպտի ուրիշ ժողովուրդների կանանց ու երեխաներին: Բայց սա հավատացնում է,

որ այդպես չէ, որ իբնը ատում է Հիտլերին, որ նա արդեն կապո՛ւտ, որ ոռաը լաւն է, նա չի ծեծում ու չի սպանում գերի-
նեքին... Ու նա բռունցքով սպառնում է Ֆյուրերի հասցեին:

Ավստրիացին ժպտում է նայելով գերմանացու պաթետիկ
շարժ ու ձևին, և երբ մենք դիմում ենք իրեն, նա մեր հարցերին
պատասխանում է համեստ զսպւածությամբ: Նա ինքն է գերի-
հանձնվել, ինչպես շատ շատերը: Երբ հարցնում ենք, թե կար-
դացե՞լ է Ստալինի հրամանը, մեր հարցին պատասխանում է
հարցով.

— № 55 հրամա՞նը... Այո, կարդացել եմ, ահա...

Ու ծոցից հանում, ցույց է տալիս հրամանը՝ գերմաներեն
լեզվով: Նա այդ կարդացել է մի շարաթ առաջ, իրեն հանձնել է
մի ուրիշ ավստրիացի զինվոր, որ հետախուզությունից վերա-
դառնալով, իր հետ բերել է սովետական թուղթիկներ ու Ստալի-
նի հրամանը: Կարդացել էին նրանք ու սպասում էին հրամար
առիթի գերի հանձնվելու, վերջնականապես համոզվելով արդեն,
որ Հիտլերի համար մեռնելը հիմարությունից էլ վատ է:

Ինքում են գերիների մի ուրիշ խումբ: Դրանցից տասներ-
կու հոգի անձնատուր են եղել ինքնակամ: Նրանք հանգիստ են և
որպես նշան խոնարհության՝ քայլում են զույգ ձեռքը հետևում
իրար խաշած: Նրանց դեմքերին նայելիս, տեսնում ես մի դա-
դարած լարւածություն: Պատերազմն, այսպիսով, վերջացրին
նրանք իրենց համար: Այդպես չեն գերի բռնվածները, որոնք
դիմադրում էին մինչև վերջին թուպեն, բայց գերի ընկան, հուսա-
հատ ունեցներով ու գալարումներով, ինչպես փորձված որսորդի
ցանցն ընկած գազանը: Նրանցից մեկին հարցնում ենք.

— Դու նացիոնալ-սոցիալիստ ես...

Վախեցած ժխտում է նա ծամածռելով դեմքի մկանները,
դիմելով շարժուձևի օգնությանը:

— Ես աշխատավոր մարդ եմ,—ասում է նա:

— Իսկ ինչո՞ւ համար էիր կռւում...

— Ինձ հրամայում էին, ես զինվոր եմ:

— Ինչո՞ւ անձնատուր չեղար, ինչպես մյուսները:

— Վախենում էի... սխալվեցի... գիտե՞ք, ես ունեմ կին,
երեք երեխա...

— Եվ սիրո՞ւմ ես կնոջդ ու երեխաներիդ...

Չի պատասխանում ուղղակի, այլ ասում է.

— Նրանք սպասում են ինձ... եթե չվերադառնամ՝ կմեռնեն
դժբախտության մեջ...

Հարցնում ենք.

— Միայն քո՞ երեխաներին է այդպիսի բախտ սպասում...

— Ոչ, շատերի...

— Ցավալի՞ է, որ այդպես է:

— Այո՛, շատ ցավալի է...

— Այդպես մտածո՞ւմ էիք դուք, երբ ավերում էիք մեր
գյուղերը, երբ սպանում էիք կանանց ու երեխաներին, երբ այ-
րում, փողի ու մոխիր էիք դարձնում տները, սառնամանիքների
օրերին դուրս քշելով բնակիչներին...

Արդարանում է.

— Այն ժամանակ ես Ֆրանսիայումն էի:

— Իսկ այնտեղ մի՞թե նույնը չէիք անում...

Լուում է, մտածում.

— Վատ է այդ բոլորը...

Ու ավելացնում է վախով.

— Բայց ես նացիոնալ-սոցիալիստ չեմ, ես ասում եմ
ֆյուրերին... երեք երեխա ունեմ ես...

Եվ գրպանից հանելով, ցույց է տալիս № 55 հրամանը:
Կարդացել է, ասում է, և որոշել էր գերի հանձնվել:

— Բայց չէ՞ որ շարունակեցիր կրակել մինչև վերջ...

Ասում է, որ մեր հանկարծակի հարձակումը իրեն շփոթեց...
Սիմպտոմիկ է. ֆաշիստն էլ գիտե, որ կա սև օր և թուղիկ-ան-
ցազիր է պահում իր գրպանում:

Վախկո՞տ, ողորմելի, որ ոչխար ես դարձել այսօր, երբ գերի
ես, իսկ երեկ հերո՞ս էիր: Վախենում ես դու քո չնչին կաշվի
համար: Բայց կա մեզ մոտ բարձր օրենք. երբ արդեն մեր
ձեռքումն էր դուք ու զինամթափ, մենք փամփուշտը ձեռք
եղբայր-
ների համար ենք պահում:

Մեր հետեակն առաջ է շարժվում: Ահա առաջին գյուղը, որ
վաղ առավոտյան գրավեցին մեր զորքերը: Դա գեղատեսիլ Ա.

գլուղն է: Բայց անճանաչելի, ալլանդակիւած: Շատ տներ ու շէնքեր չկան: Նրանց փոխարեն մնացել են մոխիր և թրծված կարմիր աղյուսներ: Ամբողջ փողոցներ փլատակաների են վերածված:

Վերադարձող բնակիչները գրկախառնվում են այնտեղ մնացածների հետ: Ժպիտ, ծիծաղն ու արտասուքը միասին ցղում են աղջիկների ու կանանց դեմքերի վրա, լացն ու ուրախ բացականչությունները խառնվել են իրար:

— Վիշտ... դժբախտություն... դժբախտություն..., մրմնջում են պառավներն ու խանդաղատանքով նայում զինվորականներին,— փրկիչներ, դուք մեր փրկիչներ... այսուհետև որ մենք էլ, հոգ չէ, տեսանք մերոնց, մեր հարազատներին, մեր ազգակիցներին... իսկ նրանք ասում էին, որ ռուս զինվոր այլևս չկա, որ Կարմիր Բանակ չկա, իսկ դուք, ա՛յ, ինչքան շատ եք, թող աստված ուժ տա ձեզ, պահապան լինի...

Ա. գլուղը... այստեղով անցանք մենք շշնան անձրևոտ օրերին: Գլուղի մյուս եզրին թշնամին հարյուրավոր դիակներ թողեց, դաշտում տնկելով փայտե խաչեր ու սև սվաստիկաներ նրանց վրա: Այդ ամենի համար նա կատաղությունը թափեց գլուղի բնակիչների վրա: Ահա կախաղանի սյուները: Մենք մոտենում ենք ու լուռ կանգնում: Լացով ու արտասուքով կանայք պատմում են, թե ում որտեղ են կախել, պատմում են, թե ինչպես գերի վիրաբույժը կախաղան բարձրանալով իր կնոջ հետ միասին, բացականչեց.

— Նա ու իմ կինը մեռնում ենք որպես ռուս մարդիկ, սիրեցեք մեր հայրենիքը և զնացեք Ստալինի հետևից...

Կանայք իրենք են խորտակում բռնության այդ սյուներ:

Մենք փնտռում ենք այն խրճիթը, ուր հյուրընկալեցին մեզ մի ծանր գիշեր: Այնտեղ տանտիրուհին հյուրասիրեց մեզ կովի կաթով ու հատակի վրա խոտ փռեց, որ հանգստանանք գիշերը: Տունը չկա... Մոխիր, փլատակներ ու մշահոտ... Հարեան տան ալիբրակների մեջ նստել է ջահել մի կին, մանկահասակ դեմքով: Նա նոր է լվացել դեմքը, սանրում է մազերը: Տարօրինակ է թվում նա: Տարօրինակ է նրա արարքը: Ժամանակ է գտել տուա-

լետով զբաղվելու: Մոտենում, հարց ու փորձ ենք անում: Ժրպատում է տխուր ժպիտով:

— Մեկ ամիս է չէի լվացվել, ես ներքնահարկումն էի... Մերոնց դիմավորել եմ ուզում վայել կերպով...

Ա. գլուղը... Այստեղ գերմանացիներն ամբողջ ձմեռը կառուցել էին ամբուսյուններ, պաշտպանության ամուր գիծ, որ անցնում էր գլուղի եզրով: Իջնում ենք այդ ամբուսյուններն ու նայում: Տախտակի վրա գրել են առաջին գծի անունը. «Զիդֆրիդ»...

— «Զիդֆրիդի» մեջ թողել են այն ամենը, ինչ որ ունեցել են իրենց մոտ... փամփուշտներ, պայուսակներ, իրենց ֆրատների նամակները, լուսանկարներ, օրագրեր...

Օրագրեր... նրանք ցույց են տալիս այն ճանապարհները, որոնցով բռնակալները մինչև այստեղ են հասել: Ծանոթ անուններ են մեզ համար, ծանոթ վայրեր: Հիմա արդեն վերադառնում են նրանք, ետ-մարշրուտը ներկելով սեփական սև արյունով: «Զիդֆրիդը» քար ու քանդ է եղել մեր օդային ուժերի ճակատից ու արկերից, ինչպես նաև նրա հարևան «Ադոլֆ Հիտլեր» գիծը: Վերջինի հենց մակագրության տախտակի մոտ ընկած է ֆաշիստական մի վեպ գոթական շրիֆտով, որի հեղինակը, երևի փշոցների վարպետ Գեբելսի սաներից մեկը, տիտղոսաթերթի վրա գովասանական խոսքեր մակագրելով, ուղարկել է վեպը ճակատում կռվող իր բարեկամ գերմանական «բաջ» սպային... բայց «բաջը» ժամանակ չի ունեցել այդ նվերն հիշելու, կամ ընկել է մեր զնդակներից: Վեպի կողքին թափված են գրքույկներ՝ պոռնոգրաֆիական նկարներով: Գրքույկի վրա՝ «Սուվենիրը Պարի» մակագրությունը: Սրանք էլ են եկել, ուրեմն, Փարիզից, ահա «սուվենիրը», ահա այն «բարձր գաղափարները» որոնցով Գեբելսը սնում է իր ռազմաճակատը: Ի՞նչ կարող է վերցնել հիտլերականը քաղաքակիրթ մարդկության երբեմնի մայրաքաղաքից՝ Փարիզից, որպես սուվենիր,— այն, ինչ վերցրել է՝ պոռնոգրաֆիա: Նա չէր կարող հետաքրքրվել Լուվրով ու Սորբոնով...

Նույն այդ գրքույկի մյուս շապկաթերթի վրա գրված է. «Գերմանիան ամենից բարձր»... հարմար տեղ, հարմար լուղունգ...

Որոտում է հեռվում մեր հրետանին, հազիվ են լսվում գրն-
դացիրների համազարկերը: Մերոնք շարժվում են դեպի արև-
մուտք:

Երկրորդ օրը Ա. գլուխում:

Բնակիչները փորում են իրենց այրված տները: Այնտեղ
նրանցից շատերը հորել են իրենց վերջին ունեցածը, հափշտա-
կությունից փրկելու համար: Կիսաքանդ տների տները շարում
են ու կանգնեցնում քանդված պատը: Շատ շատերը բահեր
առած, փորում են պարտեզները: Կանաչների մեջ սևին է տա-
լիս բարեբեր սևահողը: Մի պառավ, ուղղելով լուսամուտի շրջա-
նակները, երգում է: Ինձ թվում է, թե երգում է, բայց նա չի եր-
գում, նա լաց է լինում: Թշնամին նրա հարսներին ու թոռնիկ-
ներին իր թիկունքն է քշել: Նույն տան պատշգամբի քիվում ծի-
ծեռնակն իր բունն է նորոգում ու ճուղղում է: Նա ուրախ է եր-
գում, բայց լաց եմ զգում ես այդ ճուղղյունի մեջ էլ: Թվում է,
թե կյանքը հոսում է առանց խորհուրդների, երբ չես նայում ու
դիտում: Բայց այդպես չէ: Ուկրաինացի պառավն ու ծիծեռնակը
միասին են վերադարձել այսօր... Եվ երկուսն էլ նորոգելով
իրենց բույնը, երգում են իրենց սրտի երգը.

...Նա հիշում էր անցած տարին,

Իր սնուցած ձագերին.

Որոնց ճամբին հափշտակեց,

Արյունարբու թշնամին...

Ուրախ ճուղղում է ծիծեռնակը և ես հիշում եմ աշնան այն
օրը, երբ այնպես կանչում էին սգավոր թռչունները:

Վերադարձ... Տեսնում է ոռոգ զինվորն իր տունն ու բույնը,
իր հայրենիքը, որ երեկ դեռ թշնամու ոտի տակ էր: Բայց բո-
լորն այնպես չէ, ինչպես թողել էր: Ուրախությունն ու վիշտը
հավասար ուժով տիրապետում են սիրտդ, ծնունդ է առնում ավե-
լի խանդավառ սեր քո հայրենիքի նկատմամբ և հավերժական
ատելություն՝ թշնամու դեմ...

Մարգարէտնում արածում է ձիերի երամակը և կովերի նա-
խիրը: Ձիու խրխինջն ու կովի բառաշը տարածվում է գյուղի վրա
և արձագանքում նրան կպած անտառում:

Ծուխը խաղաղ երկինք է բարձրանում: Յնգել է մղձավանջը,
ինչպէս մշուշը՝ դարնան ջերմ արևի ծագելուց հետո:

Կանգ շենք առնում մենք այստեղ: Վերադարձի ճամբան
այստեղ չի վերջանում:

Մայիս, 1942 թ.

Գործող Բանակ

ԴՈՒՍ ԽԱՐԴՈՒ ՏՈՒՆԸ...

Արշալույսը դեռ չշառագունած, մեր հրետանին դժոխային կրակի տակ առավ թշնամու առափնյա ամրությունները: Հրետանավորներին ձայնակցեցին ահանաձիգները, դաշունածե կայծակ թափելով գլուխը իր պատյանի մեջ քաշած հակառակորդի վրա: Դաշտերն ու անտառները դզրդում էին որոտից ու շառաչներից: Շուտով երկիրքն էլ լցվեց հոնգյուններով: Համագործակցության հեղին օդային արծիվներն էլ: Հողը ցնցվում էր մարդկանց ոտքերի տակ, կարծես օրորվում, ինչպես նավի վրա կանգնածդ ժամանակ:

Բացվում էր զարնանային առավոտը ռազմի աղմուկներով:

Հետևակը հրետանու և ավիացիայի գործողության ժամանակ անցավ Դոնեց գետը և ամուր ու հաստատուն կերպով ոտք դրեց մյուս ափին:

Այդ պահը մարտիկներից ոչ մեկը երբեք չի մոռանա իր կյանքում, ինչքան էլ երկար ապրի և լավ օրեր գան: Թվում է, թե այս ափին ավելի քաղցր է բուրում հայրենի հողը... Զգում ես քեզ հպարտ, ուժեղ, շնչում ես այդ մանկուց ծանոթ բուրմունքը, դեմքդ քսում կանաչներին ու խոտերին և թվում է քեզ, թե հարազատ բնության մեջ էլ լսում ես դու տանջագին ձայներ: Դա գուցե քո մայրերի ու քույրերի հեծկլտանքներն են, որ մատող կանաչը պահել ու քեզ է տալիս, թե սիրածդ աղջկա շշուռներն են սփռվել ծաղիկների մեջ, որ սիրտդ լցնեն կորովի զգացմունքներով, բռնակալի մետաղե կրունկի տակ ճնշված հայրենի բնության տնքոցներն են լսում դու, թե քո սեփական

որտի ձայներն են դրանք՝ բաղձախորհուրդ ու բաղձիմաստ, որ միանալով իրար, մաքիզ ու հոգուդ շարունակ կրկնում են մի բան միայն, «առաջ, առաջ»...

Եվ սողում ես դու գեպի մահը, որ նա փախչի քո կամբի առաջ, որ հաղթանակի կյանքը, պատրաստ ես քեզ զգում անցնելու կրակների ու փոթորիկների միջով, որ դա խաղաղությունն այս դաշտերի վրա, որ աղատորեն ունկնդիր լինես բնության երգին ու շնչես նրա բույրերը...

Բայց իրականությունն այս դժման պահերին զեղումների ժամանակ չի տալիս:

Սկսվեց դրոշը, ինչպես դաշտով հոսող գոռ հեղեղը, որ չգիտես թե պարզ օրին որակից փրթեց, բայց ալիք է տալիս ու սրբում իր ճանապարհին ամեն խուֆ ու անջրպետ: Մի քանի ժամ հետո գետափի Ստարայա Տավալժանկա գյուղն արդեն գրավված էր, իսկ կենտրոնից հետո կրակի դիժը գյուղից հեռացել էր գեպի արևմուտք և որսաներն արձագանքում էին միայն մոտիկ անտառում: Գյուղի բնակիչների համար երազի պես հանկարծ և երազի պես արագ եղավ այդ ամենը: Վերջին անգամ լացեցին նրանք զոհերի արյան համար, որ ընկել էին իրենց աղատարարների շարքերից ու սթափվելով վշտից, բահեր վերցրին և իրենց պարտեզները մտան խոստան մնացած հողը փորելու:

...Գեղեցիկ է եղել այս գյուղը: Նրա մի կարից փռվում է թավ անտառը, որ կպած է աներին, իսկ արևելքից՝ երկարությամբ ձգված խրճիթների շարքերին զուգահեռ հոսում է Դոնեց գետը, վերջալույսի ժամերին իր մեջ արտացոլելով բնության գույների ամբողջ գամման, կանաչներով պատած բլուրները, սպիտակ խրճիթներն ու շաքարի գործարանի երկնաքեր ծխոնկույզը: Մյուս կողմերից տարածվում են փարթամ մարգագեղեղներն ու եղեգնուտներ, ուր արածել են ցեղական կովերի նախնին ու ձիերի երամակները: Խաղաղ ժամանակների դարնան այս օրերին Դոնեցի այս կանաչավետ ափերին երեկոյան զբոսանքի ժամանակ մինչև ուշ գիշեր երգել են դարձողական ու գիթաուր: Երգի ու նվագի տակ պարել են պատանի աղջիկները գյուղի տղաների հետ լուսնյակի շողերի մեջ և երեկոն ավարտել համբույրներով ու սիրո երգումներով...

Այսօր, սակայն, պատկերն այդպես չէ:

Քայլում ես գյուղի փողոցներով և շուրջդ տեսնում միայն փլատակներ ու միացող տներ, թափթփված, ջարդոտված իրեր և կտրտված ու ավերված պարտեզներ: Թշնամու ձեռքն համոտությամբ ավերածություն է փռել ամեն կողմ:

Բայց նրան ժամանակ չմնաց մինչև վերջը հասցնելու իր ոճիրը: Չարագործը չհասցրեց ավերել ծաղկուն գյուղը մինչև վերջին տնակը, փլատակների մեջ մնացել են հատ ու կենտ անվնաս խրճիթներ:

Ահա նրանցից մեկը կանգնել է իմ հայացքի առաջ: Չարագված լուսամուտներից երևում է, որ ոչ ոք չկա ներսում: Հատակին ցրված են թղթեր, իրեր, պատահոտված հագուստներ ու գործիքներ, ջարդոտված կահ-կարասի: Նա բակի կողմից փրնտոում եմ մուտքը և կանգ առնում քանդված շեմի վրա: Լուսվյուն է տիրում, ճնշող լուսվյուն: Միակ կենդանի շունչը կատուն էր, որ վախեցած մլավլույնով թռավ լուսամուտին, նայեց ինձ մի վայրկյան, ապա փողոց նետեց իրեն:

Մի պահ վարանումն ինձ մեխած է պահում շեմին: Վերադառնալ, թե ներս մտնել: Միևնույն է, այնտեղ ոչ ոք ոչինչ չի պատմի ինձ, իրերը լեղու չունեն, գրքերն ու թղթերն էլ ոչինչ չեն հաղորդի քեզ այս տան բնակիչների ճակատագրի մասին: Այնուամենայնիվ ակամա ոտքերս ինձ ներս են տանում: Նա կանգնած եմ առաջին սենյակի մեջտեղում և փորձում եմ հայացքով բնկալել ողջ պատկերը: Առաջին իրերը, որ զատվում են ընդհանուրից և գրավում իմ ուշադրությունը, չորացած լիմոնի ձյուղերն են և ֆիգուսի դեղնած, սմքած տերևները, որ թափվել են հատակին գրքերի ու պատահոտված հագուստների վրա: Ամանները, որոնց մեջ աճել ու սնվել են սենյակի ծառերը. ջարդվել են, նրանց մեջ կաղապարված հողը ծարավից ճաքճքել է և ծառերի արմատները՝ չորացած ու մերկ՝ ցած են կախվել աթոռակներից... Ո՛ւր է նրանց խնամող ձեռքը: Նա փակում եմ աչքերս ու երևակայությամբ տեսնում կանացի այդ քնքույշ ձեռքը, որ ամեն առավոտ ջրում էր սենյակի ծաղիկներն ու ծառերը, լվանում նրանց կանաչ տերևները, որոնք շողում են լու-

սամուտներէց ընկած շողքերի տակ: Ո՞ւր է նա և ինչ է մտածում ու դռում այս բոպկին... Ո՞վ կասի ինձ այդ բանը...

Անկշտունում գրված մահճակալի երկու ոտքը պսկվել են իրենց հոգերից և նա փլվել է մի կողմի վրա: Սահել, մահճակալից ցած է թափվել անկողինը, շաղախված կարմիր արյան լերդերով: Բարձր գզգզված է և արյունով ներկված փետուրները ծածկել են այն ամեն անկարգութունը, ինչ որ տեղ է բռնել այս փակ տա-
րածութեան մեջ:

Պատից գլխավայր կախված է մի նկար: Ընկել են նրա վերի մեխերը և նկարը ծածկել է ինքն իրեն: Մտանում եմ պատին, բացում նկարը: Նա ծակծկված է գնդակներից, բայց ծանոթ նկար է, պարզ երևում է, դա Ռեպինի հայտնի «Իվան Ահեզի» ընդօրինակութունն է: Թշնամիները կրակել են դարեր առաջ ապրած ուսն թագավորի անխոս պատկերի վրա: Ինչո՞ւ, — հարցնում եմ ինքս ինձ: Թվում է, թե պատասխան չկա այդ «ինչու»-ին: Շրտկում եմ նկարը, ամբացնում պատին և կրկին նայում շուրջս: Ապա ուզում եմ զննել բոլոր թղթերն ու իրերը: Թող մի անգամ մոռանամ ես իմ ժամանակը, ընդունեմ, թե ես Մարտից եմ հանկարծ այստեղ ընկել և այս անծանոթ աշխարհը ճանաչելու համար ինձ տրված է քննելու այս երկու սենյակը, այս իրերն ու թղթերը և ուրիշ ոչինչ:

Ու սկսում եմ քննութունը: Շփոթի միջից վերցնում եմ մի լուսանկար: Նորապսակներ են: Փեսան՝ նեղ հագուստով, գլխին կարտուզավոր գլխարկ և կրծքին՝ շատ կոճակներ: Հարսը՝ ոտից գլուխ սպիտակ շղարշի մեջ է, կարծես ճերմակ փրփուրի միջից են հանել նրան ու՝ դրել իր ընկերոջ կողքին: Նրանք իրար չեն նայում, այլ երկուսն էլ՝ քեզ: Շուտ եմ տալիս նկարը: Հակառակ կողմում ունի կարճ մականգրութուն:

«Վասիլի Դավիդով և Տատյանա Դավիդովա, հարսանիքի նախօրյակին, 1892 թիվ, Ս. Տ. գյուղ»:

Թափ եմ տալիս փոշին և լուսանկարը դնում պատուհանին: Երկրորդ լուսանկարը կարմիրբաճակայինի պատկեր է, 1940 թվականին հանված, զարմանալի նման Վասիլի Դավիդովին: Նույնպես ունի մականգրութուն.

«Իմ սիրելի ծնողներին, Գրիգորի և Մարիա Դավիդովներին, որդի՝ Սաշա»:

Ուրեմն՝ բանակայինը նրա որդին չէ: Ի՞նչն է հապա: Կըպարզեմ ես քիչ հետո: Սովոր եմ ես վավերագրերի լեզվին: Ու ջոկում եմ լուսանկարներն առանձին, թղթերն ու գրքերն՝ առանձին: Դա տեսեմ է մի քանի ժամ և սրտատումներից մեջքդ ցավում է: Իսկ դրսում ուժեղանում է որոտն ու երկնքում սկսում են ձարձատել զնդացիները: Հանգստանում եմ մի պահ ու շարունակում ուսումնասիրությունը: Լուսանկարները դասավորում եմ ժամանակագրական կարգով: Նորապսակ Դավիդովներից հետո ըստ ժամանակի երկրորդ պատկերը 1896 թվականին է վերաբերում: Նույն ծանոթ ղեմքերն են, տարբեր տարազով, նույն վասիլի և Տատյանա Դավիդովներն իրենց որդի Գրիշայի հետ: Դա դուցե հենց Գրիգորի Դավիդովն է, կարմիրբանակայինի հայրը: Բայց սա ղեռ հիպոթեզ է, որ պիտի հաստատել... Նայում եմ 1903 թվականին հանված մի ընտանեկան խմբանկարի: Տատն է, պապը, որոնց անունները չի հիշված, մեզ արդեն ծանոթ վասիլն ու Տատյանան և Գրիշան, որ արդեն 7—8 տարեկան է, դանդաղահներ, սիրուն մի մանուկ: Տատի գրկում կա փոքրիկ մի աղջիկ, նորածին, երեխ մի քանի ամսական: Նրա անունն Աննա է, Գրիշայի փոքրիկ քույրն է դա...

Գրիշային—Գրիգորի վասիլեի Դավիդովին ես հանդիպում եմ 1916 թվականին և չեմ ճանաչում: Փոխվել է, առնական տղամարդ է դարձել, սպայի ուսադիրներով է: Բարեձև, ղեղեցիկ մի երիտասարդ է, նորածիլ, բարակ բեղիկներով: Տակը գրված է.

«Տատին, պապին և իմ ծնողներ՝ վասիլի ու Տատյանա Դավիդովներին ու իմ քույր Աննային»:

Նույն թվին նկարվել է Աննան իր ընկերուհիների հետ: Փրեք գիմնադասականեր են, մակագրությունը.

«Նրեք անբաժան ընկերուհիներ—ես, Ռոզան ու Մարիան»:

Կա միևնույն տարվա երրորդ լուսանկարն էլ: Նրեք անբաժան ընկերուհիներն են, նկարված երիտասարդ սպայի և երկու քրդոտ շան հետ, որոնք հոտոտում են մարդազետնի կանաչները:

Սպայի ձեռքին՝ որսի հրացան: Աղջիկները ծղոտե լայնեզր գլխարկներով են: Պատիկերը բացատրված է.

«1916 թվի ամառը, երբ Գրիշան գործող բանակի գերմանացիան ձախառից մեկ ամսով արձակուրդ եկավ—Աննա»:

1923 թվականն էլ երկու լուսանկար է թողել այս ընտանիքի պատմության հիշատակին: Գրիգորի Դավիդովը նկարվել է մի մեծ խմբի հետ: Տակը գրված է.

«Շաքարի գործարանի գրասենյակի աշխատակիցները».
երկրորդ անգամ նկարվել է իր կնոջ՝ Մարիայի ու որդու՝ Սաշայի հետ: Սաշան նման է մանուկ Գրիշային, որին մենք տեսանք 1896, 1903 թվականներին: Իսկ մայրը, Մարիան՝ նույնպես ծանոթ է մեզ, նա Աննայի գիմնազիստ ընկերուհին է, որ նրա եղբոր կիներն է դարձել: Ե՛րբ է արթնացել սերը նրանց մեջ, գուցե այն ժամանակ, երբ երիտասարդ սպան արձակուրդ էր եկել հայրենի գյուղը և դբոսնում էր աղջիկների հետ մարզագետնում: Ոչ մի լուսանկար չի ասի ինձ այդ բանը: Կյանքի բոլոր գաղտնիքները չէ, որ հիշատակ են թողնում պատմությանը:

...Ես դիմում եմ թղթերին ու գրքերին: Ահա մի գրքույկ՝ «Խնձորենու ծաղկումն ու պողակալումը»: Երկրորդ՝ ոմն պրոֆեսոր Խաչատրյանի հեղինակությունն է, հրատարակված Թիֆլիսում, որ այստեղ է հասել ու կոչվում է. «Տասներկու խորհուրդ հիվանդ սիրտ ունեցողներին»: Հետաքրքրական վերտառություն ունի երրորդ գրքույկը. «Խնչպիսի պարտեզ պիտի մշակել, որ սոխակը միշտ քեզ մոտ երգի»: Շապկի վրա նկարված է վարդենու թուփ: Ապա կրկին հանդիպում ենք պրոֆեսոր Խաչատրյանի հեղինակությանը. «Խնչպես պիտի հետևել սրտի առողջությանը» և գրքույկներ՝ կաղամբի մշակության մասին, բալենու ու խնձորենու խնամքը, «Բուշսի կյանքը», մի գրքույկ, թե որ օրերն են հարմար որսի գնալու: Ահա վեպերի շարք «Նիվա» հանդեսի հրատարակության սերիայից և նեկրասովի «Սովրեմեննիկի» երեք համար...

Իաց եմ անում քառածալ մի թուղթ: Դա Աննա Դավիդովայի 1913 թվականին ստացած գովասանագիրն է, Ռոմանովների տան երեք-հարյուրամյակի առթիվ, թագավորների ու թագուհիների

րի նկարներով շրջանակված, ահա Պետրոսը, ուս պետականու-
թյան աստվածը, նրանից հետո՝ իր արժանավոր գուստրն է,
նկիզավետան, որի թագավորության ժամանակ Ռուսիայի զորքն
էտ քշելով թշնամուն՝ նրա մայրաքաղաք Բեռլինն է մտել... Այդ
պատմությունն անում է պրոֆեսոր Պլատոնովի գիրքը՝ «Դասա-
գիրք ուս պատմության», 1913 թիվ: Թերթում եմ գիրքը: Նա
պատմում է, թե ինչ անհիշելի ժամանակներից են այս հարթու-
թյունների վրա եղել սլավոնական աշխատատեսեր ու ռազմիկ ցե-
ղերը, երբ են միացել ու կազմել իրենց ազգային կառավարման
առաջին մարմինները, ջարդել ու հո մղել թշնամական ազգերի
գրոհները, ընդունել իրենց նոր կրոնը հեթանոսությունից հետո և
վանքեր կառուցել ու գրքեր գրել, ծնել առաջնորդներ ու պետա-
կան ղեկավարներ: Անուններ, անուններ՝ Ռյուրիկ, Օլեգ, Վլադի-
միր իշխան, իշխան Յարոսլավ իմաստուն, իշխան Ալեքսանդր
Նևսկի, Դմիտրի Իվանովիչ Դոնսկոյ, Իվան Ահեղ թագավորն իր
մեծագործություններով, Ֆեոդոր Իվանովիչ արքան, իշխաններ
Մինինի և Պոժարսկու գյուցազնական պատմությունները: Դիմա-
ցել է ժողովուրդը մեծամեծ փորձությունների, նրա Իվան Ֆեո-
դորովն ստեղծել է ապագությունը, ժողովրդյան ուժն ու իմաս-
տությունը միացրել են իրար և քանդակել նոր ժամանակների
պատմության մեջ Պետրոս Մեծի ու Պուշկինի հավերժական
պատկերները...

Պատմաբանն իր գիրքն ավարտում է դեպքերն հասցնելով
մինչև Ալեքսանդր 3-րդի ժամանակները:

Յանկից հետո գրքի բաց մնացած էջում 1914 թվականի մա-
յիսին Վասիլի Դավիդովը գրել է.

«Գրիշա, սա քո ազգի պատմությունն է, շատ անգամ կար-
դա ու մտածիր: Մեր նախահայրերը պահել են ուս պետականու-
թյունը հերոսությամբ և արյունով: Կարդա և թող նրանց ոգին
քեզ անցնի: Դու Ռուսիայի զավակն ես, հպարտ եղիր դրանով, և
մի մոռացիր երբեք քո կյանքում, որ ուս մարդ ես դու: Քո
հայր՝ Վասիլի, 1914 թ. Ս. Տ. գյուղ»...

Այդ կտակի տակ, 1938 թվականին Գրիգորի Դավիդովն էլ
իր խոսքն է ասել, դիմելով իր Ալեքսանդր որդուն, կարմիր զին-
վոր Սաշային.

«Հայրիկը 24 տարի առաջ գրել է ինձ այս կտակը, այն ժամանակ ես քո այսօրվա տարիքին երիտասարդ էի: Այժմ էլ իմ պարտքն է քեզ ասել իմ հայրական խոսքը: Դու գիտես այս պատմության շարունակությունը, դու ինձնից լավ ես իմանում, թե վերջին Ռոմանովից հետո ինչ հրաշքներ գործեց Ռուսիան: Նա ծնեց Լենինին և դա նրա հանճարի ամենամեծ փայլատակումն էր, իսկ Լենինը սկիզբ դրեց Ռուսիայի նոր պատմությանը, ճշմարիտ գրոշ տալով հաստատուն երթով դեպի դաշիքը քայլող ժողովուրդների ձեռքը: Հավատարիմ մնա այդ դրոշին: Քո հայր՝ Գրիգորի Դավիդով, 1938 թ. Ս. Տ. գյուղ»...

...Ձեռքս է բնկնում աշակերտական մի տետրակ: 1941 թվականի տետրակ է, սկսված ապրիլ ամսից: Պատկանում է Ս. Տ. գյուղի միջնակարգ դպրոցի յոթերորդ դասարանի աշակերտուհի Տատյանա Դավիդովային: Նա երգեր է գրել այնտեղ և պարզ մտքեր ու աֆորիզմներ՝ դիմելով բնկերուհիներին ու ընկերներին, վերջիններս էլ իրենց հերթին փիլիսոփայել են բնկերուհու տետրակի էջերում, պարզունակ ու անկեղծ, ինչպես միայն կարող է պատանին փիլիսոփայել: Տետրը վերջանում է սովետական բանաստեղծի ոտանավորի արտագրությամբ, որի միայն վերնագիրը կա և երկու տունը, թերթը պատված է: Աշակերտուհի Տատյանան ոչ թե գրել, այլ նկարել է ոտանավորի վերնագիրը. «Я русский человек».

Ընդհատում եմ ես իմ հետադոտությունը և փորձում ի մի հավաքել տպավորություններս, մի միտք ու իմաստ տեսնել այս բոլորի մեջ, զգալ ու շոշափել բոլոր վավերագրերի ընդհանուր կապը: Այդ կապը տեսնում եմ ես մտքով, ինչպես տեսողությամբ՝ լուսամուտից ներս բնկած արևի շողքը...

Անցնում եմ մյուս սենյակը: Զարդոտված պահարաններից ինձ են նայում ճենապակյա դատարկ ամանները, փշրված գավաթների մոզայիկ բեկորներն ու զանազան սրվակներ: Պահարաններից մեկի մոտ դրված է կանացի արգ ու զարդի սեզանպուդրայի դատարկ տուփը վրան: Նրա կողքին՝ մի կտորված սանր, որի ատամների մեջ մնացել են աղջկա երկու շիկավուն, երկար մազ, պտտին ամրացած է մնացել ջարդված հայելու

տախտակը... ոչինչ, ոչինչ չեն ասում ինձ այս հիշատակներն էլ, լուռ են, ինչպես ընդդիմ իրերն ու առարկաները: Բայց լռությունն էլ իր լեզուն ունի: Այստեղ ամեն օր սանրվել է ռուս կինը, ուղղել է իր խոպոպները, կարգի բերել իր հագուստը, հայելու մեջ ստուգել է իր դեմքը, որ դուրս գա գրոսանքի...

Նույն այս սենյակի արեւելյան անկյունում գլխավայր կախված է Մարիամ աստվածածնի պատկերը, երկու սրբանկար էլ ընկել են հատակին, աստվածաշնչի կողքին: Վերցնում եմ սպանված թռչունի պես բաց թևերով գետնին փռված «սուրբ գիրքը»: Նրա կազմը պատած է հալված մոմի շերտով ու արյունով: Թերթերի վրա էլ կան արյան կաթիլներ: Շուռ եմ տալիս հին ու նոր կտակարանները և աչքերս կանգնում են ծանոթ նախադասության վրա.

«Մի վարվիր ուրիշների հետ այնպես, ինչպես չէիր ցանկանա, որ նրանք քեզ հետ վարվեն»...

Սենյակի հյուսիսային պատին միացած է ռուսական վառարանը, որի վրա գեռ փռված է մնում հնամաշ գորգը: Այստեղ ձմռան երկար դիշերներին պառկել է տառը, քնելուց առաջ աղոթքներ մրմնջալով սրբապատկերների դիմաց, վառ թողնելով մոմը աստվածաշնչի աթոռակի վրա... Որդիներն ու թոռները հարգել են նրա հավատմունքն ու խղճմտանքը և թույլ տվել, որ ապրի տատն իր կրոնական երեակայության աշխարհի մեջ... Եվ արյունով են ներկվել հավատացյալ պառավի սրբություններն էլ...

Ոչ, ես չեմ կարող մոռանալ ինձ ու իմ ժամանակը, ես չեմ կարող գիտնականի սառնասրտությամբ քննել այս անխոս իրերը: Դուրս եմ գալիս բակը: Բայց դռան մոտ առաջս է կանգնում գրքերի կույտը, որի վրա, ներս մտնելիս ուշադրություն չէի դարձրել: Վերցնում եմ առաջին բարակ գրքուկը՝ «Գլխակայի կյանքն ու ստեղծագործությունը», կույտի մեջ նկատում եմ Պուշկինի մի հատորչակը, պատռտված թերթերով, ցեխի մեջ շաղախված... Ձեռքերս դողում են հուզմունքից, աչքերիս առաջ օրը մթնակալում է, երկյուղածությամբ ես շուրթերիս եմ մոտեցնում հեղինակի անունը... Չէ՞ որ մեր Թումանյանն էլ, մեր ազ-

գային սրբություններն էլ ցեխի մեջ կնետվին, եթե թշնամին աչնտեղ հասներ...

Սթափվում եմ: Նայում շուրջս: Նայում ռուս մարդու տան շեմին: Թվում է թե պատկերը ծանոթ է, շատ անգամ եմ տեսել ես այս տխուր տեսարանը, տեսել եմ ավերված այսպիսի տներ և շեմին թափթփված հաստակազմ գրքեր... Ե՛րբ եմ տեսել, ո՞ր տեղ: Տառապում է միտքս և հանդարտվում, հանգստանում է մի վայրկյան: Ո՛չ, կյանքում չէ, այլ Վարդգես Սուրենյանի կտավի վրա է եղել այս պատկերը, որ մնացել է հիշողությանս մեջ, իմ հայրենի քաղաքի թանգարանից, ուր կախված է արվեստագետի «Կողոպտված եկեղեցին»... Այդպես է վարվել բռնակալն իմ ծնող ժողովրդի հետ էլ: Հեռու անցյալ չէ դա:

Քայլերս ուղղում եմ դեպի պարտեզը: Նրա եզրին դրված է շուռ տրված մի հին նավակ: Նստում եմ նավակի վրա ու դիտում պարտեզը: Ոսոխի ձեռքն այստեղ էլ մահ է փռել: Նա ամենուրեք թշնամի է կյանքին: Ծառերն ընկել են նրա կացնից, դիակների պես պառկել իրար կողքի, իրար վրա: Խնձորենիների նոր բացված բողբոջները խամրել ու կծկվել են, կացնի հարվածներից արյան պես հոսել է ծառերի հյուսիս ու շորացել վերքերի վրա:

...Փակում եմ աչքերս վերստին, մտքիս մեջ հյուսվում է ռուսական այս ընտանիքի կյանքի ողբերգությունը, գծվում է մտքերիս աչքերի առաջ նրա բարոյական պատկերը: Ապրել են տան նահապետները խաղաղ կյանքով, աղաներ ու աղջիկներ ծնել, ուսուցանել նրանց իրենց նախնիների պատմությունը, պատմել նրանց անցյալների գործերը, ազգային հերոսների կյանքը, երկյուղածությամբ են արտասանել Ռուսիայի մեծագործ և իմաստուն զավակների անունը: Ապրել են աշխատանքով ու տքնությամբ, երիտասարդության տարիները նվիրելով ազգային բանակին—պետականության ամրության համար, ծերության օրերին հետևել են իրենց սրտի առողջությանը, ծառեր տնկել ու պարտեզներ մշակել, նավակներ շինել, որ ջահելներն զբոսանքի գնան Գ. գետի վրա և կտակներ գրել հետնորդների համար, որ Երբեն նրանք հայրենի երկիրը, պահպանեն ազգային առաքինու-

թյունները և հիշեն միշտ, որ իրենք ուսն են ու հպարտ լինեն ուս մարդու անունով...

Էայց թշնամին հասել է այս տանը, սրբապղծել ամեն սեր ու հիշատակ, կրակել Ռուսիայի պետականության վրա, որը այս խրճիթի պատից նայել է նրան Իվան Ահեղի պատկերով, թշնամին ցեխի մեջ է նետել ժողովրդական սրբությունները և այդ ամենը ներկել ուս մարդու արյունով...

Նայում եմ ես դեպի դաշտերը: Վաղուց այս լանդշաֆտն ինձ ծանոթ է: Այս մարգագետնում էր ահա, որ Գրիգորի Դավիդովը նկարվեց ջահել աղջիկների հետ, որսի հրացանը ձեռքին, այդ ծաղիկների մեջ նա իր սերը բացատրեց Մաբիային, իր քրոջ բնկերուհուն...

Խանգարված են մտքերդ: Այսօր երրորդ անգամն է, որ օդային մարտ է տեղի ունենում: Արկի բեկորներն ընկնում են գլուղի մեջ: Կանայք ու երեխաները հանգիստ դիտում են երկինքը, ձեռքները ճակատներին դրած: Նրանց դեմքին վախ չկա, վաղուց մոռացել են նրանք սարսափն ու երկյուղը, սովորել են: Ծաղկառային ժողովուրդ են նրանք:

Մի պառավ դեպի ինձ գալով խոսում է կարծես ինքն իր հետ.

— Այ, մերոնք տուր տվեցին այսօր դարչնելներին... արժանի են, մարդիկ չեն նրանք, դադաններ են, սողուններ...

Ու ինձ է նայում.

— Այ, թե ինչ արին նրանք...

Յույց է տալիս այրված ու քանդված տները:

— Քանիսին ծեծելով խորքը քշեցին ավազակները, քանիսին սպանեցին, և պարտեզների ծառերն էլ մինչև անգամ կոտորեցին կացիններով, անիծվածներ... այ, հիմա տեղն է, խփում են մերոնք, օխ, ամուր են խփում...

Իջնում է կապույտ երեկոն: Դադարում են որոտները: Մոտիկ, շատ մոտիկ անտառում երգում են սոխակները, իրենց փոքրիկ կրծքերից հազար գեղգեղանքներ տալով բնությանը: Այս ծաղկազարդ գավառի սոխակների համբավը ծանոթ է ողջ Թուսիային: Բայց տխուր է թվում նրանց երգը ինձ: Գուցե Դա-

վիդովների պարտեզը տապալված տեսնելով, վշտացել ե՞ն։ Սովոր էին երեւի այնտեղ երգել ամեն դարնան այս օրերին։ Չէ որ տան տերը գիտեր, թե ինչպիսի պարտեզ պիտի մշակես, որ սոխակը միշտ քո բակում երգի...

Կվերադառնան վաղը կրկին սոխակները այս եղեմական պարտեզը։ Այո, կվերադառնան։ Բանակից հաղթանակով տուն կգա Ալեքսանդր Դավիդովը, կծնի նոր սերունդ, կուսուցանի նրանց մայր երկրի պատմության հերոսական շրջանը, որին ինքն էլ մասնակցություն է բերել։ Կկառուցի նա ավելի շքեղ տուն, կդարգաբի մեծ ժամանակների հիշատակներով, կաճեցնի ու կմշակի նոր պարտեզ, ավելի գեղեցիկ ու կախարդական, ուր կգան երգելու սոխակներն օրն ի բուն։ Եվ դա կլինի ուս մարդու նոր տունը, այս գեղեցիկ մարգագետնի ափին, Դոնեց գետի մոտ, թափ անտառի եզրին։

Ու ծերության օրերին հայրենական պատերազմի պատմության հատորի վրա Ալեքսանդր Դավիդովն էլ կտակ կգրի իր որդուն.

— Կարգա այս զիրքը և թող մեր մեծ ժամանակների հերոսների ոգին անցնի քեզ։

Հունիսի 10, 1942 թ.

Գործող Բանակ

ՄԵՐ ԳՈՒՅՐԵՐԸ

ԱՐՈՒՍԻՆ

Քույր...

Ինչքա՛ն ընթշուժյուն կա այս մեկ հատիկ բառի մեջ, ինչքա՛ն սեր ու խանդաղատանք, ինչքա՛ն հիշողություն մանկության օրերից: Երկրորդ թույլիչ պատկերն է աշխարհում հարազատ քրոջ գեմբր, որ շողում է սիրույց եղբորը տեանելիս, ինչպես շաղոտ կանաչը՝ արևին, նրա ծագման ժամանակ, շողում է և քաղցր ջերմութեամբ լցնում սիրտդ: Պանդուխտը հեռու հորիզոնների տակ մայրական գեմբից հեռու քրոջ արցունքոտ աչքերն է տեսնում իր կարոտի երազանքների մեջ: Քույրն ամեն ժամանակ հպարտանում է իր եղբորով և երբ նրա անունն է արտասանում, ականածանքից ու սիրույց դողում են շրթունքները: Քույրը նաև օգնական է կովի դաշտում և ընկերուհի: Ժողովրդական զրույցառասպելների մեջ նա հսկաների հետ գոտեմարտի է մտնում, գետնով է տալիս թշնամուն, պատժում է երգմնազանց ասպետներին, վրեժխնդիր լինում այն ուխտագրուժ տղամարդուն, որ սև ստովեր է նետում իր անբասիր պատվի վրա:

Ինչ վրաց բանաստեղծն է ասել մեղնից շատ առաջ.

Առյուծն առյուծ է միշտ,

Բն էգ, թն արու...

Ո՛ր ժողովուրդն է, որ չունի այդպիսի իմաստուն խոսքեր: Հերոսական, ասպետական դարերում միշտ էլ կինը հավասար է եղել տղամարդուն, վերջինն առյուծ է, նա՝ առյուծամայր: Խա-

դադ ժամանակ նա քնքույշ բույր է, անհիշաշար ընկերուհի—կին, բարի ու վշտակից մայր: Երկու լար ունի նրա սիրտը—սիրտ է բարություն: Ռազմի ժամին նա փոխվում է, դառնում հերոսուհի, բոցավառվում գիսաստղի նման: Ոչ որ չի չափել սահմանը սիրտ և տառելության: Արդար տառելությունը ճշմարիտ սիրուց է միշտ ուժ առնում: Տղամարդու շորեր հագած դյուցազնուհին փայլատակող սուրբ թշնամու գլխին իջեցնելիս, գոռ ու ամենհի հսկա է եղել իր ահագին ցասման մեջ, բայց երբ խոնարհվել է վիրավոր եղբոր վրա, դարձել է նույն քնքույշ աղջիկը, ինչպես կար փորձությունից առաջ՝ սիրուց դողացող ու աչքով արտասվալից:

Այդպես է եղել հին ժամանակներում և այդպես է այսօր էլ, մեր հերոսական օրերում: Միայն բազրենիական մտածողությունը նրան հավասարեցրեց կահկարասին, նայելով նրա վրա որպես շքեղ իրի: Եվ ամենից առաջ ինքը, կինը ծառացավ այդ անիրավացիության դեմ և այսօր վերականգնել է արդեն իր իրավունքն ու տեղը կյանքի, պատմության մեջ:

Ահա պարզ փաստեր այդ ճշմարտության մասին, եղելություններ առանց գրական զարդարանքների, որ տպագիր խոսքը, հիշատ է, սիրում է երբեմն:

1

...Մեր զորամասի սանիտարական գումարտակը կատարած իմ հերթական այցելություններից մեկի ժամանակ ես ծանոթացա մի աղջկա հետ, որի մասին պիտի պատմեմ: Գնացել էի վիրավոր ընկերոջս, ախալքալաբցի հույն Պավել Իվանիդին տեսնելու: Նստել էի նրա մահճակալի կողին ու զրուցում էինք: Բռնե վիրահատումից հետո Պավել Իվանիդին լավ էր զգում իրեն և ուրախ կատակում էր: Այդ ժամանակ ներս մտավ մի միջահասակ, բարակիրան աղջիկ, մոտ քսան տարեկան, սև աչքերով, լայն նուրբ սունգերով, ու մի թեթև հայացք ձգելով ինձ վրա, մոտեցավ ու դիտողություն արեց:

— Այդքան մոտ միք նստի վիրավորին, կարող եք ոտքին կպչել:

— Ես այդ բանը հասկանում եմ,—պատասխանեցի ես,—
դուք մի անհանգստանաք, վիրավորն իմ ընկերն է և ես էլ նույն-
քան մտահոգված եմ նրա առողջությամբ:

Ոչինչ չպատասխանեց: Դուրս եկավ:

Քիչ հետո կրկին ներս է մտնում նա դաշտային մի աթոռակ
ձեռքին ու հրավիրում է ինձ.

— Խնդրեմ, նստեցեք այստեղ:

Իսկ ինքը գրավում է իմ տեղը:

— Զգուշացեք, հիվանդի ոտքին չդիպեք,—զգուշացրի ես էլ
իմ հերթին: Նա լուռ ժպտաց և պատասխանի խոսք չփնտռեց:
Զեռքն Իվանիդիի ճակատին դնելով, շշնջաց.

— Արդեն առողջ ես, Պավլիկ, ջերմ էլ ամենևին չունես:

— Շնորհակալ եմ, բույրիկ,—պատասխանեց Իվանիդին ու
դարձավ ինձ.

— Մի քիչ խոսե հետը, տես ինչ խելացի աղջիկ է:

Մեր խոսքը մի քանի բոպե հետո իր բնական հունը դառավ:
Աննան 18 տարեկան է, թեև երկու երեք տարով մեծ է երևում:
Պատերազմի առաջին օրերից ճակատ է եկել իր տասնյակ ըն-
կերների ու ընկերուհիների հետ միասին: Նրանք իրար հետ ման-
կապարտեղ զնացին, երբ փոքրիկ մանուկներ էին, միասին
ավարտեցին միջնակարգ դպրոցը, երբ հասուն պատանիներ էին
դարձել և զիտեին արդեն, թե ինչ բան է սերն ու մտերմությունը:

Սեր ու մտերմություն...

Դա այն կապն էր, որ անբաժան պահեց նրանց մինչև
կյանքի մեջ մտնելը և անքակտելի կմնա մինչև դալոց հեռավոր
օրերը: Դպրոցն ավարտելուց հետո պետք էր համալսարաններ
դնային, բայց պատերազմի դաշտը մտան: Թշնամին իր դեմ
հրավիրեց նրանց: Բանակ զնացին առաջինը՝ տղաները, հրա-
ժեշտ տալով իրենց ընկերուհիներին: Աղջիկներն հավաքվեցին
նրանց ճամբու դնելու և կայարանում ցույց տվին իրենց դիմում-
ները.

— Մենք էլ վաղը, մյուս օրը կհետևենք ձեզ, մի՞թե հետ
ենք մնացել ձեզնից ուսման մեջ, կոմերիտական աշխատանքում,
տնտեսության մեջ, որ հիմա հետ ընկնենք:

Տղաներից մեկը, երեւի աղջիկներին գրգռելու համար, նկատեց.

— Դե, դուք կարող եք չգալ էլ, դուք աղջիկներ եք...

Ընկերուհիները մոռացան, որ հրաժեշտի վերջին վայրկյաններն են ու բարկացած վրա տվին.

— Լռիր, խոզուկ, վիրավորական է այդ խոսքը մեզ համար...

Շատ մոռաց պատկերներ տեսան աղջիկները պատերազմի դաշտում: Գրքային ուսմանտիկան փշովեց հենց առաջին օրերին, տեղի տալով կյանքի ուսուցիչ գագուցովյանը: Շատ տարիներ էին պետք կյանքի մարդ դառնալու համար, պատերազմում պետք եղան միաններ միայն: Եվ այսօր, հաստատակամ ու հավասարակշիռ, ճակատային առօրյայի մեջ իրենց դիրքերի վրա են կանգնած նրանք: Անցել են առաջին օրերի տագնապն ու անփութությունը, առաջին օրերի տենդային լարվածությունը, երբ անվարժ ալպինիստի նման ուզում ես միանգամից բարձր սարի կատարը հասնել, բայց շունչդ կտրվում է ու ոտքերդ թուլանում են: Ու փորձը սովորեցնում է քեզ դժվարություններ հաղթահարելու միջոցները, կամք ու համբերություն է բերում, բերում է նաև մտքի արագ հասունություն:

— Թույլ կտա՞ք ձեզ մի հարց էլ տամ,— խնդրում եմ ես:

— Ինչո՞ւ եք այդքան հարցեր տալիս,— ասում է նա ու ծիծաղում:

— Հետաքրքրությունն է մեղավոր. ես ուզում էի հարցնել՝ դուք դիտե՞ք, թե ինչ բան է խսկական սերը...

Կրկին շիկնում է ու ծիծաղում կրկին.

— Այո, դիտեմ, հետո՞...

— Որտե՞ղ է ձեր սիրած տղան:

— Իհարկե, ճակատում, մեր զորամասում, բայց թե որ ստորաբաժանումում, դա ուղեմական դադարիք է, Պավլիկը դիտի միայն... Չասես, Պավլիկ, ա՛յ, որ ասե՛լ ես:

— Չեմ ասի,— խոստանում է Պավլիկ Իվանիդին ու դառնում է ինձ հայերեն,— մեր քովն է, հոգի տղեմ էլ էնիկ է, արժանի են իրար...

Աննան ձեռքով փակում է նրա շրթունքները:

— Մի՛ առա, մի առա՛...

Ինձ թվում էր, թե մեզ հետ նստած է մի կատարյալ երեխա, մի խենթ ու խեղառ աղջիկ, որ դեռ պիտի շարություններ աներ տանը, եթե այստեղ չգար, ճակատ գալն էլ երևի, պատանեկական մի շարություն է եղել նրա համար:

Իմ այդ տպավորությունը խորացավ մանավանդ մեր երկրորդ հանդիպման ժամանակ: Տխուր կանգնած սանիտարական ստորաբաժանման մոտ, լաց էր լինում նա, թաշկինակով սրբելով արտասուքները:

— Ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ է եղել,— անհանգստացած հարցրի ես:

Ոչինչ չպատասխանեց: Թաշկինակով ծածկեց աչքերն ու դեմքը, որ իրեն չտեսնեմ: Օգնության եկավ ընկերուհին.

— Դիմում է տվել, որ կրակի առաջավոր գիծն ուղարկեն իրեն, մերժել են, դրա համար էլ լաց է լինում:

Ես ուժով հեռացրի ձեռքերը դեմքից: Ինչքա՛ն գեղեցիկ էր պատանի աղջիկն այդ անկեղծ արտասուքների մեջ...

— Ամո՛թ, Աննա՛, ամո՛թ, չգիտեի, որ դու լալկան աղջիկ ես, և, դեռ կրակի գիծն ես ուզում գնալ, լալկաններն այնտեղ հաջողություն չեն ունենա...

Ամաշխույց ծիծաղեց ու ազատելով ձեռքերը, ներս փախավ:

...Թափառելով գնդից դուռը, ես մոռացել էի մանկահասակ ուղրախուհուն, երբ մի օր կրկին, երրորդ անգամ լինելով, հանգիպեցի նրան, այս անգամ այլ տեղ և այլ հանգամանքներում: Դեպքի վայրը մեր պաշտպանության գիծն էր: Ստորաբաժանման կոմիսար ընկեր Սլեպցովի հետ միասին գիրքերն էինք մտնում ու դրուցում այն մարտիկների հետ, որոնք իրենց քաջություններով աչքի էին ընկել վերջին ճակատամարտերի ժամանակ:

— Հիմա ես կժանոթացնեմ ձեզ մեր խիզախ աղջիկներին հետ,— առաց Սլեպցովը,— նրանցից հատկապես Բելոստոցկայի մասին անպայման պետք է գրել թերթերում...

Ահա և աղջիկները: Նրանց մեջ հանկարծ տեսնում եմ ես Աննային.

— Դու ալստե՞ղ ես արդեն, Աննա:

— Այո, ինչպես տեսնում եք:

— Լաց լինելո՞ւմ հաջողեցրիր:

— Թող ալդպես լինի,— համաձայնում է նա իմ կատակին:

— Իսկ քո ընկերուհիներից ո՞ւմ է Բելոստոցկայան, ծանոթ
Թացրու ինձ նրա հետ:

Ծիծաղում է:

— Ինչո՞ւ համար:

— Դա ուղմական գաղտնիք է:

— Դուք Բելոստոցկայայի հետ վաղուց ծանոթ եք, կարող եք
հայտնել ձեր գաղտնիքը, դա նույն Աննան է, որի հետ խոսում
եք հիմա...

— Մի՞թե,— ուրախացած բացականչում եմ ես ու նստեցնում
նրան կողքիս, կոճղի վրա, որ ծառայում է ավուդի տեղ, խոնավ
զետնափորում:

— Ինչպե՞ս եղավ, պատմիր բոլորը:

— Ի՞նչ է եղել որ,— հարցնում է նա անկեղծ զարմանքով:
Ես բացատրում եմ, թե ինչ եմ ցանկանում:

...Շատ անգամ էր նա օդային ուժրակոծության, հրետանա-
յին ու ականանետային կրակի տակ ընկել, բայց հրացանների,
ավտոմատների ու գնդացիրների համազարկ ղեռ չէր տեղացել
նրա վրա: Իսկ ճակատում քեզ իսկական ուղմիկ ես զգում այն
ժամանակ, երբ թշնամին հատկապես նշան է բռնում քեզ վրա,
կրակում քեզ վրա, կրակում ու վրիպում է, իսկ դու պատասխա-
նում ես, լռեցնում նրան, կամ անպատասխան թողնելով, քո
մարտական խնդիրն ես կատարում: Աննա Բելոստոցկայան ճա-
շակեց այդ զգացմունքներն առաջին ճակատամարտի մեջ մտնե-
լով և դրանից հետո զգում էր իրեն անպարտելի: Շուրջը պայ-
թում էին ականներ, գլխավերևում ոռնում էին արկերը և հսկա-
յական թնդյունով պայթում էին անտառում: Անընդհատ, անվեր-
ջանալի համազարկերով ճարճատում էին գնդացիրները և, ստեպ-
ստեպ թշնամու սնայաբերական գնդակները հողի մեջ էին մխ-
վում, սուլելով ուղիղ ականջիդ տակով: Վա՛խ էր, որ համակեց
նրան առաջին ժամերին, թե՛ շփոթմունք, որ անփորձությունից է

առաջանում: Բայց դա մի երկու ժամ տևեց միայն, հետո ամեն ինչ դարձավ սովորական, առօրիայի պես հասարակ:

Համատարած աչդ կրակի տակ սողում էր առաջ պատանի ուկրաինուհին, գտնում վիրավոր մարտիկներին ու օգնում նրանց միասին հոսողալու դեպի յուրայինները: Երբ ուժեղանում էր կրակն ավելի ու ավելի, նա քաշում էր վիրավորներին թումբերի տակ և այնտեղ շունչ էին առնում նրանք երկուսով, որ քիչ հետո մահվան օղակի միջով դեպի կյանք գնան: Դժվար, շատ դժվար ճակատամարտ էր դա: Առաջին վիրավորներին փրկելը տեղեց երեք ժամից ավելի: Եվ երբ նա բերում էր արդեն չորրորդ վիրավորին, իջել էր աղջամուղջը անտառի վրա: Առավոտից երեկո՝ կրակի տակ էր եղել նա, հափշտակված իր մարտական գործով ինքնամոռացության աստիճանի:

Չորս մարտիկի կյանք... հպարտ էր զգում իրեն աղջիկը և իրավունք ուներ... Դեռ պատանի է ինքը, բայց չորս արու զավակ մեծացրած մոր պես կարող է ասել, որ չորս քաջ զինվոր է տվել ինքը Հայրենիքին: Բայց դա դեռ առաջին մարտական մկրտությունն էր կրակի առաջավոր գծում: Այնուհետև շատ եղան աչդալիս օրեր: Դրանցից մեկը չի կարելի չհիշել այստեղ:

Ստորաբաժանման առաջխաղացումը դժվարացավ: Թշնամու նոր բնագծին մոտեցած մի քանի խիզախներ ընկան հերոսի մահով: Հրամանատարը հեռադիտակով նայելով, տեսավ, որ մեկը նրանցից վիրավոր է: Պետք էր ազատել, ինչ գնով էլ լինեք: Ո՞վ կարող է դնալ: Դա, անշուշտ, ոխակ կլինի, բայց ոխակը շատ հաճախ է անհրաժեշտ: Այնտեղ, արյան մեջ թշնամու կրակի տակ գալարվում է ընկերդ...

— Ես գնամ,—խնդրեց Աննա Բելոստոցկայան:

Հրամանատարը նայեց նրան ու շուտ եկավ.

— Ոչ, թող գնա տղաներից մեկը...

Աղջիկն անկեղծորեն վիրավորվեց, ինչպես պատերազմի առաջին օրը բանակ գնացող դպրոցական ընկերոջ խոսքից:

— Ինչո՞ւ անպայման տղաներից, ես խնդրում եմ ձեզ, ընկեր հրամանատար,—համառեց նա:

Ու սողաց առաջ: Ֆաշիստները նկատեցին: Սկսեցին կրակ

տեղալ: Հանդուգն կոմերիտուհին սողում ու սողում էր առաջ: Մի հոգու վրա, մի աղջկա վրա նրանք ականներ էլ էին արձակում գնդացիրների համազարկների հետ միասին:

Հրամանատարը շունչը պահած դիտակետից հետևում էր: Ամեն անգամ, երբ անշարժանում էր աղջիկը, նա մտածում էր, որ սպանվեց, երկար դիտում էր հեռադիտակով և ոչ մի խլրտում չէր նկատում:

— Ափսո՛ս, լավ աղջիկ էր Աննան,—ասում էր նա ինքն իրեն ծանր զգացմունքով, բայց կրկին նկատում էր աղջկա շարժումը, ցնծությամբ բացականչում էր.

— Կենդանի է, բրավո՛...

Աննան հասավ վիրավորին: Կրակի սաստկությունն ավելի ուժեղացավ: Քիչ հետո վիրավորի հետ միասին աղջիկը կորավ թե հրամանատարի տեսողությունից և թե թշնամու: Կրակն էլ մեղմացավ, համարյա դադարեց:

Շատ խորամանկություններ բանեցրեց ուկրաինուհին այդ օրը: Յոթն անգամ նա սպանված ձևացավ, յոթն անգամ նա խաբեց թշնամուն և նրա կրակի տակից ազատեց բերեց կրտսեր բաղդեկին:

— Սատանա աղջիկ ես դու, Աննա, կատարյալ սատանա,—ասացին նրան ընկերները: Զահել աղջիկը դեռ այդքան հաճելի կոմպլիմենտ չէր լսել: Բայց նա թուլացել էր լարվածությունից: Նրան տղաները ջուր տվեցին խմելու, հրամանատարն առաջարկեց որ պառկի խրամատում փռած խոտի վրա, հանգստանա: Մեջքի վրա պառկած՝ նա հոգնած հալացքով նայում էր երկնքին: Ամպերը փախչում էին քամուց, մեկ ցրվում, մեկ կուտակվում զանազան կերպարանքներ ընդունելով: Հետզհետե բացվում էր կապույտ հորիզոնը: Նա այնքան ծանոթ ու սիրելի էր...

Անցավ մի շաբաթ: Մեկ օր նոր ստացված թերթերն իր ձեռքըն առնելով, նա պարզևատրվածների ցուցակում կարդաց, որ Աննա Բելոստոցկայան պարզևատրվել է «Խիզախության համար» մեդալով և կոմսոմոլի բյուրոյի քարտուղար Բելոստոցկիին հարցրեց.

— Մի՞թե այդ ես եմ, Միկոլա:

— Դու ես,—պատասխանեց ընկերը, որ արդեն սիրած տղա չէր միայն նրա համար, այլ նաև ամուսին, որի տեղն ու անունն այլևս չէր թաքցնում Աննան:

Աղջիկն ասաց.

— Ինչ լավ է, որ միասին ենք, դու ինձ կովել սովորեցրիր Միկոլա:

Տղան ժպտաց:

— Ես դեռ քաջության մեղալ չունեմ, դու ինձնից առաջ ես, ինչպես կարող եմ քո ուսուցիչը համարվել...

Աննան ծիծաղեց ու համբուրեց իր ընկերոջը:

Աննա Բելոստոցկայային պարտիայի շարքերն ընդունեցին: Ո՛ր կոմունիստը չէր երաշխավորի այդպիսի կրակ-աղջկան: Առաջինը երաշխավորազիր ստորագրեց Պավել Իվանիդին:

Ուկրաինուհին պատանեկական հպարտությամբ ցույց էր տալիս ինձ պարտիեկինաժուական տոմսը: Նրա վրայից նայում էին ինձ այն մանրիկ մանկական աչքերը, որոնց մեջ ամիսներ առաջ մի օր արտասուքներ տեսա ես...

Իմ առաջ կանգնած է հիմա պատկերը մի ուրիշ Աննայի, մի ուրախ ու գեղեցիկ աղջկա պատկեր՝ չքնաղ Կիև քաղաքից: Նա ռազմաճակատ էր բերել իր զվարթ հայացքն ու թովչական ժպիտները: Մարտերի ժամանակ նա ճարպիկ էր մայր վագրի նման: Կովի թոհ ու բոհի մեջ ոստնում էր թեթև ու հեշտին, անցնում զիրքից զիրք, թմրից թումբ, հասնում այնտեղ, ուր պետք կար իր օգնությամբ: Շքեղ Կիև քաղաքի Վլադիմիրյան բուլվարի վրա, Գոնչարի ափին, զբոսանքների ժամանակ կանգ էին առնում երիտասարդների խմբերն ու հիանում ջահել աղջկա գեղեցկությամբ, սիրալիր խոսքեր ասում նրան ամեն քայլին: Բայց ժամանակները փոխվել էին: Նա հայրենիքի ազատության և չքոնազատվող սիրո համար կովի ճակատ էր եկել և կրկին ընդհանուր հիացմունքի առարկան էր իր խիզախ, մարտական գործերի համար: Երբ գեղեցիկ աղջիկը տարբերվում է նաև իր խորն ու նուրբ խելքով, նրա գեղեցկությունը կրկնապատկվում է: Բայց հրե՛ նրա

ռայդ երկու խառքինություններին միանում է նաև հոգու շխտակությունն ու համարձակությունը, աղջիկը եռակի գեղեցիկ է դառնում:

Այդպես էր Աննա Սելյուտինան:

Վայրկյաններ են լինում կովի մեջ, երբ թվում է թե քար ու քանդ է լինում ողջ տիեզերքը, պատում ծխով, երկաթի ու պողպատի բեկորներով, վառողի հոտով: Այդպիսի մի մարտ էր ահա, որ տեղեց երեք օր ու գիշեր: Գնդացրորդների, ականաձիգների, ավտոմատավորների ու հրձիգ հետևակների հետ միասին թշնամու դեմ դործում էին նաև սանիտարներն ու սանիտարուհիները, հասնում էին նրանք վիրավորներին, դուրս տանում նրանց կրակի դոտուց, ապահով անդում կապում նրանց վերքերն ու կրկին վերադառնում կրակի մեջ: Երեք օրվա ընթացքում մարտի դաշտումն էր Աննա Սելյուտինան, ոսկե դանդուրները տված քամուն ու փոթորկին, կրակից այրվող դեմքով խիզախաբար նայելով մահվան աչքերի մեջ: Ոչ մի նկարիչ կտավի վրա չի ստեղծագործել այդպիսի պատկեր, լի վեհությամբ ու տարերքով: Երեք օրվա ահագին բախումների ժամանակ նա մարդիկ աղջկա իր ամուր թևերով գրկելով ուժասպառ վիրավորներին, նրանց հանում էր վտանգի միջից ու կյանք պարգևում: Քսանինը հոգի իրենց երկրորդ կյանքն ստացան գեղեցիկ աղջկա քնքույշ ձեռքերից:

— Շնորհակալ եմ, քույրիկ... — լսում էր Աննա Սելյուտինան խոսքեր, որ նրան ուժ ու արիություն էին ներշնչում: Մի վիրավոր մարտիկ, մտերիմ, լավ մի ընկեր, որի հետ շատ կռիվների մեջ էր եղել նա, մեռավ Աննայի թևերի վրա: Աղջիկը գրկած պահած մահամերձ վիրավորին, նայում, երկար նայում էր նրա գալկացող դեմքին: Նա տեսավ, թե ինչպես խամրում էր հերոսի աչքերի փայլը, տեսավ վերջին, վերջին ցուրը նրա հայացքում, որ մարեց, ինչպես արևի վերջին շողքը հորիզոնի տակ... Աննան ցած դրեց նրան խոտերի վրա: Աչքերից արտասուքներ գլորվեցին: Քնքույշ սրտից պոկվեցին հառաչանքներ: Բայց մի քանի բույս հետո նա սթափվեց ու դեպի մարտադաշտ վաղեց: Այնտեղ, արյունաքամ, մահվան դեմ են մաքառում վիրավորները և

գուցե իրեն, Աննային են սպասում: Կրկին սուլեցին գնդակները, շառաշեցին ականները: Մարտիկները տեսան գեղեցկուհու ծանոթ կերպարանքը, որ ցուում էր նրանց հայացքի առաջ շողքի պես:

Հասավ նա վիրավորին:

— Այդ դո՛ւ ես, Աննա, սիրելի քույրիկ, — շշնջաց նա, — ևս այնքան էլ ծանր չեմ վիրավորվել, ես ինքս սողալով մինչև այստեղ հասա... հոգնել եմ միայն... մի քիչ օգնիր...

— Հենվիր ուսիս... այ, այդպես, այստեղից արդեն կարելի է քայլելով գնալ, ձորաբերան է...

— Իսկ շա՛տ են վիրավորները, Աննա:

— Ավելի քիչ, քան կարող էր լինել այսպիսի կուլում... հենվիր, հենվիր իմ ուսին, թանկագին, ես հոգնած չեմ...

Այդ վայրկյանին պայթեց ականը: Բեկորներն ընկան նրանց շուրջը: Պառկեցին գետնին վիրավորն ու քույրը: Պայթեցին երկրորդ ու երրորդ ականները: Շարունակեցին առաջ գնալ վիրավորն ու քույրը: Դժվարը ձորաբերանից դուրս գալն էր ու վայրէջքին հասնելը: Պետք էր առավել զգուշություն: Նրանք այդտեղ սկսեցին սողալ: Աղջկին օգնում էր վիրավորին: Հանգըստանում՝ մի քանի վայրկյան, շունչ էին առնում ու կրկին՝ առաջ գնում: Հանկարծ Աննան թեթև, թեթև ճիշ արձակեց ու դեմքի վրա պառկած մնաց: Վիրավորը բարձրացրեց աղջկա գլուխը: Ոսկե գանգուրները թացվել էին տաք կարմիր արյունով: Աչքերը փակ էին... Ընկերուհու գլուխն իր ափերի մեջ առած, վիրավորը գինվորը նայում էր նրա փակված թարթիչներին: Մի՞թե չպիտի բացվեն նրանք այլևս, մի՞թե Աննան չպիտի ժպտա այլևս: Բայց աղջիկը բացեց աչքերը, նայեց նրան սառը, անտարբեր հայացքով, կարծես ձգտում էր հիշել, ճանաչել անծանոթ մե՞ղեմք, որ անհայտ տեղից իր առջևն էր կանգնել: Ու ոչինչ չէր հիշում, ոչինչ չէր հասկանում:

— Խոսիր, Աննա, ինչո՞ւ ես այդպես նայում...

Ծանոթ ձայնից սթափվեց, թեթև ու տխուր ժպտաց: Հարցրեց.

— Վիրավորվե՞լ եմ...

— Այո, բայց ծանր չէ վերքդ, այս բուպերն կկապեմ, մի սփին կգնանք, հիմա էլ իմ հերթն է քեզ օգնելու...

Երբ արդեն ապահով տեղ էին, պառկեցին հանգստանալու, Աննան ասաց.

— Ինչ բարի ես դու, ինչ լավիկը... Բոլորն էլ, բոլոր մեր տղաներն էլ լավն են...

— Իսկ դու, Աննա, ավելի բարի ես, մեր քույրերն ավելի լավն են,—պատասխանեց տղան շոյելով աղջկա ճակատն այնպես քնքշադին, եղբոր նման, ինչպիսի սիրով որ նա էր շոյում վերավոր ընկերների ճակատը:

— Քո ձեռքի շփումից զովություն եմ զգում,—ասաց Աննան ու հարցրեց,—եղանակը գեղեցիկ է այսօր, այնպես չէ՞, այ, ինչ լավ, ջերմ արև է...

— Գարուն է,—լրացրեց տղան:

— Այո, գարուն է,—հաստատեց Աննան,—և, որ կարևորն է, այսօր լավ կովեցինք: Ես տեսա թշնամու դիակների կույտները...

2

...Նրա աղգանունը մեր զորամասում հանրածանոթ, ժողովրդական աղգանուն է: Բայց այդ ոչ թե նրա համար, որ միևնույն ժամանակ դա ուկրաինական աղգային հանճարի անունն է:

Շեշենկո՞...

Ո՞վ է երգել զապորոժցիների խուլական ուժն ու ամհիատեղությունը թշնամու դեմ, ո՞ւմ քնարի լարերն են մորմոքացել ջահել ուկրաինուհու դժբախտ սերը, ո՞ւմ շուրթերով է ուկրաինացի աղջիկը բողոքել օտարի ու բռնակալի լլկումների դեմ, ո՞վ է հայրենասիրություն, բարձր ողջախոհ առաքինություններ ներշնչել մայր Ուկրաինայի դուստրերին, երազել տեսնելու նրանց հերոսուհիներ՝ հերոս եղբայրների ու հայրերի կողքին: Տարաս Շեշենկոյի երգերը լսելիս զապորոժցիների զավակները հավատացյալի երկյուղածությամբ հանել են գլխարկներն ու խոնարհել իրենց հայացքները հայրենի հողին, աղջիկները լսել են ուշիմ

խոնարհությամբ և ողջախոհ բարքերի դասեր առել մեծ մարդաբն բանաստեղծից: Նրա պատգամներն ու կտակներն անցել են սերնդե սերունդ: Ամեն ճշմարիտ ուղրախնացի կրում է իր սրբտում Բատկո Շեչենկոյի բմբոստ ու աղատասեր, մեծ ու վեհ ոգին:

Անաստասիա Շեչենկոն՝ նույնպես:

Ձորամասում նրան մարտական քույր էին կոչում, հետո հարսուհի քույր անվանեցին: Շահատում այգալիսի տիտղոսներ հեշտ չեն տալիս իրար: Դա սիրալիր խոսք չէ միայն:

— Քույր, այս կողմ արի,— կանչում է վիրավորը: Եվ Անաստասիան անպայման հասնում է նրան:

— Քույրիկ օգնիր,— լսում է նա մյուսի ձայնը, երբ դեռ մեկին ապահով տեղ չի հասցրել: Ու հասնում է նրան էլ... Իսկ շուրջը պայթում են արկերը, սուլում են գնդակները, գլխավերելում պտույտներ են գործում սև սվաստիկաներով պողպատե անդղերը:

Անաստասիա Շեչենկոն միայն հոգատար ու օգնական քույր չէ կռվի մեջ: Նա անցնում է դիրքից դիրք վիրավորներին գտնելու և, իր համար հաճախ աննկատելի, դառնում է երբեմն ագիտատոր ու հրամանատար: Հայտնում է մարտիկներին օրվա նորությունները, թարմ թերթեր է թողնում դիրքերում կարգալու, նկատողություն է անում անտեղի եռանդ ցույց տվող գնդացրորդին, որը չի խնայում փամփուշտները, դեռ շմոտեցած թշնամու վրա համազարկեր արձակելով:

— Ի՞նչ ես գնդացրով շաղակրատում անընդհատ, երբ պետք չէ...

Կամ՝ մի ուրիշին.

— Դա ի՞նչ բողբոջում է, հիմա գլուխդ կարող ես տալ դրա համար, ծածկվիր անմիջապես թփերի մեջ շո՛ւտ...

Եվ լսում են նրան, ենթարկվում, որովհետև քրոջ խոսքը հատուկ է, տոնը հրամանատարական, գիտողություններ՝ տեղին ու անհրաժեշտ: Նա ինքը երբեմն կռվի մեջ մոռանում է զգուշությունը, վտանգի է ենթարկում իր կյանքը, բայց երբեք ուրիշնե-

քի այդ թերությունն աննկատ չի թողնում, երբեք սրիշներին չի ներում դրա համար:

Ստեփան Անաստատասիա Շեչենկոն մարտիկի խակական անուն ու փառք վաստակեց պաշտպանական մարտերի վերջին օրը։ Մտորարածանումը ետ էր քաշվել նոր դիրքերի վրա։ Նախկին բնագծում մնացել էր մի դասակ միայն, որի հետ նաև նա։ Թըշ-Նամու կրակն այնքան ուժեղ էր, որ այլևս հնարավոր չէր հետ քաշվել, դուրս գալ դիրքերից։ Փոքրիկ մի շարժման ժամանակ սուլում էր հակառակորդի սնայպերական զնդակը։

Անաստասիան մի քանի անգամ փորձեց դուրս գալ դիրքից:

— Զգո՛ւյ՛, քույր, կարող ես սպանվել, — սասց բանակային-
ներից մեկը, — գնդակի սուլոցը կոմպլիմենտ չէ աղջկա համար...

Անաստասիան հալէց նրան ու ասաց.

— Ամեն մեկն էլ մեզնից կարող է ընկնել թշնամու խնդա-
կից, բայց սպանվելուց առաջ մի բան պիտի անել, մի սխրա-
գործություն...

— Ա՛, սխրագործութիւն՝ են ուզում))) կատարել, օրէորդ, հասկացա, — կրկին կատակեց բանակալինն այդ ծանր վաշիկյանին: Առեկեց զառնարամ ու գոռաց նրա վրա.

— Իսկ դու լուր, մի շաղակրատիր, ես քեզ ցույց կտամ այդ
այլևորդ խոսքերիդ համար...

Վերջին փորձն էլ, դիտել թշնամու շարժումը—խանգարվեց։
Բայց հենց այդ ժամանակ նա նկատեց, որ գիրքերի առաջ կու-
տակված ավազը դեղնավուն է, ճիշտ իր մագների գույնին, իսկ
զլխարկը, որ ծածկում է ինքը, կարմիր է։ Եվ իսկույն էլ եզրա-
կացութունն ինքն իրեն եկավ։ Ուրեմն՝ գլխարկն է մեղավոր,
նա նշանակետ է դառնում թշնամու սնայպերի համար։ Քանի
անգամ կոմիսարն ասել էր՝ փոխիր գլխարկդ, նա բո գինվորա-
կան տեսքը փչացնում է։ Այ թե ինչ է նշանակում գինվորական
կարգապահություն մասին մոռանալը։

Անաստասիան ղեն նետեց կարմիր գլխարկը և դեղնավուն մազերը թափելով ուտերին, գլուխը դուրս հանեց դիրքից: Նրա պրոֆիլն ընկնում էր դեղին ավազի ֆոնի վրա, միևնույն գույնի վրա ձուլվում էին իրար: Այս անգամ ոչ մի գնդակ չսուրաց աղչկա

դեմքի առջևով: Ուրեմն՝ հաջող բողաբիում է, գործը հեշտանում է: Նա դուրս սողաց դիրքից, մյուս խորշին հասավ, կապեց վիրավորների վերքերը, հաշվեց թե ինչ ղենք ու դինամիտներ կտ խրամատում ու սուրաց դեպի հրամանատարը՝ նրա որոշումն իմանալու համար: Երբ հասավ հրամանատարի դիտակետին, տեսավ նրա անշնչացած դիակը: Մի պահ սարսուռ անցավ աղջկա մարմնով: Նա փնտռեց հրամանատարի զարկերակը, գուցե դեռ կենդանի՝ է: Զարկերակը չէր խփում: Այն ժամանակ նա սառած ճակատով սկսեց մտածել:

— Ի՞նչ անել:

Մի բանակային հարցրեց.

— Քույր, դու գերմանացի տեսե՞լ ես ուրիշ անգամ...

Անաստասիան նայեց նրան:

— Տեսել եմ, ի՞նչ կա որ...

Նայիր այն կողմ, դեպի մեզ է գալիս փոքրիկ մի խումբ, առանց կրակելու, մերոնցի՞ց են, թե թշնամին է:

— Թշնամին է,—կանչեց քույրը:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն,—հարցրին մարտիկները,—գուցե ե՞տ քաշվենք... հրամանատարն էլ սպանվել է, ղեկավարող չկա:

— Ո՛չ մի ետ քաշվել,—հրամայեց Անաստասիան,—ղեկավարող կգտնվի, ետ քաշվելը մահ է և անպատվություն, թշնամին ոչինչ չի կորցնի դրանից, բացի շահելուց. պետք է դիմավորել նրան կրակով...

Նա գիտեր, որ այդպիսի ժամանակ ըռպեի դանդաղումը կործանում կարող է բերել, որ պետք է հրամանատարին փոխարինող ուժեղ մի ձեռք: Ու առանց տատանվելու որոշեց, որ այդ ծանր ու դժվարին պարտականությունը կարող է իր վրա վերցնել: Ոտքի կանգնեց ու գոռաց ամբողջ ձայնով.

— Հրամայում եմ ես, հանուն հայրենիքի, կրա՛կ...

Գնդացրորդը նայեց ծանոթ աղջկան ու ձգվեց՝ նշանառությամբ վերցնելու: Գնդացիքը ճարճատեց.

— Տեսե՛կան համազարկ, տեսե՛կան...

Աջ կողմից եկող թշնամու խումբը փովեց գետնին ու ետ սողաց:

Առաջին հաջողութիւնը ոգի ներշնչեց և՛ զինվորներին, և՛ ջահել հրամանատարուհուն:

— Ոչ մի վամպուշտ չպետք է աննպատակ կորչի և ոչ մի քայլ էլ ետ չենք գնա, սա է խնդիրը, — հրամայեց կրկին Անաստասիան:

— Գնդացրորդներ, պատրաստ լինել ամեն ակնթարթ, հրաձիգներ, առանց դիպուկ նշանառութեան՝ ոչ մի գնդակ չարձակել, բոլորի համար էլ թող պատրաստ լինեն ձեռքի նռնակները:

Հեռադիտակն աչքերին դրած, հրամանատարուհին հետևում էր թշնամու շարժմանը:

Իրենց պաշտպանութեան գիծը մարտիկները պահեցին մինչև երեկո, մի քանի անգամ ետ շարտելով թշնամու գրոհող վաշտի շարքերը:

Ուշ երեկոյան վերականգնվեց կապը զորամասի հետ և լրիվ կազմով ետ եկան մարտիկները յուրայինների մօտ: Ու պատմում էին բոլորը հերոս աղջկա սխրագործութեան մասին: Ամենից շատ պատմում էր այն կարմիրքանակայինը, որի վրա գոռացել էր Անաստասիա Շեշենկոն, երբ նա թույլ էր տալիս իրեն կռվի ծանր բռնկումներին թեթևամիտ ծաղրանքով խոսելու աղջկա հետ:

— Տեսնեմ, նայում է թշնամու կողմն ու ասում՝ կարող ենք, իհարկե, սպանվել, բայց մահից առաջ պետք է մի սխրագործութիւն կատարել. ես կատակում եմ, իսկ նա բարկանում է, լո՛ւր, պտում է, շաղակրատ... այ, մարտական աղջիկ, աղնիվ խոսք, իսկական հրաշք-հերոսուհի...

Այդ օրվա դեպքի մասին մեր զորամասում շատ խոսվեց ու գրեցին թերթերում, իսկ օրվա հերոսուհին, իր մարտական գործերի համար ներկայացվեց կառավարական բարձրագույն շքանշանով պարգևատրվելու:

3

Արեւ մայր է մտել: Հորիզոնի վրա դիզվել են արնով ներկված ամպերը: Փռվել է անհուն դաշտանկարը: Համատարած կանաչով ու երփներանգ ծաղիկներով պատած բլուրներն ու ձո-

րահները խլել են վերջալույսի բոլոր գույները: Օրը դեռ լի է ապմի որոտներով:

Անտառի եզրին, կանաչների ու ծաղիկների մեջ հավիտենական ու անդորր բնով բնել է երկրի դուռտը: Մենք մոտենում ենք նրան ու խոնարհում գլուխներս: Դեմքը հանգչել է մեղմիկ հանդարտությամբ: Աչքերը փակ են: Թուխ խոպոպները փռվել են կանաչների վրա: Կարմիր մի կակաչ օրորվում է նահատակված աղջկա գլխավերևում: Խոտերի վրա շողում են շատած արյան շիթերը:

Ով է այդ անանուն աղջիկը, որ իր երիտասարդ կյանքը դարնան զարթոնքի օրերին նվիրաբերեց հայրենիքին:

Մեզ հետ միասին նրա գլխավերև կանգնած բույրը կուտում ու արձակում է հերոս աղջկա կրծքի կոճակները: Արնով է շաղախված ջահել աղջկա իրանն էլ: Մոցի գրպանից հանում ենք մի նամակ: Այնտեղ աղջկա անունը չի հիշված:

«Իմ արևի շողք»...

Այսպես է դիմել մայրն իր աղջկան: Ու պատմել իր նամակում, որ գիշերները քուն մոտ չի գալիս իր աչքերին, գիշեր ու ցերեկ տառապում է հայրենիքի ու իր դստեր ճակատագրի համար, տեսնում է աղջկա սիրելի դեմքը, մտքերի մեջ էլ իր դստեր պատկերն է գծվում, երազներում էլ, երբ բոպկներով փակվում են կոպերը, թվում է թե աղջկա ձայնն է լսում ու երբ թևերը երկարում է գրկելու նրան, փարատվում է տեսիլը: Մայրը խնդրում է աղջկան, որ նա չբարկանա մայրիկից այդպիսի տխուր նամակ ստանալու համար. «դու այնպես շնասկանաս ինձ, որ ես կցանկանայի տուն վերադառնալ դու: Ո՛չ, իմ գրավիշ աստղիկ, չէ որ առաջինը ես խրախուսեցի քո որոշումը՝ կամավոր կերպով թշնամու դեմ կռվի գնալու: Դու հրեուհի ես և պարտավոր էիր: Դա քո իրավունքն էր: Ես էլ կգայի, թե որ տասը տարով քիչ լինեք հասակս: Այսօր իմ վաթսուն տարին լրացավ, բայց ես շատ ավելի ծեր կին եմ, քան վաթսուն տարեկանը: Դու այդ գիտես թե ինչու: Հիմա ուշ գիշեր է: Ես մենակ նստած եմ, սովորական անքուն գիշերներից մեկն է ինձ համար: Ու ամեն օրվա պես մտածում եմ էլի քո և քո բոլոր բախտակիցների հա-

կատաղրի մասին: Թույլ տուր, իմ անուշ գառնուկ, աղոթեմ քեզ համար եփրայեցիների մեր հին լեզվով... год зол дигрибн манге рѣ^{*)}), իմ սիրելի, մի վիրավորվիր քո ծեր մորից նրա կրոնական նախապաշարմունքների համար, ինչպես ասում էիր դու միշտ, իմ կոմեթիտուհի աղջուկ...»

Մարտիրոսված աղջիկը լուռ է, քնած խաղաղ ու անվրդով, երկրի բուրմունքի մեջ: Նայում եմ ես նրան, նայում երկար ու անթարթ: Եվ նրա պատկերը մեծանում է իմ աչքերի առաջ, մեծանում է իմ երեակայության մեջ ու կանգնում ապագայի դիմաց, իր վեհության մեջ հույակապ ու սքանչելի...

Եփրայեցիների Նհովան շօգնեց նրան, ինչպես չէր օգնել այդ բազմատանջ ժողովրդին դարերի մեջ: Եվ եթե այսօր սուր է վերցնում հրեուհին և ընկնում է որպես նահատակ, դա նշան է, որ կապրի և երբեք չի կորչի նրա նման դուստր ծնող ժողովուրդն էլ...

Անանուկ աղջիկն ընկել է՝ վերքը կրծքին: Հերոսական դուրսագներգությունները պատմում են, որ հին դարերում մենամարտերի ժամանակ, երբ բացվում էր դուրսադնուհու կուրծքը և նրան գետնած հսկան տեսնում էր հանկարծ, որ իր ախոյանը կին է եղել՝ շողացող ստինքներով, թուլանում էին հերոսի ձեռքերը, նա ետ էր տանում հարվածն ու ներում խնդրում: Մեր այսօրվա թշնամու մեջ չկա ոչ մի մարդկային բան: Նա դիվային չարություն է բռնում նաև աղջիկների մատաղ կրծքին, աղջիկների, որ ճակատ են եկել որպես գթության քույրեր...

Այդպես է վարվում այն հակառակորդը, որ շունի հաղթանակի հավատ, որի կեղտոտ սիրտը միայն արնով է հագուրդ պահանջում:

...Որոտում է մեր հրետանիների համադարկը: Եվ դաշտերն ու անտառներն արձագանքում են ահեղադողորդ:

Իսկ քո հիշատակին է, անանուն աղջիկ, քո արյան կարմիր, կարմիր շիթերի համար վրեժի է կոչում այդ ահեղ որոտը թշնամու դեմ: Այդ վրեժն իրենց սրտում կրում են այն հրամանատարներն ու մարտիկները, որոնց կյանքը փրկելու համար դու

*) Թող աստված քեզ տա երկար ու երկար տարիներ:

վովի մեջ նետվեցիր ու քոնը տվիր փոխարեն: Այդ վրեժն իրենց սրտում դեպի արևմուտք կտանեն քո միլիոնավոր եղբայրներն ու քույրերը: Կհաղթանակեն այն վեհագույն գաղափարները, որի համար դու տվիր քո վերջին շունչը, ո՞վ անանուն եփրայուհի: Չար թշնամու գնդակը դիպել է քո կրծքին, որ լի էր սիրով ու կյանքով և բաբախում էր հայրենիքի համար: Կապրի քո հայրենիքը և կծաղկի ու սերունդներն այդ ծաղիկներից պսակներ կգնեն քո հիշատակին, քո անունը կշողա ժողովրդի սրտում և հերոսության ու սիրո երգերը, որ պիտի հյուսվեն քո մասին, գեղեցիկ կլինեն ավելի, քան Սողոմոնի Երգ-Երգոցը և ավելի երկար կապրեն բոլոր գրական հուշարձաններից...

Իսկ ձեզ, թխահոն, ջահել հայուհիներ, իմ քույրեր, թող հերոսություն ու արիություն ներշնչեն անուններն այն հերոսական աղջիկների, որոնց մասին պատմեցի այս ակնարկում ձեզ համար, Աննա Բելոստոցկայալի, Աննա Սելյուտինայի, Անաստասիա Շեչենկոյի անունները: Անանուն աղջկա ոգին թող մայր առյուծի սիրտ տա ձեզ: Ձեզ համար դրեցի այս քաջ աղջիկների հերոսական գործերի մասին: Հիշեցեք ձեր մայրերին, որ հին ժամանակներում գիտեին մոռանալ իրենց սեռի քնքշությունը և եղբայրների ու ամուսինների հետ թշնամու դեմ կռվի զնալ իրենց պատվի համար:

Եղեք նրանց արժանավոր դուստրերը, ապացուցեցեք կրկին ժողովրդական իմաստության ճշմարտությունը, որ՝

Առյուծն ավյուծ է միշտ,

Թե էգ, թե արու:

Պզոստս, 1942 թ.

Դորոգ Բանակ

Փ Ր Կ Ի Չ Ը

Վաղ լուսաբացին իր վրանից դուրս եկավ կարճահասակ, սև ու խիտ հոնքերով մարդը, նայեց շուրջը, նայեց դաշտերին, որ վաղորդյան մշուշով էին ծածկված, ձախ ձեռքի մատներով շփեց, տրորեց հոգնած քունքերը, շնչեց լուսաբացի թարմ օդը և սկսեց քայլել դեպի վեր՝ տրորած խոտերի թարմ արահետով: Հեռվում՝ հարավ-արևմուտքում լավում էր խուլ դղիրդ, որ նույնքան խուլ արձագանքներ էր տալիս ձորերի մեջ: Թվում էր, թե բոլոր դեղնող աշունների առավոտները միշտ էլ բացվել են այդ դղիրդով, որը դիտոնանս չէ բնության այս խաղաղության մեջ: Մարդը սովորում է ամեն ինչի և ինչ որ սովորական է, անրնական չէ այլևս:

Նրա երկարաձիտ կոշիկներն ու դինվորական գորշ շինելի փեշերը թրջվել էին թաց խոտերից: Պաղ զեփյուռը շոյում էր մտադրաղ մարդու հոգնած դեմքն ու քնատ աչքերը և սթափություն բերում: Գիշերվա ընթացքում երկու ժամից ավելի չէր քնել նա: Պառկել էր կես գիշերին և լուսաբացին արթնացել: Ոչ ոք ձայն չտվեց, որ արթնանա, բայց թվաց թե մեկը կանչում է. «Արթնացեք, ժամանակն է, հորիզոնը շառագունել է, լավում է հրետանու որոտը»... Հորիզոնը, իսկապես, շառագունել էր և որոտում էր հրետանին, բայց չքացավ այն մարդը, որ ձայն տվեց նրան: Նա չէր էլ եղել: Դա քնած մարդու արթուն միտքն էր, որ հիշեցրեց նրան իր պարտականությունը: Եվ նա լուռ ու հնազանդ այդ ներքին ձայնի հրամանին՝ դնում էր իր պարտքի հետեից:

Մարտն սկսվել էր: Շուտով վիրավորներ էին լինելու Պետք

էր պատրաստ լինել նրանց կյանքը փրկելու: Դա էր այդ լուռ և ինքնամոկոփ մարդու խնդիրը ռազմաճակատում:

Կես ժամ հետո սեղանի վրա ձգված էր մարդկային մի մարմին, առողջ, թարմ մարմին, ծակծկված թշնամու գնդակներից ու արյունիվա: Վիրավորը դիմանալով ծանր ցավերին, շուրջն էր նայում: Յոլակն էր նա, խարտյաշ, մշուշոտ հայացքը ծանոթ դեմք էր փնտռում և թափառելով, ոչ մեկի վրա չէր հանգչում: Սեղանի մարդը վիրահատման դանակը ձեռքին մոտեցավ նրան: Այդ ականթարթին հիվանդին թվաց, թե իր գլխավերևում սև թևերով սավառնող մահը չքացավ վիրահատի դանակի փայլից և այլևս երբեք չի հայտնվի: Նա նայեց բժշկին և հուսո ժպտը խաղաց նրա դեմքի վրա: Բժիշկը հասկացավ նրան ու հարցրեց.

— Ձեր ազգանունն ինչպե՞ս է:

— Նաումով,— պատասխանեց վիրավորը,— ես ձեզ ճանաչում եմ,— ու նրա աչքերի մեջ ցոլաց բավարարված երջանկությունը:

— Ես էլ ձեզ եմ ճանաչում,— լսել եմ ձեր քաջությունների մասին, լավ է գնում այսօրվա մարտը:

Վիրավորը գլխով դրական նշան արեց, բերանը փակեց, հազը զսպելու համար, որ ծանր ցավեր չզգա և հետո ասաց.

— Երեք անգամ նրանց հակադրոհները հետ շարտեցինք, մարտադաշտում հիմա գերմանացիների դիակներն են փռված:

— Լավ է, լավ է,— հավանությամբ կրկին ժպտաց վիրաբույժը,— վաղը երբ արդեն ձեզ լավ կզգաք, կպատմեք ինձ բոլորը, իսկ այժմ վստահեցեք ինձ ձեր կյանքը...

Սկսվում է աշխատանքային օրը ճակատային վիրաբույժի համար, սկսվում է, իսկ թե երբ կվերջանա, նա ինքն այդ մասին չի մտածում: Ամեն ականթարթի մեջ ղեկավարում են նրան սթավրուշադրությունը, քննող միտքը, որ արագ որոշումներ է ընդունում, իսկ ձեռքերն՝ հոգնություն չգիտեն: Մա՛րդ... Բնության ամենահրաշագործ ստեղծագործությունն է նա, թանկ է նա բնության մեջ ամեն բանից: Եվ ինչքան մեծ ու վեհ է պարտքը այն մարդու, որին հանձնարարված է փրկել ու պահպանել մարդկային կյանքը: Կարճահասակ, սև ու խիտ հոնքերով ճակատային վիրաբույժի մեջ արթուն է միշտ իր բարձր ու սրբասուրբ գործի գիտակցությունը, որ երբեք չի թուլանում և վառվում ու բոցկլտում է շարունակ: Մեծ մարդասեր է նա, ինչպես ամեն

ճշմարիտ բժիշկ, որի վրա դու պարտավոր ես նայել, ժիրելի բարեկամ, խորին երախտագիտությամբ և ակնածանքով: Ռազմի լազնող աղմուկների մեջ նա բացում է մարդկային մարմնի ծալքերը, մկանային հյուսվածքների մեջ փնտռում վնասվածք, գտնում է ավելորդն ու վնասակարը, որ այնտեղ է բերել իր հետ լշնամու գնդակը: Մեծ զգուշությամբ, բայց առանց դողի ու երկյուղի, ինչպես վարպետը, նա զննում է արնոտված թոքերը, մաքրում ու կարում է պատռված օրգանները, փնտռում է ականների բեկորներն ու դուրս հանում մարմինների միջից: Նա սուր դանակը ձեռքին, մաքառում է մահվան դեմ, համառ, անկոտրում կամբքով, իր ուխտին ու երդումին հավատարիմ, անդավաճան զինվորի պես, որ երբեք նահանջի ճանապարհ չի ճանաչում: Ու շունչ է տալիս անշնչացողին, ուժ ու կյանք՝ ուժասպառ ու արյունաքամ եղողներին, ժպիտներ ու պայծառ հայացքներ՝ գերմարդկային տանջանքների մեջ բարձր ջերմից զառանցող հիվանդներին: Նա հաղթում է մահին, ամեն մի առանձին կյանքի համար գոտեմարտի մտնելով նրա հետ: Մարտիկն այնտեղ մի քանի կիլոմետր նրանից հեռու իր արյան զնով թշնամուց հետ է խլում հայրենի հողը, դրավում ամբուլյուսներ ու հերոսանում, նա էլ նույն սխրագործությունները կատարում է իր վիրահատման սեղանի առաջ և նույնպես հերոսանում է, ինչպես գնդացրորդն ու հետախույզ մարտիկը:

Սկսվում է օդային ուժակոծությունն այն ժամանակ, երբ նա ծանր վիրավորի կրծքավանդակի վիրահատում է կատարում: Փշրվում են լուսամուտների ապակիները, պատերից թափվում են ձեփերը: Անմիջապես հիվանդն ու գործիքները ծածկվում են սպիտակ սավաններով և գործողությունը տեղափոխվում է ներքնահարկը: Թշնամին ողջ օրը ռումբեր է նետում գյուղակի վրա, բայց ճակատում կուլված վիրաբույժն իր աշխատանքը չի ընդհատում, չի դողում իր դիրքի վրա: Նվ շատ հաճախ այդ մարտական պայմաններում նա կատարում է այնպիսի բարդ վիրահատումներ, որ գիտնական մարդիկ միայն հնարավոր կհամարեն լավագույն կլինիկաներում: Նույն այդ օրը ն. ավանի այդ ներքնահարկում օդային ուժակոծության տակ վիրաբույժը օպերացիաներ է կատարում որովայնների խոռոչում, կրծքավանդակում, կատարում է ստամոքսի, աղիքային տրակ-

տերի, փայծաղի, թոքերի և վերջավորութունների վիրահատություններ: Քիչ դեպքեր չեն հղել, երբ ալգայիսի օրերիս նա իր շղողացող ձեռքով գանգուղեղի բարդագույն վիրահատումներ է կատարել: Վիրավորը բերվում է ուշագնաց, արյունաքամ, դարկերակը թվում է դադարած, սրտի բաբախումները չեն զգացվում, բայց բժիշկը կյանք է տեսնում թուլացած մարմինների մեջ, շարժում՝ կատարյալ անշարժության մեջ, արյան փոխներարկումներից ուշքի է գալիս մարդը և նա խորին հավատով՝ իր գործի նկատմամբ՝ սկսում է աշխատանքն ու հետո վիրավորը բացում է աչքերը, հանգիստ շունչ է քաշում ու շնջում է առաջին բառերը, ինչպես առաջին անգամ թոթովող երեխան:

— Մի քիչ ջո՛ւր...

Եվ ինչքա՛ն մեծ երջանկություն է ապրում վիրաբույժն իր հիվանդի մեջ կյանքի առաջին նշույլները տեսնելիս: Ո՞ր արվեստագետը կարող է իր հաջող ավարտած ստեղծագործությամբ այդքան երջանիկ ու հպարտ զգալ իրեն: Արվեստագետը նկարներ ու արձաններ է ստեղծագործում, երաժշտական գլուխգործոցներ ու անմահ գրքեր: Այդ բոլորը մարդու հոգին թեթևացնելու ու ազնվացնելու համար են, նրա միտքը մշակելու և զգացումները կրթելու համար: Իսկ մեր հերոսն ինքը մարդ է ստեղծագործում, արարչական ձեռքով նրան վերադարձնելով իր կյանքը: Եվ ինչքա՛ն շատ են սրտաշարժ դեպքերն ամենօրյա աշխատանքի ժամանակ: Մի անգամ ներս բերեցին ծանր վիրավոր ուկրաինացի մարտիկ Վասիլի Մաշիևին: Բժիշկներն ինչքան խնդրում էին, որ հանգիստ լինի նա, վիրավորը գոգոռում ու հայհոյում էր.

— Ես նրանց կջարդեմ բոլորին էլ, ես վաղը, հենց վաղը ճակատամարտի կվերադառնամ, ես Սովետական Միության հերոս պիտի դառնամ... Ծիծաղո՞ւմ եք, ես ցույց կտամ ձեզ, որ ես սնապարծ չեմ, որ ես սուտ չեմ ասում...

Նա զառանցում էր ցավերի մեջ: Քույրերը շոյում էին մարտիկի ճակատը, փաղաքշում, քաղցր խոսքեր ասում, բայց նա չէր լռում:

— Ո՛չ, սուտ է, ես չեմ մեռնի, ես վաղը կոխվ կգնամ, ջո՛կ, իմ ետևից, հանուն հայրենիքի, ուռա՛...

Նրան նայելիս՝ ցավն ու հիացմունքը միասին էին խոսում հոգուդ մեջ:

— Այո, դու չես մեռնի, դու անպայման կվերադառնաս կովի, ես խոսք եմ տալիս քեզ, — ասաց վիրաբույժն ու գործի անցավ: Նրա խոսքերը հնչեցին որպես երգում: Երկու ամսից հետո մարտիկ Մաշիկը շարքերը վերադարձավ և կովեց հերոսի պես:

Թշնամու ականի բեկորները ջարդել էին Նիկոլ Ղարիբջանի կրծքավանդակն ու թիակը, վնասել թոքի մի մասը: Երբ բժշկին հաստատ հայտարարեց, որ նա ապրելու է, անպայման կապրի և միասին Հայաստան կվերադառնան, Նիկոլի աչքերին արտասուքներ շողացին:

Վիրահատումից երկու օր հետո, երբ վիրաբույժ Պարթև Սմբատյանը հիվանդների մոտ մտավ, Ղարիբջանը նրան դիմավորեց ադրբեջանական բայաթիով: Բժշկը մոտեցավ ու բարկացած կարգադրեց լռել:

— Կուրծքդ երեկ օպերացիա արինք, այսօր երգո՞ւմ ես:

— Քեզ համար եմ երգում... բժշկ ջան...

— Երբ որ ես ասեմ կարելի է, այն ժամանակ կերգես, ես էլ ջութակ կձարեմ, կնվագեմ քո երգի հետ:

Ու ձարում է նա երբեմն ջութակ էլ, դաշնամուր էլ: Նվագում է իր հիվանդների համար, հետո ուրախ բաներ պատմում նրանց, պատմվածքներ է կարդում, զվարթացնելով նրանց, ինքն էլ զվարթանում է նրանց հետ:

Հանգիստ է մարդու խիղճն իր մտքի դատաստանի առաջ, բավարարված է հոգին: Սակայն ամենօրյա անձնվեր աշխատանքը ռազմաճակատում իր մի ուրիշ կողմն էլ ունի: Նա հսկայական փորձ ու նյութեր է կուտակում գիտական խորհրդածությունների և եզրակացությունների համար: Աշխատանքի կարճատև դադարների ժամանակ հրետանային կանոնադրյալ տակ նա իր փոսախորշում նստում է այդ նյութերի վրա մտածելու:

Հաճախ են ճակատային ընկերները հանդիպում վիրաբույժին նրա գիտական այդ մտմտումների վրա, շեղում աշխատանքից: Առանձնապես հաճույքով լսում են նրանք վիրաբույժի զրույցներն իրենց տոհմական պատմության վրա: Նա որդին է հայտնի մանկավարժ Սմբատ Սմբատյանի, թողը՝ Մեսրոպ Սըմ-

բատյանի, որ առաջինը հավաքեց Հայաստանում ուրարտական բեկեռագիր արձանագրությունները և մեր բեկեռագրերի պատմության հայրն է համարվում: Վաստակավոր մանկավարժի տանը միշտ հյուր են եղել մեր ժողովրդի ազգային շատ նշանավոր առնուններ՝ Կոմիտաս, Մանուկ Աբեղյան, Ղորղանյան, Ավետիք Իսահակյան: Եվ պատանին մանկուց տեսել ու լսել է նրանց, լսել է և այդ բոլորն օգնել են նրան, որ տառապի ուրիշների ցավերով և ջանա օգնել նրանց, կյանքում իր մշտական ձգտման մեջ միշտ լինի ազնիվ ու բարեխիղճ քաղաքացի...

Աշխատանքային օրն սկսվեց ճակատային վիրաբույժ Պարթև Սմբատյանի համար մարտիկ Նաումովի վերքերի վիրահատումով, երբ դեռ արևը չէր ծագել դաշտերի վրա: Ողջ օրն անցավ վիրահատման սեղանի առաջ: Երբ նա ավարտեց աշխատանքը, լուսնյակ դիշեր էր արդեն: Կարմիր, կանաչ ու կանույտ հրթիռներ, երկնքում խաչաձևում էին իրար և ծիածանագույն լույսեր փռում երկնակամարի վրա: Նա տրորված խոտերի նույն արահետով քայլեց դեպի իր մրանը, այնտեղ քողարկված լույսի տակ օրվա թերթերն ու նամակները նայելու Բացեց առաջին ծրարը: Չեռագիրն անծանոթ էր, նայեց ստորագրությանը: Դա իր հիվանդներից մեկն էր գրում իր ընտանիքի մոտից, ուր բուժվելուց հետո գնացել էր արձակուրդով: «Թանկագին բժիշկ,— գրում էր նա,— ընդունիր մեր ողջ ընտանիքից ջերմ բարևներ: Բոլորս, որոնք ձեր խնամքը վայելեցինք, երբեք չենք մոռանա ձեզ: Ձեր հոգատարությունն ու սերը դեպի մարդը մեզ հիացմունք էր պատճառում: Վերջին օրը, հիվանդանոցից դուրս գալու օրը, բոլոր վիրավորներս ձեր մասին խոսեցինք: Կային այնտեղ ուսանել, ուրախացի, բաշկիր, վրացի և ղազախ ընկերներ: Բոլորս կովել էինք, արյուն էինք թափել: Իսկ դուք հայ էիք, և ամեն մեկիս կյանքի վրա դրդում էիք հավասար չափով: Ես մտածում էի, որ թեկուղ այդ մեկ փաստը կարող է ընդհանրացում լինել մեր ազգերի անխախտ եղբայրության, հանուն որի պետք է կովել և եթե պետք լինի՝ կյանքն էլ չխնայել: Մայրս, կինս ու քույրս, լսելով իմ բոլոր պատմածները ձեր մասին, իրենց երախտագի-

տությունն են հայտնում ձեզ, կոչելով ձեզ փրկիչ... Այո, դուք իսկական փրկիչ եք, հարգելի Պարթև Սումբատիչ, ես կարծում եմ՝ հայրենիքը երբեք չի մոռանա ձեր և ձեզ նման շատերի անձնվեր, հերոսական աշխատանքը: Հայրենական պատերազմի պատմության մեջ սովետական վիրաբույժն իր պատվավոր տեղը կգրավի»...

Այսպիսի նամակներ երկրի զանազան ծայրերից ու զանազան զորամասերից շատ հաճախ է ստանում նա: Գրողները մեր եղբայրական ազգությունների արժանավոր ու հավատարիմ որդիներն են: Վիրաբույժի ձեռքից իրենց երկրորդ կյանքն ստացած մարդիկ մտերիմ կապերով կապվում են նրա հետ, ինքն էլ՝ նրանց: Ու հուշատետրում բժիշկը խնամքով գրի է առնում հասցեներն ու անուններն այն մարտիկների, որոնց կյանքը խել է մահվան ճանկերից, որ ինքն էլ հիշի, երբեք չմոռանա:

...Կոպերը ծանրանում են, քունը հաղթահարում է, լրագիրը ձեռքից վար է ընկնում: Բայց ահա մի վիրավոր իր արյունոտ ձեռքը պարզում է նրան,—բժշկիր, ծանր է վերքս...

Պատգարակների վրա բերում են փշրված անդամներով վիրավորների, որոնց վերքերը պետք է շտապ վիրահատել: Լսում է նրանց ծանր տնքոցները: Վեր է թռչում տեղից, արթնանում է, տրորում աչքերը... ոչինչ չկա, ոչինչ:

Հալուցինացիա է կրկին, որ առաջանում է հոգնածությունից: Յերեկվա պատկերներն են կրկնվել նրա աչքերի առաջ: Գալիս է այդ բոպեին սանիտարը, բերելով հրամանատարի երկտողը. «Հարգելի Պարթև Սումբատիչ, արդեն մեկ ու կես ժամ է, որ քնել եք. նոր վիրավորներ են բերվել»...

— Զեկուցեցեք, որ հիմա ինքս արթնացա և հիմա կգամ,—ասում է նա սանիտարին ու կարգի բերում տրորված հագուստը:

Դուրս է գալիս վրանից: Լուսաբացի նույն ժամն է, ինչ որ երեկ: Եվ նույն վաղորդյան պեյզաժը: Դաշտերը՝ ցողոտ ու շաղոտ և հորիզոնի ծայրերին՝ դեռ չփարատված մշուշը:

Սեպտեմբեր, 1942 թ., Երևան

Դարձող Բանակ

Ե Ր Գ Ը

Գարուն է, գարուն...

Նրա շունչն առանք շաբաթներ առաջ. փշեց մի օր տաք քամի, ձյունն սկսեց հալվել, բայց սառնամանիքը հակահարձակման դիմեց: Հոսող առվակները մեկին սառցե պսպղուն ժապավեններ դարձան, ջրերի կաթիլները ցած ընկնելու ականթարթի մեջ սառեցին ճյուղքերից կախված: Ձմեռը հետ դրավեց թողած դիրքերը և իր ժամանակավոր հաղթանակն էր տոնում, բուք ու բորան փռելով տափաստանների ու անտառների վրա: Գարունը, սակայն, պաշտպանության դիմեց: Քսան օր շարունակ նա պատրաստում էր նոր արշավի: Ու եկավ մեկին, ինքնավստահ, հաղթական, բերելով սառած հողին թարմ բույր ու հրապույրներ, բերելով մարդկանց նոր եռուն սեր դեպի հայրենիքը և շողշողուն հույսեր՝ նրա բախտի նկատմամբ:

Եվ ահա կրկին անցնում եմ ես անտառի եզրով: Նոր, անծանոթ տեղեր են, բայց թվում է, թե իմ ճամբաները միջոտ այս տեղերով են անցել: Քայլում եմ մտքերիս հետ: Ականջումս հնչում է դեռ արկերի շառաչը: Երազանքը երբեմն մոռացնել է տալիս զգուշությունը: Շուրջս չեմ նայում, բայց ողջ աշխարհն զգում եմ հոգուս մեջ: Թռչունները երգում են անտառում: Սառույցների բռնությունն իր վրայից նետած գետն հանդարտ հասում է, խփելով իրար փշրված ուժի բեկորները: Ագահությունը շնչում եմ հաճելի օդն ու երգում է սիրտս ինքն-իրեն, Կկզբում լռին, ապա հետո լսում եմ ինքս իմ ձայնը... երգում եմ միայն ես, և թվում է թե, երգով է լցվում այսօր ողջ բնությունը...

Գարուն է...

Մեկն ուժեղ սուլում է: Կանգ եմ առնում: Գետնի տակից

դեմքիս առաջ հանկարծ բռնանում է մի զինվոր ու պարզում է ինձ հրացանը.

Ես հարցնում եմ բանալին: Նա շշուկով պատասխանում է, այն ժամանակ հայտնում եմ օրվա գաղտնիքը և զինվորը ժլպտում ու ցույց է տալիս ինձ ճանապարհը:

Անտառի խորքն եմ մտնում: Ամեն ինչ լուռ է: Լռին ու հանդարտիկ փռվում է մթնշաղը: Գլխիս վերև կապոպտ, բաց երկինքն է: Քսվում է լսողության հեռու, թույլ մի մեղեդի, ծանոթ մի երաժշտություն: Հաճախ է այդպես պատահում: Լսողության պատրանք է, որ կրկնվում է մենակության մեջ, կարոտից, — մտածում եմ ես ու շարունակում քայլել: Բայց մեղեդին կրկնվում է: Հեռվից է գալիս, թույլ է և մարում է մինչև ինձ հասնելը: Եվ երազանքի պես գեղեցիկ է ու նրա պես անիրական:

Պատրանք չի այլևս, խաբկանք չէ լսողության: Ես հմայված առաջ եմ գնում: Ավելի ու ավելի հստակ է դառնում, ճանաչելի ու բաղյր: Չեմ քայլում այլևս: Հենված ծառի խոնավ բնին, ականջ եմ դնում: Փակվում են աչքերս: Շրջապատը չքանում է: Լողում եմ եթերի մեջ, թեթև, հեշտին: Երգում է կախարդական մի ջութակ և երեկոն լցնում հաղար թրթիռներով, զվարթ, քնքշագին: Ո՞վ է նվագում այստեղ, կովի առաջին գծի վրա: Ո՞ւմ սիրտն է այդքան կարոտագին մեղմիկ հնչուններ արձակում, նրբին, որպես մթնշաղը եղենիների անտառի վրա: Արդեն մոտիկ է, կարծես մի քանի քայլ է հեռու, ապա թուլանում է աստիճանաբար ու հանգչում վերջալույսի նման: Ես շարունակում եմ իմ ուղին: Անտառը նոսրանում է ու նշմարում եմ փոքրիկ բացատը, որի կենտրոնում կա սպիտակ մի տնակ: Անտառապահի տնակն է: Երևում են մարդկանց կերպարանքները: Մի քանիսը մոտենում են ինձ, ճանաչում են մթության մեջ ու ողջույնի խոսքերի փոխարեն շշնջում.

— Եկել է նվագախումբը...

Ներս եմ մտնում: Անկյունում երաժիշտներն են տեղավորվել իրենց գործիքներով: Խոնավ խոտերի վրա նստել են մարտիկները: Հայտարարողը վերջացնում է իր զվարճալի պատմությունը և բոլորը սրտանց ծիծաղում են: Ապա նա լուրջ դեմք ընդունելով հայտարարում է.

— Այժմ լսեցեք հայկական ռապսոդիա...

Տիրում է լուսթյուն: Երաժիշտները պատրաստվում են. խմբի ղեկավար կանգնել է կարճահասակ, թխագեղձ մի բանակալի, գոտու մեջ՝ երկու նոնակ: Ձախ ձեռքում բռնել է նա ջութակը, աջով շափ է տալիս: Ու նվագախումբն սկսում է, կլարնետն է առաջին մեղեդին դեղդեղում... Քուրդ բայաթի... Վախենում էս շնչել ազատ, որ ոչ մի երանգ չկորչի, որ երգի բոլոր ոլորտները սրտիդ միջով անցնեն... Նրանի՞ց է արդյոք, որ դարուն է այսօր, վարպետությունի՞ց է երաժիշտ ղինվորների, թե՞ մի ուրիշ, անորսալի գաղտնիք կա, որ վայրկյանն այնքան լի է դարձնում վերամբարձ տրամադրությամբ: Չգիտեմ... Ուզում էս ձայնակցիլինքդ էլ, ուզում էս փռել թևերդ ու սավառնել դեպի հեռուները, բայց լուրձ էս սրբազան դողով ու ականջ դնում: Եվ աչքերիդ առաջով գալիս ու անցնում են ծանոթ, սիրելի պատկերներ, տեսնում էս հարազատներիդ, ընկերներիդ՝ մտերմական ժպիտներն աչքերի մեջ... Քուրդ բայաթի... Ահա նրա ստեղծագործողը, ծնունդի երաժիշտը, որը կարծես չի տեսնում միայն նրա համար, որ երազի... Ահա նրա գլուխը քանդակագործ Արա Սարգսյանի աշխատանքի սեղանի վրա... Հիշողություններ, հիշողություններ...

Բայց երաժշտությունը փոխվում է: Վերստին ծանոթ և մանկության պես քաղցր մի երգ է, որի կրկնություններն իրար են հանձնում կլարնետն ու ակկարդիոնը, ջութակն ու դարմոշկան: Իսկ ուս ղինվորը մեր մայրենի լեզվով երգում է.

— Երևան բաղ եմ արել,

Նեյնիմ աման, աման,

Նեյնիմ աման, աման, սարի գլալի՜ն...

Զիգարս դաղ եմ արել...

Ունկնդիրների մեջ տիրում է խլրտում: Շուրջս եմ նայում: Հարավի մարդկանց դեմքերին երանություն է խաղում: Դա նվիրական զգացմունքների մի պահ է, թանկագին պահ, որ հավերժորեն կմնա անմոռանալի մեր կյանքում: Թվում է, թե նվագախումբն աննկատելի աշխուժի է անցնում.

— Խորոտ է՛ր, մալլի տղեն,

Կոլոտ էր, մալլի տղեն...

Այս անգամ աշխուժ է առնում մարմինդ էլ, ուզում էս պարել, թռչկոտել, ճշալ խենթ ու խելառ պատանու պես: Մի ակըն-

Յարթ սթափվում ես վերստին: Կարծես վաղում ես դեպի ծիածանը ու նա չքանում է հանկարծ, երևում է ուրիշ կողմից և նոր գույներով: Զուժակը նոր եղանակ է սկսում: Մյուս գործիքները կրկնում ու շարունակում են և երգիչ զինվորը քաղցրիկ ձայնով երգում է նոր երգ:

Հետո կրկին հայտարարողը զվարճալի բաներ է պատմում, կրկին ծիծաղում են լիաթոր: Ու լսում ենք հետո ադրբեջանական ռապսոդիան, վրացականը, ուկրաինականը, լսում ենք ռուսական ուրախ ժողովրդական երգերը, սրամիտ քառյակներ:

Դադարում են ծափահարությունները: Նվագողները շունչ են առնում: Առաջ է գալիս բանակային Կլյաչինը: Նա տրամադիր չէ այս անգամ կատակելու: Դողացող ձայնով հայտարարում է.

— Երգ հերոս Լեդյանովի մասին... ընկավ նա հերոսական կովի մեջ մեր սրբազան հայրենիքի ազատության համար, ընկավ որպես հերոս դուշադուն, անթառամ փառքով ծածկելով իր անունը. հոգով ու մարմնով ուժեղ մի ռուս երիտասարդ էր նա, առյուծի սրտով, քաջ Պետրոսյանի ստորաբաժանման արծիվներից... անհավասար կովի մտավ Լեդյանովը թվով տաս անգամ գերազանց թշնամու դեմ, իր փոքրիկ խումբն առաջնորդեց սվինամարտի և, ընկնելով մահացու գնդակից, բացականչեց.

— Կեցցե մեր հայրենիքը, թող ապրի նա հավետ, փառք նրա հերոս որդիներին... Լեդյանովի մասին ժողովուրդը շատ երգեր կհորինի, առաջինը մենք ենք հորինել...

Թվում է, թե երգը տխուր է, երբ պատմում է, բայց հետզհետե պոռթկում է որպես արդար՝ զայրույթ ու հնչում է որպես ահեղ մարտակոչ: Սեղմվում են մարտիկների ձեռքերն իրենց հրացանների ու ձեռքի գնդացիների վրա: Երգը կովի ու ձրեժի է կոչում հանուն նահատակված ընկերների:

Սկսվում է հրետանային մենամարտը: Կրակում են մերոնք և թշնամին պատասխանում է:

Համերգն ավարտվում է: Դուրս ենք գալիս անտառապահի տնակից: Աստղազարդ, դարնանային գիշեր է, որի խաղաղությամբ վրդովվում է արկերի ստեպ-ստեպ շառաչով: Խիտ եղևնիների արանքում տեղ-տեղ սպիտակին են տալիս ձյան շերտերը, որ վաղը պիտի անհետանան:

Մենք իշնում ենք դետնափորը և խնդրում, որ ջութակահարը, շարունակի: Նա բարի ընկեր է չի մերժում:

Եվ ջութակը գեղգեղում է: Ո՞վ է հնարել այդ կախարդական գործիքը, կարծես նրա գեղգեղանքների միջից խոսքերն էլ ես լսում:

— Չինա՞ր ես, կռանալ մի՞...

Երգը ողողում է հոգիդ դյութական հնչյուններով: Աչքերիդ առաջ բացվում է հայրենի երկրի դաշտանկարը: Պսպղում է մատաղ խոտը լեռների լանջերին գարնան ցողով ու շաղով: Ու երգում է սիրահար հովիվը.

— Աղջի անաստված,

Նստիր վրանում...

Բացվում է առավոտը լեռնալանջերում: Ձնհալ է ու կատարները ծածկված են գարնան մշուշով: Եվ թվում է ոչ թե ջութակն է նվագում, այլ լսում ես զվարթ, զվարթ մի համերգ առավակների՝ խոխոչի հետ, սարերից վազող աղբյուրների ձայնին խառնված.

— Ամպի տակից ջուր է գալիս,

Դոշ է տալիս, փրփրում...

Փարատվում է մշուշը: Բացվում են պալատներ, գորգերի վրա նստած Սայաթ-Նովան է մորմոքում իր տվաշտանքների մեջ, մորմոքում իր երգերը՝ լի սիրո տառապանքներով...

Ջութակը պատմում է հայ ժողովրդի ողբերգական կյանքի մասին Կոմիտասի սրտի լեզվով: Եվ թվում է ինձ, թե երբեք, երբեք ոչ ոք այդպես չի նվագել.

— Գարուն ա, ձյուն ա՛ արել...

Ի՞նչ է հիշում երաժիշտը, ի՞նչ է ապրում նա այդ րոպեներին: Նա գլուխն հակել է ջութակին ու կախարդվել: Երազում է: Կանգնել է գուցե նրա աչքերի առաջ իր աղեղնահոն ընկերուհին, բարակիրան ու բարեձև, իր ազնվական վեհօրթյան մեջ հպարտ ու գեղեցիկ, հին հայկական անունով... Տաթևի՜կ... Աչքերը փակած՝ մտքով տեսնում է նա երևի իրենց ջերմ սիրո քաղցր պտուղը, որին Դավիթ կոչեցին նրանք և որը հիմա քնած է մոր ննջարանում մանկան անվրդով քնով, ճիշտ այն պահին, երբ իր հայրիկը ռազմաճակատում գիշերվա լուսօթյան մեջ անտառը լցնում է թովչական հնչյուններով... գուցե մտքով վերադարձել է նա ետ երեք տարով, այն օրերին, երբ սրբազան մայրաքաղաքը լսում

էր իր ժողովրդի երգը... Ամեն ինչ այնպես պարզ է, այնպես հստակ ու գեղեցիկ վերակենդանանում է հիշողության մեջ, կարծես այս առավոտ լինէր... Ահա բացվում է Մոսկվայի Մեծ Թատրոնի վարագույրը: Բեմի վրա երգում է ընկերուհին Ալմաստի դերում: Օրկեստրում նվագում է ինքը: Լսում է ողջ հարազատ Մոսկվան, լսում է նրանց ամբողջ աշխարհը... Ծափահարում է Ստալինը: Ահա և նվիրական Կրեմլի Գեորգիևսկյան դահլիճը... Հնչում է ընկերուհու ձայնը: Նա երգում է մեծ Միության բոլոր նշանավոր մարդկանց համար, երգում է ողջ աշխարհի համար: Օրեր ու տարիներ... Նույն երազանքներն էին հուզում նրան գուցե երեկ էլ, երբ նա արկղներով փամփուլւտ էր հասցնում կրակի գիծը...

Գարուն է... Շողում է արևը: Ես անցնում եմ գյուղերով ու զաշտերով և հնչում են իմ մեջ երեկվա երգերի արձագանքները:

Երգում են ամեն տեղ, երգը հնչում է զարնան հողմի պես զիլ ու զվարթ: Թշնամին զարմանում է հաճախ, թե դաժան կոփմաների այս տարում ինչպես են այսքան երգում մեր բանակում:

Երգը հմայում է նույնիսկ դազաններին, բայց մեր թշնամու մեջ շարունակում է գրգռում: Նրանք կրակում են այն անտառի վրա, ուր գեղգեղում է ջութակը:

...Զորամասը պատրաստվում է նոր մարտերի: Ի՞նչ զգացմունքներ ասես, որ չի ապրում մարտիկն այդ ժամերին և նրա այդ հերոսական տրամադրությունների պահին ստորաբաժանումներում հայտնվում է կարճահասակ, թխաշյա ղինվորն իր երաժշտական խմբի հետ և հնչում է մեր հզոր, մեր մեծ երգը, սիրո և ազատության երգը, հնչում են սովետական հզոր ու մարտական քայլերգերը, և հոգուդ մեջ որոտում է մի ձայն, միայն մի ձայն, անկեղծ ու ճշմարիտ, ի խորոց սրտի.

— Դեպի մա՛րտ, դեպի մա՛րտ...

Գարուն է, լի հույսերով ու գեղեցկություններով: Եվ երգն ավելի թովելություն է տալիս բնության զարթոնքին:

Կես գիշեր է, առտղազարդ երկնքի տակ, եղևնու անտառում գեղգեղում է կարմիր բանակային Հակոբ Սեպուհու ջութակը...

Ապրիլ, 1942 թ.

Գրեմազ Բամակ

ԵՐՐՈՐԻ ԱՂՈՒՆԸ...

Կրկին աշուն է իջել դաշտերի վրա, դեզին, դեզին ոսկեգույն աշունը: Դաշտ ու ձոր, անտառ ու հովիտ լուսաբացին լցված են լինում թափանցիկ մշուշով: Հեռու հորիզոնին գործարանների ծխնելույզներն ու եկեղեցիների գմբեթները դուրս են ցցվում փարատվող մառախուղի միջից ու նկարվում անտառների ֆոնին, վաղորդյան գույների մեջ, ինչպես Երուսաղեմի բերդերն ու զբմբեթները՝ Բաշինջաղյանի կտավի վրա: Արևը դուրս է գալիս գողտուկ ու աննկատ, դուրս է սահում և հարավի վրա հենված՝ գնում է, գնում ու հանկարծ հորիզոնի ծայրին խեղդվում է դաշտերի մեջ և ապա փռվում է աղշամուղշը եղերքից եղերք: Թվում է, թե չես զգում օրը, առավոտի, կեսօրի և նրեկոյի սահմանները ձուլվում են իրար, ուսական աշնան պեյզաժներն ու գյուղանկարը նման են դառնում երազի, թանկագին, նվիրական, կրկնվող երազի, որի պատկերները ծանոթ ու սիրելի են, ծանոթ հարազատության չափ, ծանոթ մանկության օրերից տեսած սրբապատկերների նման:

Հոգիդ լցվում է բուռն զգացումներով, ինչ-որ վերերկրային տրամադրությամբ, որի մեջ քիչ է թախիծը: Զգիտես ինչից է դա, որտեղից է գալիս: Ուզում ես բացատրել ինքդ քեզ, չես կարողանում: Մտքերի ու զգացումների հախուռն հորձանքը հաճախ մարդու համր է դարձնում. մարդկային հարուստ լեզուն խեղճ ու անկարող է դառնում: Մաքառում ես, մաքառում, հասնում երջանկության կատարներին ու սրտիդ անքննին ծալքերի մեջ էլի մի տխուր անկյուն է մնում: Դա անցած ճանապարհի հիշողություններն են, որ սթափեցնում են քեզ և ասում. «Հաղթանակող, տխուր սրտով մի պահ խոնարհիր գլուխդ մարտիրոսա-

ցած ընկերների հիշատակի ու նրանց հեղված արյան համար և ապա հնչիր հաղթության փողը, դա քո պարտականությունն է և քո իրավունքը»...

Երրորդ աշունն է:

Ամեն գյուղ ու հյուղ, ամեն թուփ ու պուրակ և՛ մառախուղն ու մեզը, և՛ անձրևները, և՛ ռուսական աշունը վերածնում են հոգուդ մեջ դաժան օրերի այն անհուն դառնությունը, որ ապրեցիր այս դաշտերի մեջ և ամրացնում են քեզ դալոց օրերի մարտնչումների համար:

Ծանր էր առաջին աշունը: Անվերջանալի անձրևներ, ցեխ, մշուշ և ամենից ծանր ու անտանելին՝ նահանջը: Քայլում էինք օրերով դաժան աշնան միջով, մեր կամքին ենթարկելով ընդարմացած, ջարդված մեր հողերը, ժամերով պառկում թշնամու տեղատարափ կրակի տակ, նետելով մեզ ցեխաջրերի մեջ, ձուլվելով հողին, խոնավ, թաց հողին, որի սառնությունն հասնում էր մինչև մեր արյան անոթները: Եվ անընդհատ ու միալար երկնքից թափվում ու թափվում էր անձրևը, աշնան անձրևը, բքախառն ու ցուրտ, որ մահվան շնչի պես դալկացնում էր մեր դեմքերը, կրակի ծի մահան սողում մեր ոսկորների մեջ: Առավոտից առավոտ խրամատների մեջ մենք կրակում էինք հարձակվող թշնամու դեմ և լուսաբացին հող ու թուփի հետ ծածկվում սպիտակ եղյամով, որ իջնում էր անծայրածիր դաշտերի վրա, գյուղերի ու ավանների վրա, անտառների ու մեզ վրա, թնդանոթների, տանկերի և մեր զոհված ընկերների շիրիմների վրա ու ծածկում ողջ տիեզերքը ձմեռնամուտի սառը շնչով... Իսկ ժամանակը երկարում ու երկարում էր, օրն ու ժամը դառնում էին անհատների հավիտենականություն: Համակ պաղության մեջ չէին սառչում միայն մեր սիրտն ու գիտակցությունը:

Եվ նրանք էլ փրկեցին մեզ ու մեր հայրենիքը:

Ով որ 1941 թվականին չի եղել ռազմաճակատում, նա չի վերապրի այն անկրկնելի ողբերգությունը, որ ապրեցինք մենք... Քչերը կարող էին երազել, որ կապրեն մինչև 1943 թվականը: Մենք հավատում էինք, այո՛, որ կգա հատուցման ժամը, որ մենք կհաղթանակենք, բայց կարծում էինք, թե այն ժամանակ ետ կգան դեպի արևմուտք մեր ընկերները, միայն նորերը և, մեր եղբայրական գերեզմանների վրա ծաղկեփնջեր դնելով, առաջ

պանցնեն: Մեռնելու միտքը պարզացել էր. դարձել հեշտ ընկալելի ճշմարտություն և մենք հաշտվել էինք այդ պարզ ճշմարտության հետ: Մեր նամակների մեջ մենք գրում էինք այնպիսի տողեր, որ վաղը հնչեին իբրև կտակի խոսքեր, մարգարեություններ, որ գալոց օրերին շողային հարազատների մտքում ճշմարտության լույսերի պես:

Ու հիմա էլ աշուն է: Նրբորդ աշունը: Նրեսուն երկու աշուն է անցել այն օրից, երբ ես աչք եմ բացել հերոսականությամբ, սթանշելիքներով ու ողբերգականությամբ լի այս աշխարհի վրա: Գուցե դեռ շատ աշուններ էլ գան ու անցնեն, բայց 1941 թվականը երբեք չի կրկնվի և 1943 թվականն էլ հավետ անմոռաց կմնա: Գնում ենք դեպի արևմուտք. ծանոթ դաշտերով ու ճամբաներով:

Վայրերը նույնն են, բայց չկան շատերն այն մարդկանցից, որոնց անվան, խոսքերի ու կյանքի հետ կապված են այս հովիտներն ու ձորակները մեր հիշողությունների մեջ: Նրանցից ոմանք ընկան կռիվների մեջ, ուրիշները հեռու-հեռու քաղաքներում բռնվում են ծանր վերքերից և մենք ետ ենք եկել նորերի հետ: Եկել ենք կտրելով երկար ու դժվարին ճանապարհ: Հաղթահարելով ժամանակը, անցել ենք երկու ծանր ձմեռվա, երկու կանաչ գարնան, երեք տառապագին ամռան և երեք աշունների միջով: Տեսել ենք անկումները մեր հերոսական քաղաքների և նրանց վերածնունդը մեծ երկունքից հետո: Մեր ճանապարհը ձգվում է մայր Վոլգայի ափերից մինչև Դնեպրի նվիրական եղերքները:

Վայրերը նույնն են, բայց փոխվել է աշխարհն այն օրերից: Ահա այս բարձունքի տակ, ուր ջարդված ողնաշարներով ընկած են գերմանական «վագրերը»՝ ժանիքները փշրված, մենք առաջին մարտն ընդունեցինք: Ականջիս հնչում են դեռ այն հուժկու բացականչությունները, որով հակազդոհի զնացին մեր ժողովուրդների որդիները թշնամու դեմ: Թվում է, որ լուռ մնամ մի պահ, կկրկնվեն երկու տարի առաջ հնչած ձայները մտերիմ մարդկանց, կլսեմ այդ ձայների արձագանքը և իմ հոգին, դաշտերն ու տիեզերքը կլցվեն վեհ հնչյուններով, որոնք կյանքի կկոչեն ծառ ու տերև, ողջ բնությունը, երկինք ու հող՝ մահվան դեմ: Ելնում են առաջ սրբազան պատերազմի նահատակների դեմքերը, իմ մարտի-

շուտված ընկերների ու բարեկամների ղեմքերը երանությանմ
ու արևով ողողված: Այս հաղթական օրերին, երբ արդար
վրեժխնդրությամբ վառված, մենք ոչնչացնում ենք թշնամուն
ու առաջ շարժվում, ուշ գիշերվա պահերին էլ, երբ փակվում
են կոպերս, գալիս են նրանք ու շնչում. «Մենք էլ ենք ձեզ
հետ, մենք միասին ենք վերադառնում, միասին ենք ետ նվաճում
մեր հայրենիքը թշնամու բռնակալությունից»:

Ահա Սամվելը... Ծնվեցինք ես ու նա Ալաշկերտի հովտում,
Եփրատի վտակի ափերին, ուր այսօր էլ հանգչում են մեր նախա-
հայրերի գերեզմանները: Հայ ժողովրդի կյանքի վրա կախված
դաճապետի թաթից արյուն էր կաթում մեր մանկության վրա:
Բայց կյանք մտանք մենք ազատ հորիզոնների տակ, ազատա-
գրության ոգով սնվեցինք և կռվի եկանք հին ոսոխի դեմ մեր
օրերի հատուկ գիտակցությամբ և մեր ժողովրդի դարերի կու-
տակված ուժով:

Այստեղ, այո՛, ճիշտ այստեղ ընկավ Սամվել Բերբերյանը...
Նա գնում էր իր վաշտի առջևից գրոհի ժամանակ: Նա գնում էր
ամենից առաջ և ընկավ հերոսի մահով. թշնամու արկը կպել էր
նրա հերոսական կրծքին: Զինվորները հավաքեցին իրենց հրա-
մանատարի մարմինը մայր հողին հանձնելու, գտան աջ թևը,
որ արդեն անկյանք, բայց պահել էր ատրճանակը ձեռքի մեջ...

Ես հիշում եմ Ալեքսեյ Պեչերսկիին: Բարձրանում է նրա
վերադարձը հաղթական ու հոյակապ, վիթխարի, որպես մարմ-
նացումը ռուս ժողովրդի անսահման ու անընդգրկելի ցասման:

Ահա վեր է կենում նա ու առասպելական հանդարտությամբ
թշնամու կրակի տակով քայլում դեպի իր նպատակը: Նրա կեր-
պարն անմահ է, նա եկել է դարերի խորքից ու գնալու է մինչև
ժամանակների անսահմանությունը:

Նա որոշել էր իր մահով վճռել այդ օրվա մարտի ելքը, իր
մահով որոշել հայրենիքի բախտը, նա իր մարմնով փակել էր
թշնամու գնդացրի ամբրագուրը...

Ալեքսեյ Պեչերսկի... մի խարտյաշ ռուս տղայի անուն է
սա, որ մարմնավորում է ռուսական մայր հողի ուժը, ժողովուրդ-
ների միությունը:

Եվ այսօր նրա ոգին դրոշի պես փողփողում է դեպի արև-
մուտք շարժվող մեր զորքերի վրա, դա հաղթության ու հերոսա-

կանության ոգին է, որ միշտ մեզ հետ է եղել ու երբեք մեզ չի լքի: Այդ ոգին էր, որ հերոսության մղեց հայրենիքի դուռը Եւնանա Ստեմպկովսկայային և նրա անունը դարձրեց հաղթանակին նշանաբան:

Այդպես դուցազնորեն, մեծի մահով մեռավ հաղթանակի ճանապարհին քաջ լեյտենանտ Արամ Մամունցը, որի կույծքը զարդարված էր երեք մարտական շքանշանով: Նրա հողաթումբը դեռ թարմ է:

Իվե՛լ բոլոր նահատակների անունները մեկ առ մեկ, պատմե՛լ բոլորի մասին... Նրանք շատ են, որովհետև պատերազմը, որ դեռ շարունակվում է, մեծ է ու դաժան: Շատ են նաև անանուն հերոսները, որոնք իրենց արյունով ու կյանքով ազատություն բերեցին հայրենիքին:

Վաղը նրանց շիրիմները կծածկվին սպիտակ ձյան փաթիլներով: Ապա կգա գարունը. ապրիլին մանուշակները կծաղկեն նվիրական հողաթմբերի վրա, օգոստոսին անթառամ ծաղիկը կզարդարի նրանց գերեզմանները և ողջ ժողովուրդը իր հազարամյա գլուխը կխոնարհի նրանց հիշատակի առաջ:

...Երբորդ աշունը նման չէ առաջինին: Յնգում է առավոտյան մշուշը և ողջ օրվա մեջ դեղին գույները փռվում են աչքերիդ առաջ, բացվում են հովիտները լվացված գիշերվա շաղից, շրշում են անտառների գեղնած սաղարթները: Դեռ նոր է տերևաթափն սկսվում: Երեկոները երկինքն աստղազարդ է և խոր ու թափանցիկ և հստակ, ինչպես արդարությունը:

Կա ուկրաինական գիշերն է: Բայց խաղաղ չէ ուկրաինական գիշերը: Նա լցվում է ռազմի աղմուկներով: Երկինք է բարձրանում տանկերի դղրդոցը, հրետանու որոտը և ականանետների շառաշը: Երկնքից մայր հողին է հասնում ինքնաթիռների հոնդյունը և կործանիչների համազարկը թշնամու վրա, երկինքը փայլատակում է բոցկլտումներից և ուշ գիշերին միայն շունչ ու կարճ դադար է առնում, այն ժամանակ հեքիաթական գեղեցկություններով փռվում է աստղալույսի տակ անսահման տափաստանը, խոնարհվում է Ուկրաինայի վրա հազարացույթ երկինքը:

Ուկրաինան է սա, կենտրոնական Ուկրաինան: Շաքաթներ առաջ, երբ մենք ոտք դրինք նրա սահմաններին, ուկրաինական

ժողովրդի զավակ մայոր Բոկլանը քարտեզը գետնին փռելով, դիմեց շարված գումարտակին և ասաց.

— Հարազատ իմ հղբայրներ, ահա այդ գծից աչս կողմ շորս քայլի վրա սկսվում է Ուկրաինան: Ով որ ցանկանում էր վերադառնալ կրկին այս հողը, ահա վերադառնում է. թող ապրի Սովետական Ուկրաինան: Չորս քայլ առաջ, մարշ...

Դուրսից հողը, մարտիկները շորս քայլ առաջ անցան:

— Այժմ դուք Ուկրաինայում եք...

Այդ օրից շատ ժամանակ չի անցել և մենք հիմա Ուկրաինա երկրի խորքերումն ենք, մեր հտեում թողնելով տասնյակ քաղաքներ ու հարյուրավոր գյուղեր: Քայլում ենք մենք հրդեհված երկրի միջով, մոխրացած տների կողքով, մեր ճանապարհը շեն կարող փակել թշնամու ջարդված տանկերը, ավտոմեքենաները, ինքնաթիռներն և գերմանական դիակների կույտերը: Մենք խոնարհվում ենք ժողովրդի վշտի առաջ ու հաստատուն շարունակում մեր ճանապարհը: Մենք գիտենք, որ շատ ժամանակ չի անցնի և կվերածնվի մեր երկիրը, մենք տանում ենք թշնամուն ահեղ հատուցում:

Իմ տպավորության միջից չի հեռանում մի պատկեր: Դեռ գյուղի շատ տներ մխում էին, որ իրենց այրված խրճիթի մոխիրների մոտ կանգնած, մի ծերունի իր պառավի հետ հյուղակի դռան համար շնմ էր շինում, հանգիստ ու անշտապ սղոցելով ու տաշելով փայտը: Պառավը ամուր բռնել էր փայտից, որ ծերունու համար հարմար լինի: Եվ նրանք այդ բանն անում էին հանգիստ, առանց տագնապի, կարծես ողջ տունը կանգուն էր, միայն շնմն էր պակաս: Ես տեսա երկրի վերածնության շողքերը, ծերունիների ազատ հայացքներում, նրանց անաչալալ հանդարտության մեջ:

Մեր զորամասերն առաջ են ձգվում, դեպի արևմուտք: Հեռ տախույզը գիշերով թշնամու դասավորության խորքն է գնում և իր հարազատ տունն է մտնում, մտերիմների հետ դեռ չգրկալ խառնված թշնամու ուժերի մասին է տեղեկանում ու վերադառնում իր զորամասը, որ վաղն իր գյուղը վերադառնա որպես ազատ տեր ու տիրական: Տանկիստը հակառակորդի պաշտպանությունը ճեղքելով, իր քաղաքի փողոցներն է խուժում, կրակի տակ առնելով փախչող գերմանացիներին, իսկ երբ արդեն քա-

ղաքի տերն են մերոնք, նրա հզոր մեքենան շրջապատում են ծանոթ աղջիկներն ու պատանիները և՛ լացն ու ծիծաղը, և՛ ժպիտըն ու արտասուքը խառնվում են իրար:

Եվ փոփել է ահա վեհ ու մեծ Դնեպրը մեր ղորքերի առաջ, անհնազանդ ու հպարտ գետը, որի ափին թաղված է մեծ Շեչենկոն, փոփել է երրորդ աշնան արևի դեղին ցուրքերի տակ ու հանդարտ վեհությամբ հոսում է, հոսում հպարտ Դնեպրը և նրա ալիքների քամին շոյում է երկար ճանապարհից խոնջացած գինվորների դեմքերը, ուժ, եռանդ ու կորով տալով նրանց, որ չհոգենն նոր տարածություններ կտրելու:

1943 թվականի աշո՛ւն, ինչքա՛ն խնդություններ բերիր դու և դեռ ինչքա՛ն երջանիկ վայրկյաններ, թանկագին պահեր կան քո մեջ: Չէ որ դեռ հոկտեմբերը նոր է սկսվում և նոյեմբերն էլ պիտի գնա:

Ողջո՛ւյն, Դնեպր, միշտ հավերժ անմահ կլինի քո ժողովուրդը, դու երբեք կապանքներ չես սիրել և ժողովուրդը երբեք կապանքներ չի կրի: Հոսիր երջանիկ ալիքներդ իրար զարնելով, նվիրական գետ, սրբազան անուն, ընդունիր քո կրտսեր քույրերի՝ Արաքսի և Արփաշայի ողջույնն ու շնորհավորանքները քո երջանկության օրին:

Նայում ես շուրջդ, նայում դեպի արևմուտք և երջանկությունը ալիքներ է տալիս հոգուդ մեջ ինչպես մեծ գետի ջրերը: Կյանքն ավելի ու ավելի քաղցր է դառնում, դաշտերն ավելի գունաղեղ ու սիրելի, երկինքն ավելի պայծառ ու արդար, Դնեպրըն ավելի վեհապանծ և աշունն էլ ավելի ոսկեղեն:

Այդ ամենը կյանքի վերադարձն ու հաստատումն են:

Փա՛ռք նրա համար նահատակվածներին:

2 Հոկտեմբեր, 1943

Գործող Բանակ

ԳԵՈՒԳԱՎԱՅԻ ԱՓԵՐԻՆ

Քայլում է հարազատ դաշտերով իր հողի որդին. աշնանային խոտերի բույրը, տափաստանների ոսկեգույնն ու թափանցիկ հեռունները լցնում են նրա հոգին, վսեմ զգացմունքներով, ուժ ու թռիչք են տալիս նրա մտքին: Նա տեսնում է և այն տարածությունները, որ ծածկվում են հորիզոնի հետև, որ փակ են նրա հայացքի տակ այսօր, բայց վաղը այնտեղ էլ կլինի նա:

Երեք տարի առաջ, համարյա անհայտ ու անանուն մի երիտասարդ զենք վերցրեց իր հայրենիքն ազատագրելու համար և այսօր արդեն ճանաչված հերոս է յուրայինների մեջ: Հայրենակիցները սիրով ու հարգանքով նրան տվին Գայլ Խեղդող անունը՝ համեմատելով նրան լատիշական հեքիաթների ու լեգենդների դյուցազուն Լաշպլեսիսի հետ, որ մենամարտել էր արևմուտքից Լատվիայի վրա եկած Սև ասպետի դեմ և միֆական Սամսոնի պես ճեղքեց նրան երկու մասի:

Լաշպլեսիսի ժամանակներից անցել է յոթ դար: Բայց Սև ասպետը թողել է սերունդներ, որ այսօր կրկին ոտքի են ելել Լատվիայի դեմ: Արթնացել է, սակայն, անհաղթ Լաշպլեսիսն էլ, նրան արթնացրեց Արևելքից եկող ավագ եղբայրը՝ Իլիա Մուրոմեցը, որ երեկ բռնել էր մի ձեռքում վիթխարի գուլթանը, վարում էր հողը Վոլգայից մինչև Դնեպր, իսկ այսօր վերցրել է երկաթադամ գլխով մահակը և մաքրում է հողը գիշատիչներից:

Եվ արթնացան իրենց հողի հազարավոր որդիներ, արթնացան՝ սրտերում յոթ դարու ատելությունն ու վրեժը խավարի ու բռնության դեմ: Նրանք կոփվեցին փորձությունների մեջ, առնականացան: Ու ամենից բարձր երևաց մարտերի բոցերի ու ծխերի մեջ՝ Ռուդոլֆ Տուրկլսի կերպարանքը: Նրան սիրեցին բոլորը:

սիրեցին և այն բանի համար, որ որպէս հսկա խեղդում էր նա հանդիպած թշնամուն մենամարտերի մեջ, և այն բանի համար, որ ամեն անգամ մարտի էր գնում, ինչպէս խրախճանքի, որ այնքան բան գիտեր կշանքի մասին, իր ժողովրդի անցյալի ու ներկայի մասին և բարեկամների ու ընկերների առաջ այնքան գունակեղ կերպով նկարագրում էր Լատվիայի արեաշող ապագան: Նրան սիրում էին, որովհետեւ տառապանքներով անցած, վիրավոր ու արշուճաբաժ, ամեն անգամ նա շարքերն էր վերադարձել՝ պահելով հոգու պայծառութիւնն ու խոսքի աշխույժ գրավչութիւնը: Սիրեցին և այն բանի համար, որ նա անգիր արտասանում էր հայրենի բանաստեղծների նվիրական դարձած ստեղծագործութիւնները՝ լի սիրով ու երախտագիտութեամբ մայր հայրենիքի հանդեպ: Արշուճահեղ մարտերից հետո Ռուզուֆը ուշ գիշերներին խոնավ գետնափորներում սիրո քնքուշ խոսքերի պէս շշնջում էր Յանիս Ռայնիսի տողերը՝ նվիրված հայրենի հողին, սրբազան գետ՝ Արեւտյան Դվինային—Դաուգավային, որի ափերին կանգնած է երկրի սիրտ՝ Ռիգա քաղաքը. «Հոսում ես, Դաուգա՛վա, արնոտ ալիքներով: Արշուճն է դա քո որդիների. օ՛ սուրբ, դու սուրբ հայրենի հո՛ղ, թանկագի՛ն, ինչպէս դեմքը մայրական: Եվ թող որոտա ահեղ ամպրոպի պէս երգումը մեր և թող մահ սպիտի ոսոխի վրա՝ յոթդարյան մեր թշնամու...»

Քայլում է Ռուզուֆ Տուրկըսը անտառներով ու թփուտներով, զգուշ ու ճարպիկ, վստահ, ինչպէս դաշտերի առյուծը, արթուն ու սթափ, ինչպէս անմահ ոգին Լաչալեսիսի: Նա հետապնդում է Սև ասպետին:

Սկսվում է երեկոյան աղջամուղջը, բարձրանում է ծուխը գեպի կապույտ երկինք, հառաչում է հողը կռվի որոտներից: Քայլում է նա ողջ հասակով՝ երբ կարելի է, սողում է թմբից-թումբ, ոստնում է թփուտից-թփուտ՝ երբ վտանգ կա: Ահա արահետով քայլում է նա, թշնամին՝ սարսափից նայելով շուրջը, վախենալով օտար գիշերից, օտար անտառների պատժող ոգուց: Կարծես զգում է նա իր մահը, ինչպէս շարագործն ահեղ դատաստանից: Նա մոտենում է: Եվ հանկարծ կարծես գետնի տակից կանգնում է նրա առաջ նա՛, դատաւորը. «Կանգնի՛ր, հա՛լթ»...

Ի՜նչ Ռուզուֆ Տուրկըսն է: Նրա հրամանն ահեղ է, ինչպէս մերկացած սուրը: Դժվար է հանցագործի համար այդպիսի ըս-

պառնական կերպարանքի առաջ պահել կեղծ արիություն: Դա պողին տրված է: Բայց նա ուզում է փրկել իր կաշին, ուզում է դուրս ցատկել ճարպիկ որսորդի ցանցից: Նա գերադասում է խայտառակ փախուստը: Տուրկերը հասնում է նրան: Գայլի գըլ-խին իջնում է հրացանի կոթի ուժեղ հարվածը: Նա երերում է, ընկնում, կրկին ոտքի է կանգնում: Ու սարսափից նետվում է հակառակորդի վրա: Ավտոմատները ցած են ընկնում երկուսի ձեռքից էլ: Գերմանացին շանգոում է եղունգներով, բայց Գայլ խեղդողի երկաթե մատները սեղմում են նրա կոկորդը: Նա պետք է կենդանի տաներ նրան, բայց մենամարտի փոթորկի մեջ մոռանում է իր որոշումն ու սեղմում թշնամու կոկորդը, այն թըշնամուն, որ յոթ հարյուր տարի շարունակ անհանգստացրել է իր ժողովրդին: Վերջին անգամ մի խուփոց է հանում գերմանացին ու գերանի պես անշարժ ընկնում գետնին: Ռուդոլֆ Տուրկերսը վերցնում է ավտոմատները ու քարշ է տալիս հակառակորդի դիակը:

— Մինչև հըրբ պետք է շարունակվի սա,—կշտամբում է նրան հրամանատարը:

Այդ դիտողության մեջ կա և սեր դեպի հերոսացած մարտիկը և հիացմունք նրա ուժի ու քաջության առաջ, բայց նկատելի է նաև նրա անկեղծ անբավականությունը, որ Տուրկերսը կրկին անձնատուր լինելով խելահեղ ռեզուրվյան, մոռանալով ինքն իրեն անզուսպ ատելությունից կենդանի գերմանացու փոխարեն վրկին քարշ է տվել հրամանատարի մոտ խեղդած գերմանացուն:

— Ինձ պետք է կենդանի գազան, որը մոթմոթաբ, ինչ որ ևս հրամայելի, իսկ դու բերել ես այս լեշը, ինչի՞ է նա պետք...

Գայլ խեղդողը խնդրում է.

— Թույլ տվեք զնալ մի անգամ էլ և թող գան ինձ հետ ևս երկու հոգի, որ դուսպ են ավելի, քան ես:

Եվ քայլում է կրկին ծանոթ արահետներով Լաշպլեսիսը, իսկ նրա աջ ու ձախ կողմերից գնում են փորձված ու ինքնազուսպ գազանորսներ Սուրկովն ու Գլոտովը, որոնք վաղուց են վարպետացել իրենց արվեստի մեջ:

Խավար գիշեր է, փոքրիկ կրակների պես հեռվում ու շուրջը մխավում ու հանգչում են կայծեր, հրթիռները լուսավորում են զաշտերն ու երևում են տարածությունների վրա մենավոր լորինե-

ըր՝ բոցակարմիր սաղարթներով: Ողջ գիշեր թափառում են նրանք թշնամու դասավորության մեջ, ականջ են դնում ամեն շշուռի ու հնչյունի: Մի քանի անգամ պտույտ են գալիս այն գյուղակի շուրջը, ուր ամրացած է թշնամու կայազորը բարձունքի վրա: Աստղերն արդեն խամրում են, սկսվում է լուսաբացը: Տներին ու փոքրիկ գյուղերին շրջագծերը պարզվում են լուսաբացի դաշտերի ֆոնի վրա: Վաղորդյան գույներով բացվում է հետախույզների առաջ լատիշական դաշտանկարը:

— Գեղեցիկ է մեր կատվան, այնպես չէ՞,—հարցնում է Տուրկըսը իր ընկերներին, հիանալով հարազատ բնության սքանչելիքներով:

— Սքանչելի է, սքանչելի,—պատասխանում են Սուրկովն ու Գլոտովը՝ կռահելով, թե ինչ է տեղի ունենում իր հողի զավակի հոգում:

Հենց նույն այդ ժամանակ լսվում է մոտոռի հռդյուն. երեքով էլ լուռ են, ձայնը գնալով մոտենում է. նրանք թաքնվում են ճանապարհի կողքին մի փոսի մեջ. ահա երևաց մեքենան՝ ճանապարհի վրա, գալիս է ուղիղ դեպի նրանց: Մոտեցավ ու կանգ առավ: Ինչ-որ բան էր պատահել մոտոռին: Քարշակից իջան չորս գերմանացի: Մեկը նրանցից սողաց մեքենայի տակ. երեքը բաց արին մի քարտեղ ու տեղանքին են նայում: Որոտաքավտոմատների համազարկը: Նրկուսը ընկան, մյուս երկուսը հանկարծակիի գալով՝ շփոթվեցին: Այդպես էլ նախատեսել էին հետախույզները, որ դուրս թռան թաքստոցներից ու վազեցին դեպի գերմանացիները: Մեկը ձեռքերը վեր բարձրացրեց, մյուսը փախավ: Տուրկըսը վազեց նրա ետևից: Տարածությունը նրանց միջև կարճանում էր, բայց գերմանացին չէր կանգնում: Տուրկըսի ավտոմատը կարճ հերթազարկ տվեց, գերմանացին գրկեց ծառի բունը, շուտ եկավ ու մեջքի վրա ընկավ ցած: Վերադարձավ Տուրկըսը ընկերների մոտ:

— Իսկ այդ մեկը կենդանի է:

— Ինչպես տեսնում ես:

— Փա՛ռք աստծու, ուրեմն այս անգամ ինձ չեն հայհոյի...

Նոր էին նրանք վերադարձել հրամանատարի մոտ և նոր էին քարշակը հանձնել տանկիստներին, երբ հրաման ստացվեց գրոհել բարձունքին գտնվող գյուղակի վրա: Գիշերային հետախու-

գությունն իր արդյունքներն էր տվել, վաշտը պիտի գնար գրոհի այն կողմից, ուր գերմանացիները պաշտպանություն էին կառուցել, իսկ գրոհային մի խումբ Տուրկլեսի առաջնորդությամբ պիտի սողար դեպի գյուղը ճահիճների միջով ու սպասեր գրոհի ազդանշանին: Ու առաջ էր գնում Տուրկլեսն իր համար սովորական այն հանդարտությամբ, որ արիություն ու ինքնավստահություն էր ներշնչում ընկերներին:

Ստորաբաժանումը գրավեց գերմանացիների խրամատների երեք շարքը: Սկսվեց թշնամու հետապնդումը և կրկին իջավ կապույտ, կախարդական զեղգալյան երեկոն:

Մարտիկները շունչ առան, հնչեց էլի լատիշական ժողովրդական երգը. *Stuja, stuja...*

Երգում էին հայրենակիցներն այն երգը, որ լսել է նա գուցե դեռ օրորոցում, որ երգել է ինքը մանկության օրերից, երգում էին մեղմ, երգում էին հոգով. «Հոսում է, հոսում է գետը, հարազատ գետը, հոսում է սրբնթաց, և խորն է նա»...

Ամեն տնից հետո հնչում էր կրկներգը:

Անցի՛ր, գետը, քա՛ջ ռազմիկ,

Անցի՛ր համարձակ,

Անցի՛ր վստահ, քա՛ջ ռազմիկ,

Քո ձին չի խեղդվի...

Հորիզոնը կարմրել էր հրացուլից: Նահանջող գերմանացիներն այրում էին գյուղերը: Ռուդոլֆ Տուրկլեսը երկու օրվա ծանր աշխատանքից հետո սրբեց ճակատի քրտինքն ու հառաչանքով նայեց այդ տխուր պատկերին: Եվ նրան թվում էր, որ լսում է դարերի խորքից լատիշական ցեղերի առաջնորդ Վիսերտուսի առնական ձայնը. «Ոտքի՛ ելեք, զեղգալցիներ ու լադգալցիներ, պրուսական խաչակիր շները դուրսում են մայր լատվիայի հողը, ոտքի՛ ելեք անհնազանդ գյուցազուններ, մեզ հետ է սլավոնական մեծ ժողովուրդը, մեզ հետ է արդարությունը»:

Ամեն անգամ, երբ նա մենակ էր լինում իր խոհերի հետ, լսում էր կարծես այդ ձայնը: Իսկ այսօր լսում է ավելի պարզ, ավելի հստակ: Իսկ Ռիգան այսօր մոտ է, այնքան մոտ, որ թվում է վաղը այնտեղ կլինի, Դաուգավայի ալիքները շողում են նրա աչքերի առաջ...

Ռիգա՛... Ռիգա՛... այդ անունը հնչում է այսօր ամեն ու-

սի— ուկրաինացու, սիբիրցու, կոզակի և կովկասյան լեռների
զավակների շրթունքներին, որոնց հետ հազարավոր կլիմատերեր
է կտրել նա իր հայրենի հողը հասնելու, որոնք եկել են ազա-
տագրելու նրա երկիրը: Ռիգա, այդ անունը հնչում է Ռուդոլֆ
Տուրկըսի փոթորկվող հոգու մեջ:

Մեկը իր ծանր ձեռքը դրեց նրա ուսին: Նա շուտ եկավ. դա
Վիյամսն էր, վաշտի հրամանատարը:

— Վառվում է կատվիան,— շշնջաց նա տխուր ձայնով:

Ոչինչ չպատասխանելով՝ հանդարտ ոտքի կանգնեց Ռուդոլֆ
Տուրկըսը, և նրանք մոտեցան իրենց հայրենակիցների խմբին:
Շնչում էր նա լայն կրծքով, որի վրա թափամանների պես ամուր
նստել էին երեք շքանշան: Ազգային երգը տարածվում էր դաշ-
տերի ու Դաուգավա գետի ափերների վրա:

— Անցի՛ր վստահ, քա՛ջ ռազմիկ,

Քո ձին չի՛ խեղդվի...

Տարածությունների վրա փռվել էր խորը մի խաղաղություն:

7 Հոկտեմբերի, 1944 թ.

Դաուգավա քաղաք

ԵԳՐԱՅՐԱԿԱՆ ԱՐՅՈՒՆ

Գույները փոխվում են ակնթարթների մեջ: Բարձրահարկ շենքերի լուսամուտները շողում են արնավառ ծիրանիով: Աչքիդ մեջ են ընկնում մանիշակագույն ցուրթերը և ճառագում է արևը, մեծ, բարի արևը Կովկասյան այս հին քաղաքի վրա:

Ոչինչ չկա բնության մեջ ավելի վեհ ու դեղեցիկ, քան արեւմտագի այս պահը: Գիշերվա լռին փողոցները լցվում են լույսով, աշխատանքի շտապող մենավոր մարդիկ խմբեր են դառնում, ապա բաղմոթյունները հեղեղում են քաղաքը, հանդարտված շարժումն արթնանում է հանկարծ, և շառաշում է ախօրյան հնավանդ ու նորոգ քաղաքում, շառաշում է կյանքը:

Կարծես թե ծանր տարիներ չեն եկել ու անցել, այնքան թեթև ու հեշտին է օրը, այնքան լեցուն են ժամն ու վաղրկյանը կյանքով: Ժամանակը թեթևացնում է մարդու տառապած հոգին, ապաքինում վերքերը, ուժ ու աշխուժ ներարկում երակների մեջ: Բայց ժամանակը չի ջնջում մարդու հիշողությունից անցած օրն ու տարին, նա պարզում է քո մտքի ու հոգու աչքերի առաջ անցած ու գալոց օրերի մշուշը, բացում ամեն եղելության իմաստն ու խորհուրդը:

Քանի՜ անգամ է ծագել արևն այսքան դեղեցիկ ու այսքան վեհաբար ողողել իր լույսով դաշտ, անտառ ու լեռ, քաղաք ու գյուղ, ձյունածածկ տափաստաններ ու կանաչ մարդագետիկներ՝ փոված հորիզոնից հորիզոն:

...Այն անգամ նույնպես ծագեց արևն այսպես բարի ժպիտներով: Չորս տարի է անցել այդ օրից: Հողը տնքում էր խորը ցավից, երբ փովեցին նրա վրա արշալույսի ճաճանչները: Գիշերն

անցնում էր ծանր երկունքի մեջ, լի էր գիշերը տաղնապով ու հուլսով, խոհերով ու կարոտով՝ այն ամեն սուրբ բաների, որ կանգնում են աչքերիդ առաջ, երբ մահվան շունչն այնքան մոտ է քեզ, երբ կյանքի ու մահու պայքարը քո շուրջն է ու քո մեջ և դու էլ նրա մեջ ես:

...Տեսնում եմ ահա նրանց դեմքերը, որոնց մասին ուզում եմ գրել: Նրանց սիրտը վաղուց դադարել է բարախելուց: Այդպես են ասում մեռածների մասին: Բայց ոչ, այդպես չէ: Լսում եմ ես ահա մտերիմ այդ սրտերի բարախումը և զգում նրանց վառվող աչքերի ջերմությունը, նրանք ներկա են կյանքի մեջ, կան այս լուսաբացին և բոլորիս հետ միասին միանում են նրա պայծառությունը...

Ներս է մտնում ահա գետնափոր տնակը Գերման Միքաբերիձեն: Հանդարտ ու անայլալ մեկնվում է հատակին դրված տախտակների վրա, մուշտակի մեջ փաթաթված իր բարեկամի կողքին:

— Վաղո՛ւց է հանգստանում կոմիսարը, — հարցնում է նա վառարանի մոտ նստած տարեց զինվորին ու պատվիրում, — մի՛ ժամ հետո արթնացրու երկուսիս էլ, իսկ գումարտակի հրամանատարը դեռ թող հանգստանա:

Ու թվում է, թե փակվում են կոպերը, մոռանում է վայրկյանըն ու նրա նպատակը: Տարեց զինվորը նոր փայտեր է դնում վառարանի մեջ, որ հրամանատարները չմոռեն: Իսկ դրսում որոտ է, գիշերը լուսավորվում է հրթիռներով, գետնատնակի շուրջը պայթում են մեծ ու փոքր տրամաշափերի արկեր, առաստաղի թարմ գերանների ու ճյուղերի արանքից հող է մաղվում քնածների վրա:

Մոտիկ, շատ մոտիկ պայթում է ֆուգասային դումբը: Յրնցվում է երկիրը, հանգչում է ճրագը: Գրպանի լապտերը լուսավորում է գետնափոր տնակի հատակին պառկածների մարմիններն ու զինվորին՝ իր փոքրիկ վառարանի մոտ:

— Օգանա՛վ է թռչում, — հարցնում է արթնացած կոմիսարը:

— Այո, անգղն է:

— Վախեցնել է ուզում, — ասում է կոմիսարը և շինելով զգուշություն մեծ կում է Միքաբերիձեին, որ շարժնանա: Բայց նա վեր է կենում, նստում:

— Քունս չի տանում,—ասում է նա,—անգղը... նա հենց շայնպես, աննպատակ է պտույտ գալիս, հիմա ժամի 3-ն է արգեն, դեռ մեկ ու կես ժամ ունենք, գրոհի ժամը նույնն է, չեն փոխել, և ինչպես երևում է, գերմանացիները ոչինչ չեն կռահում... Քնել չեմ կարողանում, փակում ես կոպերդ, ուզում ես քնել, բայց մտքերդ խանգարում են: Մի վայրկյան կարճես թե ննջեցի և երազում տեսա փոքրիկ աղջկաս, պայթունը խանգարեց, որ լավ տեսնեի: Ինչ-որ կանաչ հովիտում զբոսանքի էի տարել նրան, ծաղիկներ էր հավաքում, վազում էր զարմանալի արագությամբ, այնքան արագ, որ ես վախենում էի թե ձորը կընկնի:

— Իսկ ես վաղուց է երազ չեմ տեսնում,—ասաց կոմիսարը,—մի անգամ մի քանի ամիս առաջ միայն մորս տեսա երազում: Նա վաղուց է մեռել, բայց տեսա ես նրան կենդանի ու պարզ ժպտը դեմքին: Ներս մտա ես սենյակը, փաթաթվեց ինձ, համբուրեց ու ասաց.—Նահապետ, ինչո՞ւ չես սպիրվում, աղջիկները քեզ չեն սիրի, մազերդ ծակծկում են: Ի՞մ երազն էլ ընդհատվեց կրակոցներից: Ինչ է ասում գնդի հրամանատարը, օդանավեր տալո՞ւ են մեզ առավոտյան:

— Հազիվ թե, չեն խոստացել, ինչպես երևում է, ուրիշ տեղից է գլխավոր հարվածը պատրաստվում, մենք միայն պետք է շեղենք թշնամու ուշադրությունը:

— Հեշտ չի լինի,—ասաց կոմիսարը,—բայց ինչ կարող ես անել, պիտի կռվենք... Քանի՞ աստիճանի կհասնի հիմա ցուրտը:

— 30-ին երեկ մոտ է... Իսկ մեզ մոտ Կովկասում տաք օրերը հիմա սկսված կլինեն:

— Իհարկե, հիմա արագիւններն էլ են եկել երեկ, սարյակներն էլ: Մարտի առաջին օրերին արդեն վերադառնում է արագիւր... բարի թռչուն է...

— Իսկ գիտե՞ս ինչպես սիրել գիտեն նրանք իրար. Զուլսիսիում մեր տան դիմաց զույգը բուն էր շինել: Էգին օձը խայթել էր որսի ժամանակ: Լերոն մի քանի օր շարունակ մեռած ընկերուհու մոտից չէր հեռանում, թևերով ծածկում էր նրա մարմինը, փաղաքշում, սիրում, և այնքան տխրություն կար նրա հանդարտ ու ընկճված տեսքի մեջ: Իսկ երբ մենք թաղեցինք էգ արագիւլին, արուն շաբաթներով տխուր նստում էր բնի վրա, որսի չէր գնում, չէր երգում—կափկավում ու աշդպես էլ մեռավ:

— Ասում են, որ և արուն և եզը ընկերոջ մահից հետո էլ երբեք ամուսին չեն փնտռում,— ավելացրեց կոմիսարը,— ի՞նչ հավատարիմ թոշուններ են:

Վառարանը ցոլքեր էր նետել հատակին, հաճելի ջերմությամբ լցրել գետնափորը:

Արթնացավ գումարտակի հրամանատարն էլ, բարձրահասակ, թիկնեղ, առնական ուսերով մի տղամարդ: Ականջ դնելով լշնամու ուժեղացող կրակոցներին, նա լարեց լսողությունն ու ասաց.

— Կրակում են, որ քունները շտանի,— ապա նայեց ժամացույցին.— Մի ժամ է մնում, դնանք վաշտերը, բանակայինների հետ պետք է խոսել զրոհից առաջ, ինչ էլ լինի պետք է անցնենք երկաթուղագիծը... Եթե ողջ վերադարձանք մարտից, ևս էլ ձեզ աղավինների սիրո մի պատմություն կպատմեմ: Փոքր ժամանակահամ լսել եղբորիցս... Դե գնացինք, հետևեցեք ձեզ, աննպատակ կերպով ոխակի չդիմեք...

Սկսվում էր մթնշաղը, երբ գումարտակը զրոհի դիմեց: Իսկ երբ արևի վիթխարի սառը գունդն երևաց տափաստանի եզրին, երկաթուղային կիսակայարանի մոտից դեպի թիկունքը շարժվեց մի սահնակ, որի վրա մուշտակներով ծածկված հավիտենական քնով քնել էին երկու մտերիմները... Նույն այդ ժամանակ գումարտակի հրամանատար Բարթուլա Պետրոսյանը հեռախոսով զեկուցում էր.

— Խնդիրը կատարեցինք. զոհվեցին կոմիսար Նահապետ Անտոնյանն ու պարտքյուրոյի քարտուղար Գերման Միքաբերի-ձեն: Նրանք առաջին վաշտը զրոհի հանեցին և հասնելով երկաթուղագծին, ընկան միևնույն արկից...

Սահնակը շարժվում էր համր ու դանդաղ: Եվ դաշտերը և ձյունապատ տափաստանները շողում էին արևածագի շողերով: Պառկած էին սահնակի վրա դաժան օրերի մտերիմ ընկերները, սառած ձեռքները ճակատներին: Հորիզոնից հորիզոն կրկնվում էին ուղմի որոտների խուլ արձագանքները: Պարզկալից ձիերի շունչը սառչում էր նրանց ղունգերում: Դռնիկների կանաչ ճուղքերը ցած էին խոնարհվել ձյան ծանրությունից: Իսկ այդ ժամանակ հեռու հարավում այն երկրում, ուր ծնվել էին նրանք, արդեն բացվում էր գարունը, երգում էին սարյակները, սիրում էին իրար էգ ու արու արագիլները իրանց բների վրա:

Քնած էին ընկերները և չէին արձնանալու երեք, որ լսեն իրենց հրամանատարի պատմութիւնն ազաւնիների սիրո մասին. քնած էին անպիսի քնով, որ չէին տեսնելու այլևս, թեկուզ երազում, մեկն իր սիրելի դստեր, մյուսը՝ վաղուց վախճանված մոր պատկերը:

Այդ օրվանից անցել է չորս տարի: Կարծես չեն եկել ու անցել դաժան ժամանակները: Օրը, ժամն ու վայրկյանը լեցուն են կյանքով: Բացվում են շքեղ, շոալ արշալույսներ մեր երկրի քաղաքների ու գյուղերի վրա: Եվ օրն ավելի լուսավոր ու գեղեցիկ է թվում, կյանքն ավելի թանկագին, որովհետև վերադարձել է նա նահատակների արյունով, արեաժագն՝ ավելի երփներանգ, որովհետև նրա գույների մեջ կան այն մեծ ոգիների շողքերը, որ լույս էին տալիս այն տարիների ծանր ու խավար գիշերների մեջ, նահապետ Անտոնյանի և Գերման Միքաբերիձեի բոցն հոգիների շողքերը...

Դեկտեմբեր 1945 թ.

Թբիլիսի

ՊԼԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԺ ՕՐԸ

Մայիսի 8-ի սառն, բայց պարզ ու թափանցիկ առավոտին Ֆլուրանդական խոնավ անտառներում սկսվեց առաջավոր դժի սովորական առօրյան—հրետանային փոխհրաձգություն, գնդացիների ճարճատյուն, ավտոմատային կրակոցներ։ Թվում էր, թե միշտ այդպես եղել է և միշտ էլ այդպես կլինի։ Տարիներ շարունակ գտնվելով ռազմադաշտում, մոռացել էինք, թե խաղաղ օրեր էլ ենք տեսել, առանց որոտի և առանց վառողի գորշագույն ծխի. սպասելով պատերազմի հաղթական ավարտին, այնուամենայնիվ, չէինք պատկերացնում, որ հանկարծ, մի ակնթարթում ողջ ձախարհում կռեն բոլոր հրանոթները։

Դեռ եղչամը չէր վերացել։ Մայր Սիդորովի հետ նստել էինք փայտաշեն, այրված տան փլատակների մոտ կարգալու գումարտակի հրամանատար Մերկուլովի հոգվածը ռազմական վարպետության մասին։ Պայթեց հանկարծ գերմանական արկը։ Տնակից ոչ հեռու երկուսիս արանքով անցնելով, դիմացի տախտակը փշրեց ու գետին ընկավ մի բեկոր։ Հետո Սիդորովը վերցրեց ափով շափելու նրա ծանրությունն ու ցած նետեց.

— Տաք է դեռ, այրում է...

Ու ինձ նայելով մտախոհ, ավելացրեց.

— Ի՞նչ անհեթեթություն կլինեք, վաղը կամ մյուս օրը գուցե վերջանա պատերազմը և մետաղի այս զանգվածը հիմա կարող էր վերջ դնել մեր կյանքին...

Քիչ հետո հայտնեցին, որ այդ պայթյունից սպանվել է սերժանտ Բորզենկոն, պատերազմի վետերաններից մեկը, որ 1941-ի հունիսի 22-ից մարտի մեջ էր եղել, անցել հազար փորձությունների միջով։

— Որտե՞ղ էր նա,—հարցրեց մայորը։

— Լվացվում էր առվի մոտ, փոքրիկ, շատ փոքրիկ մի բե-
ժոր է կաել քունքին...

Թշնամու վերջին արկի պայթունն էր դա կուրլանդական
Պրինկուլե քաղաքի մոտ: Հետո տիրեց անսովոր մի լուռ-
հակառակորդի դիրքերի կողմում: Մեր ոչ մի կրակոցին պատաս-
խան չէր գալիս:

Օրն անցնում էր խաղաղ: Խոհանոցները ծխում էին անտա-
ռում: Մոտենում էր ճաշի ժամը: Մեկը նկատեց, որ առաջին
խրամատներից դեպի մեզ է վազում մի զինվոր: Վազում էր եւ
ամբողջ թափով, առանց կռահալու: Քամին թռչեց գլխարկը,
Զինվորը նույնիսկ ետ էլ չնայեց:

— Ո՛ւր, ո՛ւր,— կանչեցին միանգամից մի քանի հոգի,— ո՛ւր
ես վազում, ի՞նչ է պատահել...

— Եղբայրներ՛ր,— կանչեց նա քրտնակալած, հեւտով,— գեր-
մանացիներն հանձնվում են...

— Ո՞վ ասաց, որտե՞ղ...

— Ես ինքս տեսա, մեքենայով եկավ նրանց գեներալը, սպի-
տակ դրոշ պարզած...

— Ճի՞շտ ես ասում, Մատվեիչ, թե փշոց է:

Հաստակավոր ռազմիկը վրդովվեց, մի երկու թունդ խոսք
ասաց ու ավելացրեց.

— Ե՛րբ եմ ես սուտ ասել, և կրակն էլ դադարեցրել են, շե՛ք
տեսնում, և կարող է պատահել, որ պատերազմն էլ վերջա-
նում է:

Նա ասաց «կարող է պատահել»... Նա դեռ ոչինչ չգիտեր,
բացի նրանից, ինչ աշխատանք պատկերվում էր ունեցել
իր զնդի դիրքերի մոտ: Մարդկանց սրտերը լցվեցին եկող թուփի
վեհուկամբ: Նա, այդ մեծ թուփն եկավ անակնկալ, ինչպես
ճառագայթի փայլը տարերքի ու փոթորիկի պահին, որից հետո
այրտի սկսվի լուսավոր, երջանիկ լուռություն:

Մարտիկ Իվան Մատվեիիչ Սոկոլովը հավիտյան կմնա այն
մարդկանց հիշողության մեջ, որոնք տեսան այդ վայրկյանին
ազնիվ խանդավառությունից այրվող նրա գեմքը և աչքերի այն
երջանիկ փայլը, որի մասին դժվար է պատմել, պետք էր միայն
տեսնել ու զգալ: Ինչքա՞ն կյանք, ինչքա՞ն ցավ, տանջանք, եր-
ջանկություն, հպարտություն ու հույս կային այդ փայլի մեջ:

Իսկ Երեկոյան արդեն առաջավոր գծերի վրա վառվեցին տասնյակ հազարավոր խարույկներ: Բոցերը մինչև երկինք էին բարձրանում, կայծերն ու բաղմերանգ հրթիռները ծածկում էին հորիզոնը: Աստղերը խամրել էին երկրի կրակների լույսից:

Երբեմն մեկն ու մեկը կատակով կանչում էր.

— Լո՛ւյս, քողարկո՛ւմ...

Նվ որպես պատասխան հնչում էր հարյուրավոր մարդկանց ուրախ քրքիշը: Ն՛վ այդ քրքիշը, և՛ այդ կատակներն ու ծիծաղը, և՛ հազարավոր կանչերն ու հիշոցները հաղթանակող կյանքի հաստատումն էին: Վերջանում էր երկար, տանջալի դիշերվա մղձավանջը, որ չորս տարի տևեց, բացվում էր այն արշալույսը, որին սպասում էին ժողովուրդները, որ բերեց սովետական զինվորը իր կյանքի, իր արյան գնով: Այդ արշալույսը կուսավորի մեր ցնծության այս օրը ու գալոց բոլոր մեր ժամանակները:

Խարույկների շուրջը բոլորել են զինվորների խմբեր:

Ովքե՛ր են նրանք:

Կրակի ցուրերը լուսավորում են զինվորի դեմքը: Նա ծածկված է սպիներով: Հարյուր հազարներ են նրանք, որոնց և մարմինների, և՛ հոգիների վրա մնալու են պատերազմի վերքերը: Դաշտերը հորիզոնից հորիզոն լուսավորվել են կրակներից, անտառները կարծես շարժվում են ցուրերի տակ: Կարծես թե ողջ տիեզերքն է հրացուքով ողողված:

Ովքե՛ր են վառել այդ լույսերը:

Զինվորները: Նրանք երկար ճանապարհ են անցել, որպես դուլցազուհներ, ով դեպի արևմուտք է քայլել Վոլգայի ափերից, կուրծքը կրակին ու փոթորիկներին դեմ արած, խոնարհեցնելով ժամանակն ու տարածությունը, ով սրբազան Մոսկվա մայրաքաղաքից, կամ Կովկասյան նախալեռներից: Նրանք Հայրենիքի ազատարարներն են. Ստալինգրադի, Մոսկվայի, Ղրիմի հերոսները, սևաստոպոլցիներն ու Լենինգրադի պաշտպանները, ա՛յն անընկճելի հերոսները, որ կուրլանդական ճահիճների մեջ օղակեցին թշնամու մեծագույն խմբավորումը: Խարույկների շուրջը բոլորած, նրանք ցավով ու տխրությամբ հիշում են իրենց զոհված ընկերներին: Նրանց, որ ընկան 1941 թվի հունիսի 22-ին, առաջին օրը, Ստալինգրադի ու Լենինգրադի հերոսներին և նրանց, որոնք զոհվեցին այս առավոտ, չիմանալով որ մի քանի

ժամ հետո որոտալու է հաղթանակի լուրը ողջ աշխարհում...
Ծանր է, բայց այն գիտակցությունը, որ իզուր շանցավ բարեկամների թափած արյունը, մխիթարում է զինվորի սիրտը:

Մարտիկ Վասիլի Վիսոկին հիշում է իր ընկերոջը: Նիկոլայ Սիդորենկո էր անունը: Ստալինգրադում նա ծանր վիրավորվեց տանկային զրոհը հտ մղելիս, արյունաքամ լինելով, վերջին բույերին ասաց.

— Տղերք, մեռնում եմ ես, բայց հավատում եմ, որ մենք կհաղթենք, եթե ողջ մնաք՝ հիշեցեք...

Մի ուրիշն ասում է.

— Սիրտդ ավելի է ցավում նրանց համար, որոնք ընկան ալյուր...

Սի՛րտ: Ծառ ցավ ու տառապանք է տեսել նա: Բայց բարասել է լի հավատով ու ստեղծարար ուժով:

Իրականացավ: Իրականացավ ամենը: Ն՛վ առաջնորդի մարգարեությունը, և՛ մարդկանց երազանքները, և՛ զոհերի կենդանի հավատը: Նրանք, մեծ նահատակները ողջ են, նրանց ոգին ներկա է այս բոցավառ խարույկների մոտ:

Ո՛չ որ քնել չի կարողանում: Ո՛չ որ այդ մասին չի մտածում: Գիշերվա ո՛ր ժամն է, ոչ որ չգիտի: Երջանիկները ժամաչ նակին չեն նայում:

Բարձրախոսները հանկարծ սկսում են ծանոթ ազդանշանները:

— Լոռթյո՛ւն:

— Սո՛ւա:

— Լոռթյո՛ւն:

Ամեն մեկը ուզում է, որ բոլորը լսեն ու դրանից էլ անվերջ կանչեր են լսվում:

— Խոսում է Մոսկվան...

— Խոսում է Մոսկվան...

Ոսկերեբա՛ն Մոսկվա, ինչքա՛ն ցնծագին, ինչքա՛ն կինսա՛րեր լուրեր հաղորդում դու, որոնք ուժ են տալիս հոգնածին, ավյուն ու եռանդ՝ զինվոր մարդուն, կյանք ու հույս՝ արյունաքամ հերոսին:

Գերմանիան անձնատուր եղավ... Մայիսի 9-ը հայտարարվում է Հաղթանակի օր...

Մեկը կոկորդի ողջ ուժով կանչում է.

— Ընկերներ, պատերազմը վերջացավ, կեցցե՛ հաղթանակը...

Ու ամեն խարույկի մոտ գրկախառնվում են, համբուրվում, սեղմում իրար ձեռք, ուրախությունից խփում իրար՝ ռազմական երջանի մեծ ուժով, գետնին զլորվում:

Պատերազմը վերջացավ... Այս խոսքերը հնչում են հիմա մեծ պատերազմի բոլոր ճակատներում, թռչում են այս բոսպորանյան մեր մեծ երկրի մի ամից մյուսը, անցնում բոլոր գործարաններով ու դաշտերով, հպարտ հնչում են եթերում և կտրելով օդային տա-
րածությունները, միլիոնների սրտերն իրար են միացնում, միաց-
նում են զինվորի սիրտը նրա փոքրիկ աղջկա կամ մանչուկի սրտին, որոնք այս վայրկյաններին գուցե անվիրավ քնած են իրենց մահճակալներին, երբ նրանցից հեռու, հեռու հրենց հայ-
րիկը լուսավոր գիշերին գրկում է իր զինվոր ընկերներին ու
ասում.

— Պատերազմը վերջացավ... վերջացավ մեր հաղթանակով...
Գուցե մայրիկը արթնացրել է նրանց, որ ասի այդ երկու լու-
սի խոսքերը.

— Պատերազմը վերջացավ... ու հետո ավելացնի.

— Հայրիկը շուտով կգա տուն...

Համազարկեր, համազարկեր: Երեկ դեռ միայն համազար-
կերով ողջունում էին մարտիկներին Մոսկվան ու Կովետական
մեծ քաղաքները, իսկ առաջավոր գծերում համազարկերն ուղ-
ղվում էին թշնամու վրա: Հիմա ողջույնի համազարկ են տալիս
անժադրած ռազմաճակատում, ծովից ծով, հորիզոնից հորի-
զոն: Կրակում են «կատյուշաները», «Իվան ահեղները», «Հայրե-
նիքի դուստրերը», բոլոր հրետանիները, զնդացիներն ու հրա-
ցանները, ավտոմատներն ու ատրճառակները: Ամեն մեկը կրա-
կով ողջունում է պատմության մեծագույն օրվան, մայիսի 9-ին:
Մայիսի ի՛ննը... դա ամեն մեկիս ծննդյան օրն է... Մարդ-
կության վերածննդի օրը...

Երեկ առավոտյան դեռ իր հունով էր գնում սովորական
առօրյան առաջավոր գծերի վրա: Նշանառուն իր կրակն ուղղում
էր դեպի գերմանական ամբոթյունները, սնայպերը նստել էր

դարանում ու նշանացույցի վրա էր առնում գերմանացուն, գիտողը հեռագրիտակով հետևում էր թշնամուն: Երեկ դեռ սնայակնր կեփոն Հակոբյանը հարցնում էր.—մինչև մայիսի վերջը Գեոմանիան անձնատուր չի՞ լինի... Երեկ դեռ Սովետական Միության Հերոս Սարիբեկյանն ինձ ասում էր.

— Մեկ էլ Հայաստանը տեսնեմ, ինձ էլ մեռնել չկա...

Երեկ վերադարձի օրը թեև մոտ, բայց դեռ երազ էր:

Այսօր արդեն թշնամին ծունկի եկավ, ձեռքերը վեր բարձրացրեց:

Զինվորներից ամեն մեկը հպարտությամբ պատմում է, թե վերջին օրն ի՞նչ է արել, ի՞նչպես է կռվել վերջին օրը:

Բացվում է մայիսի 9-ի առավոտը: Գերմանական դիրքերի վրա սպիտակ դրոշներ են բարձրացված, նշան պարտության, նշան հնազանդության:

Մեր վաշտերը շարժվում են դեպի կիրավա քաղաքը: Գերմանացիները լուռ ճանապարհ են տալիս: Նրանք զենքերը վար են դրել, նրանք գլուխները գետնին են հակել:

Սերժանտ ականաձիգ Միխայլովը փնտռում է այն դիրքերը, որի վրա երեկ կրակել է ականանետով:

— Է՛յ, ֆրիցներ, ձեզնից ո՞վ ուռերեն գիտի...

Հայտնվում է երկարահասակ, նիհար մի գերմանացի ու հաճոյական ժպիտով մրթմրթում.

— Ես... քիչ-քիչ գիտեմ...

— Այս թմբի մոտ երեկ զնդացիր կա՞ր, կրակում էր դեպի անտառի ա՛յ, այն եզրը...

— Կար,—ասում է գերմանացին:

— Ի՞նչ եղավ:

— Սպանվեցին ձեր կրակից և զնդացիք փշրվեց, շորսը սպանվեցին, մեկը վիրավոր է...

Սերժանտը դառնում է յուրալիսներին ուրախ դեմքով.

— Տեսնո՞ւմ եք, ինչպես ասում էի, էնպես էլ կա, ախր ինքս տեսա, թե ինչպես կրակոցներս տակն ու վրա արին ամեն ինչ...

Նա գոհ է, նա երջանիկ է, որ վերջին իր կրակոցները նպատակին են հասել: Ու գերմանացուն ասում է.

— Այդ ես էի կրակում...

Գերմանացիին թարգմանում է մյուսների համար: Լսում են, ոչինչ չեն ասում:

Զինադադարից մի քանի ժամ առաջ ղուկասյանցի սնայակեր Լեվոն Հակոբյանն էլ սպանեց 59-րդ գերմանացուն: Եվ նա էլ է հպարտանում վերջին օրվա իր աշխատանքով: Դա զինվորի իրավունքն է, օրինական հպարտությունը:

Շարժվում են մեր շարքերը դեպի Լիբավա քաղաքը: Հայացքի առաջ մերձբալթյան բնության պատկերներն են: Մայիսն ամեն տեղ գեղեցիկ է: Փչում է ծովալճին բամբին:

Զինվորներից մեկը հարցնում է ընկերոջը.

— Ժամի քանիսի՞ն հայտնեցին, որ պատերազմն ավարտվել է:

— 2-ին,—պատասխանում է ընկերը:

— Այ՛ թե ինչ եմ մտածում ես,—ասում է կրկին առաջինը:—Այդ ժամին երեկ շատ երեխաներ են ծնվել մեր քաղաքներում ու գյուղերում: Երջանիկ երեխաներ են, հը՛... ինչ կասես...

Ընկերն անխոս, բայց զգացված համաձայնում է երազուն հայացքի արտահայտությամբ:

Անվերջ, անձայր շարքերով գալիս են հանձնվելու գերմանացիներին՝ զորամասերը: Կուրլանդիան սովետական հողի այն միակ կտորն էր, որի վրա մնացել էին նրանք: Նեղ տարածության մեջ ճահիճներն ու բնական տեղանքներն օգտագործելով, նրանք վերջին ուժերն էին լարում դիմանալու: Շատերն ուրախ են, որ անձնատուր եղան մեր գլխավոր հարձակումից առաջ: Քայլում են լուռ, սովերների նման: Փորձում են պահել արժանապատվությունը, բայց մեր սպայի կամ զինվորի հայացքին հանդիպելով՝ ձգվում են: Հաղթված, նրանք քծնում են հաղթողների առաջ, գերմանական սպան մեր շարքայինի կողքով անցնելով, զսպելով ատելությունը, ձեռքը բարձրացնում է, զինվորական ողջուն տալիս: Դա բավական է: Այդպես պետք է լիներ: Կար ժամանակ, երբ խոսում էին գերմանացու գոռոզամտության մասին: Ո՛ւր է այդ գոռոզամտությունը: Յնդեց նա, անհետացավ: Կյանքը միշտ պատժում է ազահին ու շարին: Գերմանացին հիմա քծնող է: Պատել Շուլց անունով մի եֆրեյտոր ինձ պատմում էր իր մասին այն լեզվով, որ բոլորին հասկանալի է, ձեռքերի լեզվով:

— Ֆատեր բուխ... հայրը սպանված է,—կինդեր բուխ.

Ֆրաու բուխ... սպանված են կինն ու երեխաները... Եվ հասկացնում էր, որ ընկել են ռմբակոծությունից...

Ու հիշոցներ էր ուղղում Հիտլերին, սպառնում էր բռնացրով, երբ չկար խելագարն ալլես...

Ավագ սերժանտ փողհար Սարոկինը ինչ որ բան է ասում շարքով անցնող գերմանացիներին: Նրանցից մեկն էլ ինչ որ պատասխանում է.

— Ի՞նչ ասացին,—հարցնում են զինվորները սերժանտին:

— Ես ասացի «ամեն ինչ լավ է, երբ որ լավ է վերջանում», նա պատասխանեց. «ձեզ համար լավ վերջացավ»...

— Է՛խ, Ֆրից, Ֆրից...,—Գլուխը թափահարելով ասում է մի զինվոր շարքերին նայելով,—ինչքան ստորություններ ասես, որ շարիք դուր...

Լիբավա քաղաքը: Բոլոր փողոցներով անցնում են գերմանական շարքերը: Գնում են նշանակված տեղերը: Գնում են անձնական իրերը շալակած, սպաների իրերը բարձած սալակներին: Փողոցների անկյուններում երևում են մենավոր զինվորներ կապույտ շինելներով:

Փողոցներով քալում են մեր պարեկները ավտոմատներով: Կենտրոնական հրապարակում քաղաքային կամուրջի մոտ մի ժամ առաջ իր տեղը գրավեց բեխավոր զինվոր կարգավորողը: Նա հիմա շարժման հրամանատարն է: Նրա ազդանշաններով գերմանացիների շարասյուներն ուղղություն են ընդունում: Եվ եթե նրանք չեն հասկանում, թե ինչ է ցույց տալիս ռուս զինվորը, այն ժամանակ նա կանչում է զորասյան գլխավորին.

— Է՛յ, օֆիցեր, այս կողմով անցեք, շո՛ւտ, արա՛դ...

Եվ ինքն իրեն մրթմրթում է.

— Համր սատանաներ, լեզու չեն հասկանում...:

Երրորդ պատերազմն է սա, որին մասնակցում է մայկոպցի Գրիգորի Տիկալովը: 1916 թվին Գեորգևյան խաչ է ստացել նա թյուրքական ճակատում կռվելիս:

Գնում ենք դեպի նավահանգիստը: Բալթիականի ափերը ափտակ են, կարծես ձյուն է տեղացել: Ամեն ծով իր գեղեցկությունն ունի: Մարտիկները ճանապարհի փոշուց հետո լվացվում են ծովաջրով:

Մեծ երջանկությունից միշտ էլ մարդ շշմում է, խոսք չի

գտնում իր ուրախությունն արտահայտելու: Մեծ դեպքերի մեջ գտնվող մարդն էլ անմիջականությունից չի կարող ազատվել ու տեսնելով այդ դեպքերի մեծությունը, խոսք գտնել ընդհանրացումներ, գնահատումներ անելու:

Այդ վիճակի մեջ եմ ես էլ հիմա: Շտապում եմ, այնուամենայնիվ, ասել իմ խոսքը, դիմել իմ ժողովրդին:

— Շնորհավոր Հաղթանակիդ Օրը... Քո որդիները պատվով տարան իրենց բաժին ծանրությունը, հայ սովետական ժողովուրդ: Եկավ ազատության օրը: Յնժա՛, թող սուրբ լինե՞զա վակներիդ թափած արյունն ու օրինակ դառնա ապագա քա սերունդներին...

9 Մայիսի, 1945 թ.

Լիբավա քաղաք. Լատվիա

Գ Ե Ր Ո Ւ Ն

(ՎԵՏԵՐԱՆԻ ՕՐԱԳՐԻՑ)

1 Մայիսի 1942 թիվ...

Հմայիչ էր այսօր լուսաբացը: Շողում են մեր հայացքի տակ բնության բոլոր գույները: Երեկ թփուտների մեջ ու ձորակներում զեռ սպիտակին էին տալիս Հյան վերջին շերտերը: Այսօր արդեն արևի ճառագայթների տակ փայլփլում է ուշացած գարնան մատաղ կանաչը: Վայրկյանը ծանր է թվում, իսկ ամիսներն անցնում են կարծես թե ավելի հեշտ ու թեթև: Համարյա մի տարի է արդեն, որ մեր կյանքն անցնում է խրամատներում: Երբեմն թվում է, թե ուրիշ կյանք չենք էլ ունեցել՝ ուրիշ մի կյանք՝ խաղաղ, անաղմուկ, առանց կրակոցների, ընկերներով ու հարազատ մարդկանցով շրջապատված: Չես հավատում, որ երբեմնքնել ես փափուկ, մաքուր անկողնում, առանց ահի ու երկյուղի: Բանականությունը, սակայն, ասում է, որ այո, եղել են այդպիսի ժամանակներ: Հիշողությունը վերականգնում է մտքիդ մեջ լուսավոր օրերը, երջանիկ փայլը սիրելի, թանկագին մարդկանց հայացքներում և կարոտը, ծանր ու տառապագին կարոտը ճնշում է հոգիդ: Հիշում ես քո մանկությունը, պատանեկությունն ու փոթորկոտ երիտասարդության օրերը... Չեմ կարող ներել ես ինքս ինձ, որ երբեմն վիրավորել եմ այն մարդկանց, որոնք թանկ էին ինձ համար, ինչպես սեփական կյանքն ու ամենանրվիրական երազանքները: Ինչքան կուգենայի, որ Հեղինեն, իմ կյանքի սիրելի ընկերուհին իմանար իմ հոգու այսօրվա զգացմունքները, իմանար, թե ինչպես զղջում եմ ես այն բանի համար,

որ երեկոները երբեմն ուշ էի գալիս տուն, տեսնում էի նրան արտասուքների մեջ, անհեթեթ կերպով խանդ էի բորբոքում նրա տնձնվիրարար սիրող հոգում: Նա խոնարհ ու հեզ, բայց սրտի խորին թախիծով հարցնում էր ինձ:

— Սուրեն, գուցե իսկապես դու ինձ չե՞ս սիրում... մի թաղ-ցրու, ճիշտն ասա ինձ...

Մի տարի է ահա, որ այս խոսքերը հնչում են միշտ ահանջումս ամեն ազատ բռնակին: Սիրում եմ քեզ, սիրում եմ, սիրում, սիրո՞ւմ եմ քեզ, սիրելի իմ Հեղինե, լսո՞ւմ ես դու, հասնո՞ւմ եմ քեզ պատասխանի իմ խոսքերը, սիրո՞ւմ եմ... Նա գրում է, որ վաղուց, վաղուց է ներել ինձ, բայց ես ինքս մոռանալ չեմ կարող այդ ամենը, խղճի խայթը շարունակ տանջում է ինձ: Երբեք չպիտի ներեմ ինձ, որ մի անգամ ծեծեցի եղբորս անհնազանդ տղային նրա հանդգնության համար: Սիրելի՛, չար Տիգրանիկ, դու կարո՞ղ ես իմանալ, թե ինչպես տանջում են ինձ քո արցունքոտ աչքերը: Իսկ նա գրում է. «Քանկագին հորեղբայր Սուրեն, բոլորս սպասում ենք քեզ, սպանիր գերմանացիներին ու շուտ տուն արի, մեզ մոտ արդեն դարուն է, այգիները ծաղկում են, լեռներն արդեն պատում են կանաչով»...

Այստեղ էլ է գարունը: Երգում են սոխակները Կուրսկի պարտեզներում: Հանդարտ հոսում է Սեվերնի Դոնեց գետը: Դաշտանկարները հիշեցնում են իմ մանկության հարազատ վայրերը:

Այսօր խաղաղ է կրակի առաջավոր եղբուն: Երբեմն միայն կրակում է հրետանին, արևերն ընկնում են գետը, ջուրը երկինք է բարձրանում և ափերին փայլում են արծաթափոր, խլացած ձկները և թռչուններն էլ լուռ են անտառներում: Ոչ, չպետք է անվերջ այսպես շարունակվի, չպետք է թույլ տանք, որ այսպես շարունակվի: Շատ նահանջեցինք: Բողեցի ես Դնեպրը, թշնամուն հանձնեցի Պոլտավան, և Կաշուրեյի անտառները, թշնամուն տվի հարկով քաղաքը: Այդ բոլորը ծանր բեռի պես նստել են խղճիս վրա: Տխրությանն ու թախիծը նշաններ չեն մեր հոգու թուզության: Կյանքի նկատմամբ անտարբեր մարդիկ հազիվ թե կարողանան սխրագործություններ կատարել...

Երեկ, երբ հաջող հետախուզությունից վերադարձա, գնդի հրամանատարը հայտարարեց, որ պարգևատրել են ինձ «խիզախության համար» մեդալով:

Այսօր կրկին պատրաստվում ենք հետախուզության գնալու։
— Շնորհավոր ձեր մայիսի 1-ը, իմ բարեկամներ, շնորհա-
շիր ձեր տոնը, իմ հեռավորներ...

1 մայիսի, 1943 թ.

Հիշում եմ, երկու տարի առաջ նույն այս օրը վերջին դասա-
րանների իմ աշակերտների հետ մենք պատրաստվում էինք գնալ
Գառնի՝ Տրդատի հեթանոսական տաճարում անցկացնելու դար-
նան տոնը։ Կարծես թե մի ամբողջ դար է անցել այդ օրից, մի
ամբողջ հավիտենականություն։ Մինչդեռ այն ժամանակ ես 26
տարեկան էի, իսկ այսօր 28 տարեկան եմ։ Ուրեմն անցել է ըն-
դամենք երկու տարի։ Երկու տարի... Ո՛չ, ժամանակի թվաբա-
նությունը չոր, անսիրտ դիտություն է, նա չի կարող նկարել
մարդու կյանքի պատկերը, նրա հոգու շարժումը... Ըիշտ է,
եղան մտքի վայրկենական խավարումներ, բայց մեր դիտակցու-
թյունը կյանքի այլ հանգամանքներում չէր կարող հասնել այն-
պիսի բարձունքների և այնպիսի խորությունների, ինչպես այս
երկու տարում։ Եվ մեր կամքն էլ երբեք այսպիսի լարվածության
չէր հասել, և մեր սիրտն էլ չէր սիրել այսպիսի իմաստուն սիրով
և մեր հոգին էլ չէր ունեցել այսքան մրրկածուխ ալեկոծություն-
ներ...

Այսօր երազում տեսա ես իմ որդուն, որ ծնվել է ռազմաճա-
կատ մեկնելուցս մի քանի ամիս հետո։ Հրեշտակի պես թեք
ունեք նա, սավառնում էր իմ գլխավերևում և ես չէի կարողանում
բռնել նրան. «Մի հուզվիր, Սուրեն, նա ցած կիջնի»— շնչաց
ականջիս կանաչի ծանոթ մի ձայն։ Շուտ եկա ես և տեսա Հեղի-
նեին կողքիս կանգնած։ Նա իմ նույն չքնաղ ընկերուհին էր,
ինչպես այն օրերին, երբ մենք վերջին քննություններն էինք տա-
լիս համալսարանում և որոշել էինք սուրբ միություն կազմել,
նույն հմայիչ ժպիտը տեսա նրա աչքերում, զգացի նրա հպարտ
գեղեցկության բույրերը... Գեղեցկությունն, այո, բույրեր էլ ունի։
Ուզեցի գրկել ես նրան, բայց մատով շարձձիորեն սպառնաց
նա ինձ. «Զի կարելի»... ու հետո ավելացրեց. «Սպասիր դեռ,
համբերիր»... Սրանք այն խոսքերն են, որ ասում էր նա ինձ,

երբ դեռ իմ սիրած աղջիկն էր, երբ դեռ չէր դարձել իմ կինը: Ես փորձեցի ուժով հնազանդեցնել նրան, բայց անհետացավ Հեղինեն աչքիցս ջրահարսի նման... Մեր խոհարար «ծերով» Եմելյան Բուտենկոն ասում է, որ երազս բարի է, նշանակում է թե երջանկությունը հեռու չէ, միայն պետք է համբերել...

Կարդացի անցյալ տարվա այս օրերի իմ նոթերը: Ինչքան ջրեր հոսեցին... Հակառակ մեր կամքի, նահանջեցինք մենք Սեվերնի Դոնեցից մինչև Վոլգա, անցանք հովիտներ ու տափաստաններ, նորանոր քաղաքներ թողինք թշնամուն: Ծանր է այդ բոլորը հիշել: Հաճելի չէր այդ ձևով երկրի աշխարհագրությունն ուսումնասիրելը:

Հիմա մենք կրկին այն նույն տեղումն ենք, ուր որ էինք անցյալ տարի: Եկել ենք մեր բարեկամների ու ընկերների աճյունների մոտ: Սրտներիցս արյուն է կաթում: Վոլջանակ քաղաքում հանդիպեցինք պառավ Եվդոկիային: Նա փաթաթվեց ինձ ու երկար, երկար լաց եղավ: Նրա թոռը, Վովան, ոմբակոծությունից կորցրել է իր աջ ձեռքը: Պատանին անճանաչելիության շափ փոխվել է, մտածկոտ, հանդարտ է դարձել: Ես համբուրեցի նրա թախծոտ աչքերն ու չկարողացա արցունքս զսպել... Չէ որ ես սիրում էի նրան և երես էի տալիս, ինչպես հարազատ որդուն: Ինձ թվում է, թե ես իմ տունն եմ վերադարձել և չգիտեմ խնդություն զգացմունքն է ավելի ուժեղ մեջս, թե տխրությունը, երբ Վովային եմ նայում:

— Փառք աստծու, որ դուք ողջ եք, Սուրեն, փառք տիրոջը, իսկ մենք, մեղավորներս կարծում էինք, թե դուք չկաք այլևս,— ասում էր Եվդոկիա Ֆեոդորովան, փեշերով սրբելով իր աչքերը:

Ինչով կարող էի ես սփոփել այդ բարի կնոջ սիրտը, այդ խարոյաշ, լուսադեմք պատանու վիշտը: Ես պատմեցի նրանց, թե ինչպես հատուցեցինք գերմանացիներին Ստալինգրադում, պատմեցի, թե ինչպես մենք ոչնչացրինք այնտեղ նրանց կես միլիոնանոց բանակը, պատմեցի գերմանական զինվորների դիակների կույտերի մասին, գերիների կեղտոտ ու քաղցած բաղմությունների մասին: Զգում էի, որ պարտավոր եմ հաշիվ տալ այս կնոջը, իր աջ ձեռքը կորցրած այս պատանուն: Դա իմ բարոյական պարտքն էր: Ես պետք է արդարանայի նրանց առաջ, ինչպես սեփական խղճի առաջ: Պատմեցի, թե ինչպես երկու

անգամ ծանր վիրավորվել էմ, պառկել հոսպիտալներում: Պատավ նվիրական լսելով իմ պատմությունները, հուզվում էր: Վովայի աչքերը վառվում էին: Երբ նկարագրեցի, թե ինչպես մենք շրջապատեցինք գերմանական դիվիզիայի շտաբը, ինչպես գերեցինք գեներալ Ֆոն Ռոդենբուրգին, որին զենքի տակ տարանք մեր գեներալին ներկայացնելու, Վովան նետվեց ինձ վրա և սկսեց խելահեղորեն համբուրել ինձ: Ես հանգստացնում էի նրան: «Բավական է Վովա, բավական է»...

— Նա սիրում է ձեզ,—ասաց պատավ նվիրական,—սիրում է և միշտ հավատացել է ձեզ, միշտ հիշում էր...

Ես ավելի բարձր վարձատրության մասին չէի կարող երազել, քան այդ պահերը:

Ընդհատում եմ գրելը: Ինձ կանչում են, պետք է նորեկ բանակայիններին պատմեմ հետախույզի արվեստի մասին:

...Գարունն այս տարի անցյալ տարվա պես չուշացավ: Բելգորոդը մեզանից 12 կիլոմետրի վրա է: Ռազմաճակատում խաղաղ է, ինչպես միշտ՝ մեծ փոթորիկներից առաջ: Պատրաստվում ենք, ինչպես երևում է՝ մեծ ճակատամարտերի:

Կուզեի այս անգամ էլ ողջ մնալ...

1 մայիսի, 1944 թ.

Երկար գրել չեմ կարող: Կանտուզիան ինձ տապալեց: Պատիվ էմ սանիտարական գումարտակում՝ Պուշկինյան բուլեւներից ոչ հեռու: Սկսվում են սպիտակ գիշերները: Անցյալ տարի այս օրերին Բելգորոդի մոտ էինք կանգնած: «Հուլիսյան» օրերից հետո, երբ սկսվեց մեր հարձակումը, առաջ գնացինք, հասանք մինչև այն վայրերը, ուր առաջին անգամ մարտի մեջ էինք մտել: Դննպրի ջուրը խմեցինք: Այժմ էլ պետք է ազատագրենք Պուշկինի գերեզմանը և առաջ շարժվենք, միշտ առաջ: Տեղում է անվերջ բարակ անձրև: Դա լավ է հողի համար, որ պիտի մշակվի:

Հեղինեն գրում է, որ մեր որդին աճում է օրը օրին: Կրճբումըս ծանր ցավ եմ զգում, աղմուկ ու ճարճատոց է զլխիս մեջ: Բայց կանցնի...

.
.

1 մայիսի, 1945 թ.

Այսօր պիտի ստանամ 7-րդ պարգևը: Մենք Գերմանիայում մերն ենք, Արևելյան Պրուսիայում: Մեր ոտների տակ է երեկվա ահեղ, գոռոզ թշնամու հնազանդեցված հողը: Գերմանացիները խոնարհ են դարձել: Շատերը նույնիսկ ստոր ձևերով հաճույանում են:

Նս կարծում էի, թե երբեք չեմ խղճա այս մարդկանց: Այսպես դուրս չեկավ: Մերոնք մարտեր են մղում Բեռլինի փողոցներում, այսօր կամ վաղը կգրավեն: Ռեյխստագի վրա փողփողոթն է կարմիր դրոշակը:—Հիշում եմ 1941 թիվը, 1942, 1943, 1944 թվերը: Կռվել եմ ես Ուկրաինայում, Կուրսկի և Վորոնեսի մարզերում, Դոնի տափաստաններում, Ստալինգրադում, անցել եմ Կալինինյան մարզի ճահիճներով, կառվիայով ու կիտվիայով, եղել եմ դրավել եմ արյունոտ պրուսացիների մայրաքաղաքը Քյոնիգսբերգը: Իսկ ո՞վ եմ ես, որտեղից հրապարակ եկա և ո՞ւր եմ գնում: Ի՞նչպես ելա այս լայն ճանապարհի վրա, այս ճշմարիտ ուղու վրա, որ տանում է դեպի մարդկային բոլոր առաքինությունները: Ի՞նչպես կարող են բացատրել դա իմ այս կցկտուր նոթերը: Իմ ծնողները զոհվել են թուրք դահիճների սրից: Հրաշքով ազատվել է միայն հորեղբայրըս, որ հետո պատմի ինձ այն ամենը, ինչ որ այն ժամանակ իմ մանուկ միտքը չի ընկալել: Այնուամենայնիվ՝ աշխարհում արդարություն կա ու կլինի: Ահա տեսնում եմ ես նրա փայլերն իմ ավտոմատ հրացանի փողի վրա: Նս սովետական մարդ եմ: Այդ կոշմանս մեջ գտա ես իմ փրկությունը և իմ ուժն էլ դրա մեջ է...

30 ապրիլի, 1946 թ.

Մոտ նստիր ինձ, Հեղինե, գգվիր ինձ և կանչիր այստեղ մեր որդուն, մեր Դավթին և կանչիր եղբորս տղային, առնական տղամարդ դարձած մեր Տիգրանին, որին ծեծեցի ես մի անգամ նրա հանգսնությունների համար: Դուք բոլորդ մոռացել ու ներել եք ինձ հին մեղքերս, որ այնքան երկար տանջում էին ինձ ռազմաճակատում: Հավաքվեցեք բոլորդ ինձ մոտ: Հողիս երգել է

ուզում, երգել հաղթանակող սիրո երգը, առաջին ազատ դարնան
երգը երկարատև ու ծանր փորձություններից հետո: Կյանքը կըր-
կին իր իրավունքների մեջ է: Ծաղկել են պարտեզները, դարդար-
վել դեղձենին ու ծիրանի ծառերը, բուրում է խնձորենին: Արբած
եմ ես դարնան բույրերով և երգել եմ ուզում, հողի գովքն եմ
ուզում երգել, մեր քաղաքի, նրա լազուր երկնքի գովքը, մեր դար-
նանային մոլեգին գետերի, մեր լեռների հավերժական գազաթների
գովքը և աշխատանքի գովքը, որ աղբյուրն է մեր կյանքի, երջան-
կության ու սիրո...

Ծաղկիր, հարազատ աշխարհ, բուրիր չքնաղ գարուն...

30 ապրիլի, 1916 թ.

Երևան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

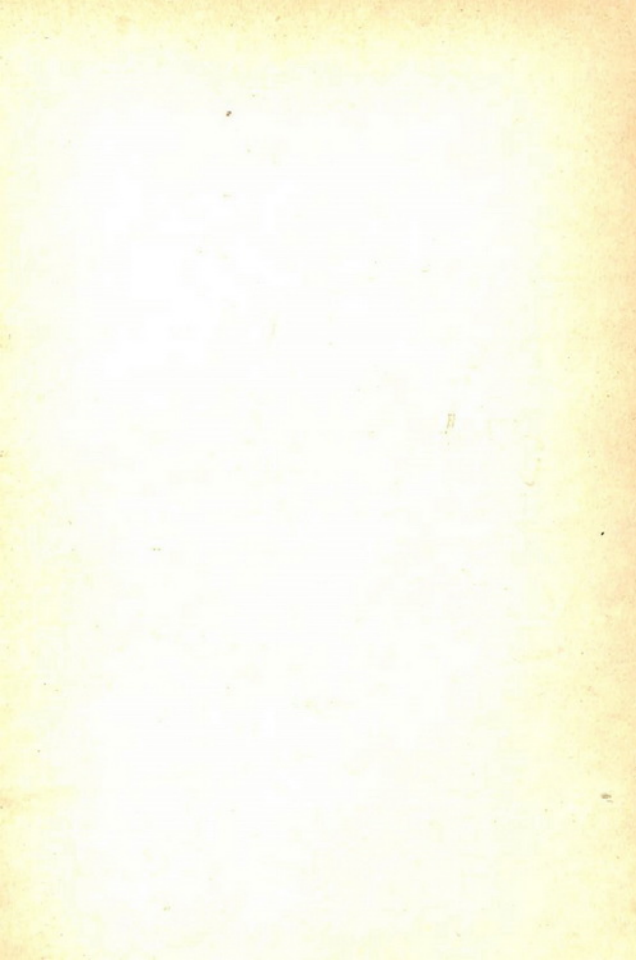
	Էջ
1. Բարեկամություն	3
2. Մի կնոջ պատմածից	23
3. Որդու վերադարձը	36
4. Կյանքի հաղթանակը	44
5. Խոհեր և Լերազանքներ	53
6. Երկու տարի հետո	60
7. Դնացքում	67
8. Դեներալի բույրը	77
9. Սրբազան ուխտ	84
10. Ծառավ	99
11. Թանկագին ալար	109
12. Եղբայրներ	116
13. Վերադարձ	122
14. Ռուս մարդու տունը	130
15. Մեք բույրերը	142
16. Փրկիչը	161
17. Երգը	168
18. Երբորդ աշունը	174
19. Դառագալայի ափերին	181
20. Եղբայրական արյուն	187
22. Պատմության մեծ օրը	192
22. Դարուն	201

Պատ. խմբագիր՝ Հ. ՍԻՐՅԱ

ՎՖ 12471 Պատ. 585 տիրած 4000, 13 տպ. մամ.

Ստորագրված է տպագր. 10/XII—46 թ.

ՀԱՅՈՒ ՄԻՆԻՍԿ. Սովետին կից Պոլիգր. և Հրատ. Վարչ. № 3 տպ. Երևան 1946

[In 504.]

800 900
A ¹¹
30255

